

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

На правах рукопису

БУРЬЯН МАРІЯ АНАТОЛІВНА

УДК 94(470+571) «1801/1879»

**ЗМІЦНЕННЯ ПОЗИЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ,
1801 – 1879 рр.**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Ширяєв Михайло Валерійович,
кандидат історичних наук, доцент

Луганськ – 2012

ЗМІСТ	
ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ Й МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
РОЗДІЛ II. ПОЧАТОК РОСІЙСЬКОГО ПРОНИКНЕННЯ НА ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ	16
РОЗДІЛ III. ВХОДЖЕННЯ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1801 – 1829 РР.	38
3.1. Вплив зовнішньополітичних і внутрішньополітичних факторів на процес колонізації Південного Кавказу Російською імперією в першій третині ХІХ ст.....	38
3.2. Російсько-іранська (1804 – 1813) і російсько-турецька (1806 – 1812) війни за Південний Кавказ.....	49
3.3. Російсько-перська (1826 – 1828) і російсько-турецька (1828 – 1829) війни: Південнокавказький театр бойових дій. Туркманчайська й Адріанопольська мирні угоди.....	69
РОЗДІЛ IV. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ЗАКАВКАЗІ В 1829 – 1856 РР	84
4.1. Адміністративно-територіальне облаштування південнокавказьких земель у 1829 – 1856 рр.....	84
4.2. Закавказзя у планах союзників напередодні та під час Кримської війни.....	107
4.3. Південнокавказький театр бойових дій у період Кримської війни в 1853 – 1856 рр. Паризький мир.....	124
РОЗДІЛ V. ЗМІЦНЕННЯ ПОЗИЦІЙ РОСІЇ В ЗАКАВКАЗІ В 1857 – 1879 РР	147
5.1. Характерні риси й особливості адміністративно-господарського устрою Південного Кавказу в 1857 – 1879 рр.....	147
5.2. Російсько-турецька війна (1877 – 1878): Південнокавказький театр бойових дій	156
5.3. Міжнародна боротьба навколо підписання мирного договору. Остаточна інкорпорація Закавказзя до складу Росії.....	171
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	191

ВСТУП

Актуальність дослідження. На рубежі XX – XXI ст. Південний Кавказ у черговий раз став зоною зіткнення інтересів Росії, що намагається відновити тут своє домінуюче становище, і низки країн, які також претендують на першість у регіоні. У вирішенні «Східного питання» на свою користь, як і століття тому, зацікавлені Туреччина, Іран і Західні держави, насамперед Велика Британія й сучасний глобальний лідер – США. За таких умов, керівництво республік Азербайджану, Вірменії й Грузії, котрі залишаються важливою складовою геополітичної структури Євразії, змушене координувати свою зовнішньополітичну діяльність, враховуючи інтереси всіх зацікавлених сторін. Що стосується Москви, то послаблення її впливу на Кавказі в цілому і на його Півдні – зокрема стимулює сепаратизм серед північнокавказьких республік, що, на відміну від південнокавказьких, продовжують залишатися в складі Росії. Кремль при цьому апелює до аргументів історичного характеру, нагадуючи про роль і значення російського фактору у відновленні стабільності в регіоні й про причини його входу до складу Росії протягом XIX ст.

У зв'язку з цим виникає необхідність у всесторонньому вивченні й глибокому аналізі подій, що передували й супроводжували інкорпорацію Закавказзя, українськими вченими. З'ясування витоків сучасних геополітичних протиріч на Півдні регіону й вивчення досвіду в їх вирішенні дозволить Києву виробити збалансовану зовнішньополітичну стратегію в налагодженні двосторонніх відносин із Росією, республіками Південного Кавказу та Західними державами.

Крім того, за умови відсутності комплексних праць із зазначеного питання у вітчизняній історіографії постає потреба у його вивченні.

Отже, тема наукової роботи є актуальною.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках комплексної програми «Світові інтеграційні процеси і

міжнародні конфлікти: історія та сучасність» Науково-навчального центру із проблем світових інтеграційних процесів та міжнародних конфліктів імені Г.Л. Бондаревського (державна реєстрація № 0110U006680). Робота відображає головний напрям діяльності кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин й один із пріоритетних напрямів науково-дослідної роботи ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Об'єкт дослідження – міжнародні відносини на Південному Кавказі у XVIII – XIX ст.

Предмет дослідження – Закавказзя в зовнішній і колоніальній політиці Росії в 1801 – 1879 рр.

Хронологічні рамки охоплюють період із 1801 р. по 1879 р. За нижню хронологічну межу взято анексію Грузії, здійснену Росією на основі маніфесту імператора Олександра I. Верхня темпоральна рамка – це дата укладання російсько-турецького Константинопольського договору, за яким юридично закріплювалася й визнавалася на міжнародному рівні приналежність Південного Кавказу Російській імперії.

Територіальні межі – регіон на південь від Кавказького хребта, у котрому розташовані сучасні держави Азербайджан, Вірменія й Грузія. Поняття «Південний Кавказ» та «Закавказзя» використовуються як тотожні.

Мета наукової роботи полягає в тому, аби на основі аналізу опублікованих джерел, урахувавши результати вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, дослідити процес інкорпорації Закавказзя до складу Російської імперії.

Для реалізації поставленої мети потрібно розв'язати такі **завдання**:

- показати витоки закавказької політики Росії;
- охарактеризувати міжнародну ситуацію, що склалася на Південному Кавказі в окреслений період;
- з'ясувати місце регіону в зовнішньополітичній стратегії російських правлячих кіл;

- простежити зародження й розвиток російсько-турецьких і російсько-іранських протиріч на Південному Кавказі, показати наслідки цього процесу на кінець 70-х рр. XIX ст.;
- виявити позиції провідних держав світу, перш за все Великої Британії й Франції, щодо входження південнокавказьких земель до складу Росії;
- з'ясували роль козацтва в завоюванні й освоєнні території Закавказзя в зазначений час;
- виокремити етапи приєднання Південного Кавказу до Росії й простежити вплив особистісного фактору на реалізацію політики «на місцях».

Новизна праці полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено спеціальне дослідження, у якому комплексно розглянуто процес входження територій Південного Кавказу до складу Росії.

У результаті:

- показано витoki зовнішньої політики Росії на Південному Кавказі;
- окреслено міжнародну ситуацію, що склалася в регіоні в зазначений період;
- визначено місце Закавказзя в зовнішньополітичних планах Петербурга;
- простежено зародження та розвиток російсько-турецьких і російсько-іранських протиріч на Південному Кавказі, показано наслідки цього процесу на кін. 70-х рр. XIX ст.;
- виявлено позиції світових і регіональних країн-лідерів стосовно інкорпорації південнокавказьких територій до складу Російської імперії;
- з'ясовано роль козаків у завоюванні й освоєнні Південного Кавказу;
- виокремлено головні етапи приєднання Закавказзя до Росії й простежено вплив особистісного фактору на реалізацію політики «на місцях».

Практичне значення дослідження полягає в тому, що висновки та багатий фактичний матеріал, котрі в ньому містяться, можуть бути використані дослідниками історії Росії, Азербайджану, Вірменії, Грузії,

Великої Британії та Франції; а також при написанні лекцій і спецкурсів з історії міжнародних відносин у вищих навчальних закладах. Окрім цього, ознайомлення з теоретичними висновками може бути корисним для організацій й установ, які підтримують дипломатичні, економічні й культурно-освітні відносини з переліченими країнами.

Апробація результатів роботи здійснювалася в ході обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», а також під час таких наукових заходів: I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Г.Л. Бондаревського (м. Луганськ, 2010 р.), II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (м. Луганськ, 2011 р.); III Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Г.Л. Бондаревського (м. Луганськ, 2012 р.); III Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Одеські читання» (м. Одеса, 2011 р.); Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю Бородинської битви (м. Луганськ, 2012 р.).

Основний внесок здобувача. Усі результати дослідження є наслідком самостійної роботи дисертантки.

Публікації. Основні положення наукової праці було відображено в дев'яти публікаціях, п'ять із яких вийшли друком у фахових виданнях України й РФ (без співавторства).

Структура роботи визначається сутністю проблеми, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 216 сторінок, із них – 188 сторінок основного тексту. Список джерел та літератури міститься на 26 сторінках і нараховує 266 найменувань.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА Й МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія проблеми. Темі зміцнення позицій Петербурга в Кавказькому регіоні присвячена величезна кількість робіт, однак більшість дослідників зосереджують свою увагу на проблемах, пов'язаних з інкорпорацією до складу Росії Північного Кавказу. Праць, у яких ідеться про зовнішню та колоніальну політику Петербурга на Південному Кавказі, значно менше. При цьому найбільш чисельною є російська **історіографія проблеми.**

В історії вивчення зазначеного питання дослідниками можна виділити три етапи. *Перший – імперський (XIX ст. – 1917 р.).* Його особливістю є те, що авторами праць були здебільшого безпосередні учасники подій – російські державні діячі, військові та дипломати (тому з певним застереженням їхні напрацювання можна розглядати як джерела). Ними була сформульована офіційна точка зору на „кавказькі” події в першій третині XIX ст. Найбільш характерні положення цієї доктрини знайшли своє відображення в дослідженнях М. Дубровіна «Кавказька війна в період царювання імператора Миколи I та Олександра II, 1825 – 1864» (1896) [140] та його ж шеститомній «Історії війни та володарювання росіян на Кавказі», 1871 – 1888» [138 – 139]; п'ятитомній праці В. Потто «Кавказька війна в окремих нарисах, епізодах і біографіях» (1885 – 1891) [202 – 206]; у книзі Д. Романовського «Кавказ і Кавказька війна» (1860) [210]; а також у роботах Р. Фадєєва «Шістдесят років Кавказької війни» (1899) [76] та А. Зайончковського «Східна війна 1853 – 1856 рр.» (1908) [144]. Перелічені автори розглядали Кавказ як єдиний соціокультурний регіон. Вони стверджувалося, що в процесі підкорення Кавказу Росія несла сюди цивілізацію, прогрес і православну віру. Що стосується безпосередньо Півдня регіону, то такі автори, як П. Андріанов, П. Ковалевський, П. Зубов,

Н. Ушаков, М. Шишкевич, Н. Шильдер не тільки акцентували увагу на «визвольній місії» Петербурга та вказували на позитивні наслідки від приєднання цього регіону, але й перелічували низку проблем, із котрими зіштовхнулася російська адміністрація на місцях.

У межах *другого, радянського, етапу* розвитку російської історіографії (1917 – 1991) утвердився класово-партійний підхід до вивчення історії, прихильники котрого опиралися на вчення К. Маркса й Ф. Енгельса. Згодом цей підхід набув державного характеру. Його взяли на озброєння й радянські дослідники, які розглядали політику Росії на Кавказі. Цьому питанню присвячено роботи Н. Буркіна, А. Мамонтової, Б. Скитського, а також ґрунтовна праця Г. Кокієва «З історії відносин Росії з Кавказом (IX – XIX ст.)» (1946) [166].

У цей період (до 1940 р.) утвердився єдиний ідейно-політичний стандарт у підході до проблем Кавказу. У його річищі радянські історики розглядали інкорпорацію Південного Кавказу до складу Російської імперії як «добровільне», «прогресивне явище», а російсько-турецькі й російсько-іранські війни XIX ст. трактували як «визвольні» для народів Закавказзя. Так, І. Антелава [85], А. Брегвадзе [95], В. Джикія [131], Ш. Мегрелідзе [186], А. Сургуладзе [223] наголошували, що бажання грузинів заручитися підтримкою Москви обумовлювалося постійною загрозою зі сторони Османської імперії й Ірану.

Найбільш фундаментальне видання цього періоду – двотомна праця Є. Тарле «Кримська війна» (1941 – 1944) [225 – 226] написана на основі раніше неопублікованих джерел й архівних документів.

Праці Г. Абдуллаєва [79], Ф. Алієва [82], В. Ахундова [87], М. Ібрагімбекова [152 – 154], А. Ісмаїлова [156], Д. Мустафаєва [191], А. Мільмана [188], А. Тихонової [228] висвітлюють глибоко та всесторонньо процес приєднання азербайджанських ханств до Росії, доводячи, що інкорпорація мала позитивні наслідки, хоча й не обійшлося без помилок.

Проблемам входження до складу Росії Східної Вірменії присвятили свої праці Ц. Агаян [80], З. Григорян [121], М. Нерсісян [195 – 196], Н. Тавакалян [224] та ін. Російсько-азербайджанські взаємини ґрунтовно розглянуто в трьохтомній «Історії Азербайджану» (1958) [157], а російсько-грузинські – у восьмитомному виданні «Нариси з історії Грузії» (1989 – 1990) [197].

У середині ХХ ст. у наукових колах мала місце досить широка дискусія щодо політики Росії на Кавказі, проте ніяких принципово нових аргументів не було запропоновано. Наприкінці 50 – у першій половині 80-х рр. знову зайшла мова про обґрунтування наслідків входження до складу Росії Кавказу. Про це йдеться в працях А. Фадєєва «Росія і Кавказ у першій третині ХІХ ст.» (1960) [232 – 233], Х. Ібрагімбейлі «Росія та Азербайджан у першій третині ХІХ ст.» (1969) [153] та «Кавказ у Кримській війні 1853 – 1856 рр.» (1971) [152], А. Брегвадзе «Славна сторінка історії: добровільне приєднання Грузії до Росії та його соціально-економічні наслідки» (1983) [95], В. Виноградова «Британський лев на Босфорі» (1991) [104] та ін. Особливу цінність становить фундаментальна робота О. Маркової «Росія, Закавказзя й міжнародні відносини у ХVІІІ ст.» (1966) [182], яка написана на основі широкого кола архівних джерел і дає можливість простежити витоки російської політики в регіоні.

Зазначимо також, що якраз у радянський період починають зароджуватися в *Азербайджані, Вірменії та Грузії* національні *історіографічні школи*. Саме на їхній основі формувалася сучасна історіографія країн Південного Кавказу з моменту проголошення незалежності цими республіками. Разом із тим переважна більшість праць вийшла національними мовами й не перекладалася. А це, у свою чергу, не дозволило використати їх при написанні дисертаційного дослідження. При цьому до аналізу залучено праці, що з'явилися на українській мові, наприклад роботу Я. Магмудлу «Азербайджан: нариси історії» (2011) [180].

У рамках *третього, пострадянського, етапу (1991 – 2012)* розвитку історіографії кавказького питання відбулися серйозні зміни. Розпад СРСР призвів до загострення відносин між Москвою та державами, що постали на Кавказі. За таких умов дослідники почали відмовлятися від формаційного методологічного підходу у вивченні історичного процесу. Було зроблено спробу відшукати нові, альтернативні методи дослідження. У цей час продовжував свої дослідження [91? 93] М. Блієв, результатом чого став вихід у світ його статті «Камінь Баратинського» (1995) [90], присвяченої наміснику Кавказу, котрий здійснював досить ефективну адміністративну й військову політику на Півдні регіону.

Серед найбільш цікавих праць пострадянського періоду потрібно назвати ґрунтовні роботи К. Гаджієва [110 – 112, 114], В. Дегоєва [127 – 130], В. Лапіна [174], В. Лесіна [176], В. Муханова [192], А. Плеханова [198], А. Широкограда [240 – 241] та ін. На особливу увагу заслуговує монографія Н. Кіняпіної «Кавказ і Середня Азія в зовнішній політиці Росії в другій половині XVIII – 80 рр. XIX ст.» (1984) [162], у якій розглянуто широкий комплекс проблем російсько-кавказьких відносин, а також деякі аспекти англо-російського протистояння 30 – 60-х рр. XIX ст. Питання, пов'язані з формуванням і реалізацією російської зовнішньої політики протягом усього XIX ст. і до Першої світової війни, у тому числі й на Південному Кавказі, розглянуті О. Айрапетовим у книзі «Зовнішня політика Російської імперії (1801 – 1914)» (2006) [81].

Монографія В. Дегоєва «Велика гра на Кавказі: історія й сучасність» (2001) [127] підсумовує багаторічну працю дослідника на ниві кавказознавства. Події в ній розглядаються крізь призму непростой ситуації, які склалися на Кавказі, а також на тлі боротьби великих держав за зміцнення позицій у цьому регіоні. В одному з розділів учений пропонує читачам портрети знакових особистостей, які внесли значний внесок у зміцнення російських позицій у регіоні взагалі й на Південному Кавказі – зокрема. Найбільш ґрунтовною є його наступна праця «Кавказ та Великі держави,

1829 – 1864 рр. Політика, війна, дипломатія» (2009) [129], що є суттєво розширеним та удосконаленим варіантом монографії 1992 р. «Кавказьке питання в міжнародних відносинах в 30 – 60-х рр. XIX ст.».

Разом із тим, потрібно зазначити, що автори перелічених праць розглядали Північ і Південь регіону як єдине політичне ціле або ж концентрували увагу винятково на подіях, які відбувалися на Півночі Кавказу. Як наслідок, спеціальне дослідження стосовно політики Петербурга в Закавказзі протягом XIX ст. у російській історіографії відсутнє.

Історіографія США й Західної Європи. Концептуальні підходи більшості сучасних американських і європейських спеціалістів по зовнішній політиці Петербурга на Кавказі ґрунтуються на тих геополітичних штампах, котрі з'явилися в західній історіографії в другій половині XIX ст. із подачі таких авторів, як Х. Дуайт, Л. Еванс, А. Макінтош, Дж. Макнейл, Л. Мозер, І. Смітт, Е. Спенсер та ін. Вони стояли на тих позиціях, що Росія в цьому регіоні завжди діяла як держава, схильна до агресії, насильства й завоювань, а її єдиною метою було поневолення сусідніх народів і збільшення власної території за рахунок південних просторів. При цьому політика її супротивників – Великої Британії, Ірану, Туреччини, Франції – навпаки трактується крізь призму відстоювання ними національних інтересів. Крім того, західні історики замовчують факт проросійської орієнтації кавказьких правителів на момент входження Закавказзя до складу Росії, адже це руйнує їхню концепцію.

І хоча частина учених США і Західної Європи поступово відмовляється від тенденційності й ідеологічної заангажованості у висвітленні російської політики в Закавказзі, пояснюючи просування Петербурга в південному напрямку геополітичними мотивами (наприклад, Зб. Бжезинський «Велика шахівниця. Панування Америки і його геостратегічні імперативи» (2002) [89], Д. Лівен «Російська імперія і її вороги з XVI століття і до наших днів» (2007) [177] та ін.), проте переважна

більшість дослідників розглядають зовнішню політику Петербурга (Москви) у міцній сув'язі з питаннями колоніалізму загалом і російського колоніалізму зокрема. Це роботи В. Алена «Історія грузинського народу від початку й до російського завоювання в XIX ст.» (1971) [248], Є. Томпсон «Трубадури імперії: Російська література й колоніалізм» (2008) [229], С. Марковіца «Кримська війна в британській уяві» (2009) [262], Т. Гунчака «Імперії важко бути рівноправним сусідом» (2010) [123], Е. Саркіянца «Переосмислення російського імперіалізму» (2010) [214], Ф. Казамзадега «Російське проникнення на Кавказ» (2010) [161], Г.Р. Гуттенбаха «Витоки російського імперіалізму» (2010) [125], К. Ролкер «Карс у російсько-турецьких війнах XIX ст.» (2011) та ін., у яких автори простежують причини імперіалістичної поведінки Росії в історичному контексті й утілення її колоніальних планів у різних куточках імперії.

В **українській історіографії** потрібно назвати роботи Т. Поліщук «Історія Росії XIX – поч. XX ст.» (2008) [201], О. Машевського «Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.)» (2010) [185], В. Моркви «Політика зближення Росії з Османською імперією в епоху Французької революції й наполеонівських війн, 1792 – 1806» (2010) [263], О. Гокова «Мемуари російських офіцерів-учасників російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. як історичне джерело: структура та зміст» (2011) [119], В. Мордвінцева «Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)» (2012) [189], А. Шайхулліної «Політика США щодо Азербайджану» (2012) [237] та ін., окрім усього іншого, аналізуються основні етапи російської територіальної експансії на Кавказі та міжнародна ситуація, у якій вона здійснювалася.

У цілому, історіографічний аналіз дозволяє переконатися в тому, що проблема входження до складу Росії земель, розташованих на Півдні Кавказького регіону, вимагає подальшого вивчення й розробки.

Джерельну базу дисертації складають різноманітні за характером матеріали, які умовно можна поділити на три групи.

До *першої групи* належать збірники документів, такі як: «Колоніальна політика російського царизму в Азербайджані в 20 – 60-х рр. 19 ст.» (1936) [40], «З історії аграрної політики царизму в Грузії, Азербайджані й Вірменії. Збірник архівних матеріалів» (1954) [38], «Вірмено-російські відносини» (1960) [33], «Кавказькі кордони. Документи й карти. 1802 – 1946» (Лондон, 1996) [39], «Збірники матеріалів по російсько-турецькій війні, 1877 – 1878 рр.» [44 – 55] та ін., у яких вміщено матеріали, що суттєво доповнюють картину відносин Росії з народами Закавказзя та розкривають особливості російської колонізації цього регіону протягом XIX ст.

Друга група представлена архівними джерелами. У фондах **Російського державного воєнно-історичного архіву (РДВІА)** (зокрема, у фонді № 846 «Каталог воєнно-вченого архіву Головного штабу» [12 – 32]) містяться документи, які дозволяють виявити й охарактеризувати основні етапи інкорпорації Південного Кавказу до складу Російської імперії. Рапорти, звіти, реляції, записки, донесення, журнали воєнних дій, листування російських генералів свідчать про події на Південному Кавказі напередодні та під час російсько-перської війни 1804 – 1813 р. Так, у «Відношенні генерала Тормасова до воєнного міністра від 10 вересня 1809 р.» ідеться про стан справ у Закавказзі й на перському кордоні наприкінці серпня того ж року (Ф. 846, оп. 16, док. 4267) [19]; у низці документів під назвою «Тридцять шість реляцій про детальний виклад ведення бойових дій» описано вторгнення персів у Грузію в 1826 р. (Ф. 846, оп. 16, док. 4295); у «Журналі перської війни 1826 – 1827 рр.» (Ф. 846, оп. 16, док. 4294) [26] та в «Донесенні генерала-ад'юнкта гр. Паскевича-Ериванського про мирні переговори й укладання миру з Персією, 1827 – 1828 рр.» (Ф. 846, оп. 16, док. 4329) [31] показано кампанію 1826 – 1828 рр.

Аналіз документів дозволяє переконатися, що зміцнення позицій російської влади на Південному Кавказі розглядалось як необхідна передумова ведення успішних воєнних компаній проти Османської імперії та Ірану.

В Державному архіві Ростовської області (ДАРО) знаходяться матеріали, із котрих можна знайти інформацію щодо участі козацьких формувань, насамперед Великого війська донського, у приєднанні до Росії південнокавказьких територій і їхньому освоєнні. Найбільш повно ці документи (накази, рапорти, розпорядження, журнали) представлені у фонді № 344 «Військовий штаб війська Донського 1777 – 1916 рр.» [1 – 11].

Щодо участі козаків у Кримській війні 1853 – 1856 рр. цікава інформація міститься в облікових реєстрах. Рапорти командирів козацьких полків про дії цих з'єднань у російсько-турецькій війні 1877 – 1878 рр. показують внесок козацьких формувань у перемогу на Кавказькому театрі бойових дій.

До *третьої* групи джерел увійшли мемуари та листування учасників подій або очевидців, а саме: В. Верещагіна («Спогади про російсько-турецьку війну 1877 – 1878 рр.» [57]), Г. Градовського («Війна в Малій Азії в 1877 р.: нариси очевидця» [59]), П. Ковалевського («Кавказ. Історія завоювання Кавказу» []), О. Михайловського-Данилевського («Спогади» []), О. Єрмолова («Записки. (1798 – 1826 рр.)», «Записки. (1816 – 1827)» [60]), Ф. Торнау («Спогади кавказького офіцера» [71 – 74]), Р. Фадєєва («Шістдесят років Кавказької війни» [76]) та ін. У них відбилося особисте сприйняття авторами того міжнародного й військово-політичного клімату, який склався в регіоні, а також показано їхній внесок у вирішення проблем, що виникали в процесі захоплення й освоєння росіянами Південного Кавказу.

Загалом проведений огляд джерел і літератури свідчить про наявність можливості вирішити поставлені завдання дисертаційної праці.

Методологічну основу дисертації складають принципи історизму, структурного системного аналізу та наукової об'єктивності, а також комплексного і контекстного вивчення історичних явищ у всьому розмаїтті їхніх проявів та взаємозв'язків, що забезпечують можливість реконструкції соціально-політичних умов, у яких формувалася й реалізовувалася російська

політика щодо Південного Кавказу у рамках об'єктивного підходу до викладу й оцінки історичних подій.

Так, принцип історизму дозволяє простежити еволюцію зовнішньополітичного курсу Росії щодо Південного Кавказу. Іншим важливим методологічним принципом дисертації є принцип багатофакторності, за яким явище розгадується як результат взаємодії всього комплексу факторів суспільного життя та є наслідком поєднання конкретних обставин, причин та історичних процесів. Для реалізації поставленої мети дотримано принцип всебічності, що спрямований на визначення зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків явищ, котрі аналізуються.

Перелічені принципи реалізовано за допомогою низки методів. Зокрема історико-генетичного, що дає змогу наблизитися до відтворення реальної картини подій навколо Закавказзя у визначений період. Порівняльно-історичний метод допоміг виявити ті фактори, які обумовили активізацію зовнішньополітичної діяльності Петербурга щодо закавказьких земель. Використання системного методу сприяло висвітленню різних підходів до формування російського зовнішньополітичного курсу щодо території Південного Кавказу крізь призму міжнародних відносин.

Серед спеціальних історичних методів, що використовувалися у дисертаційному дослідженні, застосовуються порівняльно-історичний метод, котрий дозволяє порівняти політику Петербурга щодо Північного Кавказу й Південного, виокремити її характерні риси, показати специфіку російського колоніалізму та західноєвропейського; історико-типологічний метод, який дозволяє визначити етапи захоплення й освоєння Росією закавказьких територій; історико-генетичний метод, що дозволяє простежити послідовність у зміцненні російських позицій на південному Кавказі.

РОЗДІЛ II. ПОЧАТОК РОСІЙСЬКОГО ПРОНИКНЕННЯ НА ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ

У топографічному, кліматичному, етнографічному та лінгвістичному планах Кавказький регіон був і залишається полем зіткнення між народами, культурами й релігіями: здавна за нього воювали перси, греки, римляни, араби, турки та росіяни, інші європейські держави, серед яких потрібно назвати насамперед Велику Британію й Францію, а сьогодні – ще й США.

Кавказький регіон, який займав вигідне географічне становище, мав стратегічні переваги, адже розташовувався за зіткненні Передньої Азії, Середнього й Близького Сходу, досить швидко став об'єктом протистояння як між регіональними державами-лідерами, так і світовими. У боротьбу за володіння ним вступили Османська імперія й Іран, а їхні війська регулярно сюди вторгалися й несли смерть і руйнування, завдаючи величезних збитків [118, с. 6 – 7].

Після взяття турками в 1461 р. Трапезунда й падіння Трапезундської імперії до складу Османської держави потрапило і південно-східне узбережжя Чорного моря. Саме з цього моменту посилювався натиск Туреччини на грузинські землі. Згідно з турецько-перським договором 1555 р. османам діставалася Абхазія, Гурія й Мегрелія. У 1570-х рр. турки побудували прибережні фортеці Сухум, Баладах (Гагру) й укріплення біля витоків річки Ріоні. Грузинські державні утворення, лавіюючи між Стамбулом і Тегераном, намагалися відстояти свій суверенітет, проте потрапили у васальну залежність, що й підтвердив османсько-перський договір 1639 р. При цьому Туреччині все ж не вдалося повністю підкорити всі адигейські й абхазькі племена між Керченською протокою й Мегрелією, хоча прибережна смуга цієї території належала Порті [170, с. 8 – 9].

Таким чином, до XVI ст. османи встановили контроль над усім Азовсько-Чорноморським басейном, перетворивши обидва моря у внутрішнє озеро імперії й не допускаючи сюди інших мореплавців [170, с. 40].

Російські зв'язки з Кавказьким регіоном тягнуться вглиб історії. Уже в першій половині XV ст. московські мандрівники та купці відвідували ці землі, а їхні товари потрапляли навіть далі – до Табриза, Делі та Багдада. Так, С. Белокуров знайшов у московському архіві Міністерства закордонних справ документи, які стосувалися перших посольств із Ширвана та Грузії. А. Нікітін, автор знаменитої книги про подорож до Індії, входив до гурту купців, які супроводжували зворотнє посольство до Ширвана в 1466 р. [161, с. 220].

Із кінця XVI ст. Росія включилася в боротьбу за регіон, маючи на меті відстояти тут свої стратегічні, геополітичні й економічні інтереси. Через Астрахань були встановлені торгівельні зв'язки з середньо-азійськими й закавказькими ханствами, царствами Південного Кавказу та з Іраном. З іншої сторони, Туреччина, зважаючи на ослаблення останнього, також намагалася розширити свої кордони на Кавказі, а це, у свою чергу, несло загрозу для росіян у Прикаспії. Вірмени й грузини неодноразово зверталися з проханням до російського уряду взяти їх під свою опіку й захистити від іранських й турецьких мусульманських завоювань.

У зв'язку з цим у російській кавказької політики була одна особливість, котра вигідно відрізняла її від аналогічних дій Османської імперії, Ірану, Великої Британії й Франції. Петербург на початковому етапі свого проникнення прагнув не захоплення Кавказу, а встановлення васально-союзницьких відносин із кавказькими народами й діяв у цьому регіоні на той період переважно не військовими, а мирними, політичними, торгівельно-економічними методами. Саме тому як північнокавказькі, так і південнокавказькі народи, борючись проти турецьких й іранських загарбників, прагнули до союзу й добросусідських відносин із Росією. Їхні посольства регулярно відвідували російську столицю [118, с. 6 – 7].

Спочатку ці контакти були принагідними й вельми незначними. Але падіння держав-спадкоємиць Золотої Орди – татарських ханств у Казані й Астрахані, відкрило Московському князівству шлях на схід і південь. Закріпившись на північному березі Каспійського моря, Росія стала каспійською державою, а її інтереси поширилися на Таркі, Дербент, Кабарду і далі за Великий Кавказ – на Грузію, Вірменію та Північну Персію. Правителі Південного Кавказу також проявляли зацікавленість щодо налагодження співпраці з нею, розраховуючи на допомогу від своїх одновірців на півночі в боротьбі проти загарбницьких посягань мусульман Ірану й Туреччини.

Протягом 1603 – 1618 рр. чергова персько-османська війна дестабілізувала ситуацію в регіоні. У зв'язку з цим грузинські князі в 1603 р. відправили посланців до московського царя Бориса Годунова з проханням збудувати фортецю на Тереку, щоб перешкодити тарківському шамхалу здійснювати набіги на Грузію. Таким чином, Московська держава поступово почала заглиблюватися в грузинські й дагестанські справи.

Цар послав на Кавказ воєводу І. Бутурліна. Його перші кроки, здавалося, увінчалися успіхом. Він захопив м. Таркі, проте в досить примітивному суспільстві, яким був Дагестан, втрата столиці важила дуже мало. За підтримки турецьких військ шамхал продовжував боротьбу. Османи оточили Таркі. І. Бутурліну не залишалося нічого іншого, як домовитися з турками, котрі пообіцяли йому безпечний відступ до російських ліній на Терек. Коли ж його військо вийшло з міста, кумики й османи напали й знищили усе його семитисячне військо. І. Бутурлін також наклав головою [161, с. 222].

У Грузії на той момент склалася критична ситуація: у результаті низки змов загинув цар Олександр. Його син Костянтин убив свого брата Георгія, бо той називав себе «рабом шаха». Хоча невдовзі Костянтина також скинули з престолу, проте він устиг відмовитися присягти московському царю й змусив його посланців покинути країну в травні 1605 р. [161, с. 222].

Початок Смути на ціле століття поклав край подальшим російським діям на Кавказі. Московська держава змушена була витратити всю енергію на боротьбу проти Польщі, Швеції та Туреччини, на анексію України та подолання внутрішнього безладу. Вона підтримувала слабкі зв'язки з Кабардою й спорадично надсилала посланців до Грузії, але до царювання Петра I експансію на Кавказі не поновлювала [161, с. 222].

Тим часом на самому Кавказі в першій половині XVII ст. особливої ваги набула так звана „козацька карта”. У 1630-х рр., у результаті військово-морських операцій козаків, Мегрелія відмовилася платити данину османам. Турецькі судна, як стверджував представник Левана II у розмові з російським послом Ф. Єлчиним, не заходили в мегрельські територіальні води з 1636 р., оскільки боялися козаків [170, с. 556].

Згодом, наблизений до імеретинського царя Олександра III Рамазан, повернувшись із Мегрелії, також розповів російському посланцю М. Толочанову, що тамтешній правитель, васал Туреччини Леван II Радіані, як тільки почув про набіг донських козаків на Стамбул, «почав дуже боятися». У зв'язку з цим, у Мегрелії вважали, що він також попроситься під «високу руку», аби російський цар надіслав мегрелам на допомогу донців, а імеретинський цар – свої ратних людей. Олександр дійсно висловив побажання бачити на своїй землі козаків, аби ті допомогли йому справитися з внутрішніми ворогами й сприяли в розширенні кордонів Російської держави [170, с. 550].

Уже 9 жовтня 1651 р. правитель Імеретії підписав хрестоцілувальний запис про перехід країни «під високу руку» московського царя, а на наступний день направив до Москви послання, у якому благав прислати донців для боротьби з «ворогом християнським» Дадіані [170, с. 550 – 551].

Таким чином, у якості могутньої антиосманської сили, котра мала надзвичайно важливе міжнародне значення, протягом усього XVII ст. виступали козаки. Саме вони грали роль стримуючого фактору в обмежені

турецької агресії не тільки в Східній і Західній Європі, Середземномор'ї, а також на Середньому Сході й на Кавказі [170, с. 561].

Початковий інтерес Росії до цього регіону зародився значною мірою внаслідок його воєн проти турків. Здобуття росіянами фортеці Азов у 1696 р. створювало загрозу для Криму та кидало виклик турецькій гегемонії на Чорному морі. Щоб зміцнити свої позиції на східному узбережжі моря, Туреччина підтримувала спроби Кримського ханства підпорядкувати собі Черкесію та Кабарду. Кримський хан Девлет-Герей спонукав султана не дозволити Московії втримати Азов та гирло Дону у своїх руках.

Поразка шведів під Полтавою (1709) ще більше стривожила Порту. Переможений Карл XII закликав султана розпочати військові дії проти Петра I, а той, у свою чергу, вимагав від Стамбула екстрадиції шведського короля та погрожував війною у випадку відмови. Як наслідок, 1 грудня 1710 р. турецький уряд вирішив оголосити війну Росії. Новий конфлікт призвів до поразки Петра I, втрати Азова й витіснення росіян із чорноморського узбережжя.

Оскільки Чорне море стало для Петербурга недосяжним, увагу було звернуто на Каспійське. Тим більше, що закінчення Північної війни дозволило Росії активізувати свою політику в Кавказькому регіоні й зміцнити зв'язки з народами Закавказзя, котрі здавна були для турків й іранців об'єктами грабунку й жорстокої експлуатації. Економічне пригнічення й політична безправність вірменів та грузинів посилювалися ще й релігійною дискримінацією зі сторони турків й персів.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Іран переживав період господарського занепаду й політичної децентралізації. Одним із важливих факторів його ослаблення якраз і була визвольна боротьба народів Закавказзя. Російський уряд уважно стежив за подіями, що відбувалися в регіоні. Петербург при цьому намагався не допустити переходу Азербайджану, Східної Грузії й Східної Вірменії в залежність до могутньої Османської імперії, посилення котрої на західному узбережжі Каспійського

моря створювало безпосередню загрозу кордонам Росії й російській торгівлі зі Сходом. Крім того, Петро I мав на меті спрямувати зовнішню торгівлю Ірану з Європою по волзькому транзитному шляху й забезпечити російському купецтву домінування в ній.

У серпні 1721 р. лезгини, які номінально підпорядковувалися шаху, напали на місто Шемаха, завдавши великих втрат московським купцям. Це дало Петру I привід для військової інтервенції. Сприятливіший момент знайти було важко. Перська імперія переживала глибоку кризу. Збунтувалися афганці й рухалися, майже не зустрічаючи опору, на Ісфаган. При цьому васал шаха грузинський цар Вахтанг VI відмовився прийти на допомогу своєму суверенові, тож афганські племена взяли штурмом столицю Ірану й обезглавили шаха Солтана Хусейна. Його наступник і майбутній шах Тагмасп, утікаючи від них на північ, аби зберегти там хоч якусь подобу уряду, зіштовхнувся із росіянами, які вторглися в Персію вздовж західного узбережжя Каспійського моря [161, с. 223].

У вересні Вахтанг VI рушив у напрямку Гянджі для об'єднання з військовими силами вірменського католикоса Есаї й загонами азербайджанців. Вони повинні були встановити зв'язок із росіянами в Шемасі, проте зустріч так і не відбулася. Через брак продовольства й численних хвороб, від яких потерпали російські війська, вони були змушені повернутися в Астрахань.

Хоча в офіційній прокламації від 1722 р. Петро I заявив, що його похід не буде спрямований проти персів, однак після падіння Ісфагана та повного краху перського державного апарату він не міг втриматися від спокуси вторгнутися в Іран. Уже в 1723 р. російські війська відновили перерваний похід і захопили Баку. Азербайджанці при цьому не чинили ніякого супротиву [212, с. 295]. Через Шемаху росіяни ввійшли в Гілян. Невдовзі було окуповано Мазендеран й Астарабад. У вересні 1723 р. шах Тагмасп підписав угоду, згідно з якою відступав Дербент, Баку, Талиш, Гілян, Мазендеран й Астарабад Петру I [161, с. 223]. Отже, значна частина

Закавказзя, південне й західне узбережжя Каспійського моря опинилася в руках Росії.

Однак Туреччина не збиралася так просто віддавати стратегічно важливий регіон. Скориставшись розпадом Сефевідської держави, вона розпочала завоювання її закавказьких володінь. Хоча народи Закавказзя чинили запеклий супротив османам, але сили були далеко не рівні. Тим більше, що Росія не мала можливості й не була готова до тривалого протистояння з османами. Саме тому в 1724 р. російський уряд уклав із Туреччиною в Константинополі угоду, за якою султан визнавав за Петербургом територіальні надбання в Прикаспії, а Росія, у свою чергу, – права турків на Західне Закавказзя.

Отже, хоча Перський похід царя і не призвів до звільнення народів Закавказзя від гніту іранських і турецьких завойовників, як вони на те сподівалися, проте він сприяв зростанню впливу Росії в цьому регіоні.

Разом із тим, як і можна було передбачити, російська окупація Кавказу та каспійських провінцій Ірану не тривала довго. Хвороби винищили більше половини російських сил, а спадкоємці Петра I майже не проявляли інтересу до цього регіону.

Персія ж відродилася під керівництвом Надир-хана Афшара, майбутнього Надир-шаха, і вигнала афганців. Росія була не готовою до чергового воєнного випробування. Імператриця Анна Іванівна евакуювала каспійські провінції та міста Дербент і Баку. У березні 1735 року в Гянджі було підписано мирний договір, який підтверджував повернення Персії всіх земель, анексованих Петром I. Одна зі статей договору уточнювала, що «Дагестан та інші землі під владою шамхала <...> залишатимуться, як і раніше, у складі Іранської держави» [161, с. 224].

У другій половині XVIII ст. Закавказзя хоча й продовжувало перебувати в складі Османської імперії й Ірану, проте на цих землях на той момент з'явилися численні царства, князівства й ханства, які вели визвольну війну проти загарбників. Так, у 1762 р. виникло Картлі-Кახетинське царство

у Східній Грузії; Імеретинське, Мегрельське, Гурійське, Сванетське царства в Західній Грузії, Кубинське ханство в Азербайджані. Усі вони прагнули звільнитися від ірано-турецького окупантів, але потребували при цьому підтримки й допомоги зі сторони Росії [212, с. 297].

Посиленню орієнтації народів Закавказзя на Петербург сприяло також зміцнення економічних і культурних зв'язків. Так, з Азербайджану в Росію вивозився шовк-сирець, тканини, ремісничі вироби, а російські купці доставляли сюди сукно, полотно, шкіру, скло, фарби, залізо та інше. У Петербурзі розуміли, що безпека каспійської торгівлі в значній мірі залежала від посилення російського впливу в Східному Закавказзі. Що ж стосується Західного, то воно мало стратегічне значення для боротьби проти Туреччини [212, с. 297].

Тому й не дивно, що імператриця Катерина II, на відміну від своїх попередників, мала рішучий намір встановити контроль над мусульманськими народами Кабарди й Дагестану й поширити свій протекторат на грузинського короля Іраклія II. Скориставшись анархією, яка настала після вбивства Надир-шаха, Іраклій проявив себе як впливовий грузинський лідер. Він успішно здобув прихильність некоронованого правителя Персії Карим-хан Зенда, що дало йому змогу отримати фактично суверенну владу у своїй країні, хоча номінально вона й надалі лишалася під зверхністю Ірану.

Карим-хан не зміг відновити єдність Перської імперії й не мав ресурсів захищати Грузію від систематичних набігів турків. За таких умов Іраклію довелося шукати підтримки в могутньої північної сусідки – Росії. Протягом 1768 – 1774 рр. він був союзником Катерини II в боротьбі проти Туреччини. Не зважаючи на те, що Іраклій звернувся до імператриці з проханням стати васалом Росії, проте як тільки війна скінчилася, російські війська покинули територію Грузії

Це тимчасове самоусунення Росії з Грузії та зменшення російської активності на Кавказі частково було пов'язане з дестабілізацією ситуації на

південному сході імперії через селянське повстання під проводом Є. Пугачова. Коли ж цей рух селян, козаків, старовірів, башкирів та волзьких татар було придушено, інтерес Катерини II до експансії на південь відновився, і вона готова була вести переговори з грузинським лідером.

Іраклій згоден був прийняти російський протекторат за умови, якщо за його нащадками буде назавжди закріплена королівська гідність, а грузинська церква залишитися автокефальною. Грузинський цар хотів військового переоснащення своєї армії за фінансової підтримки Петербурга, а також вимагав, аби російські сили розмістилися в Грузії.

Переговори про приєднання відбулися влітку 1783 р. на Північному Кавказі, у Георгіївській фортеці. У них брали участь князь Г. Потьомкін, у майбутньому перший російський намісник на Кавказі, а від Грузії – князь Іоан Мухран-Батоні (Багратіон-Мухранський) і князь Гарсеван Чавчавадзе, невдовзі перший грузинський посол при російському дворі [212, с. 309].

4 липня 1783 р. Росія й Грузія підписали Георгіївський трактат, який носив характер договору про протекторат. Він складався з тринадцяти пунктів, згідно з якими Іраклій зрікався своєї присяги перед Персією й права на зовнішні відносини без російського нагляду й згоди. Росія, у свою чергу, пообіцяла визнавати Іраклієвих нащадків царями, тримати війська в Грузії та не втручатися в її внутрішні справи. Крім того, католикос (голова грузинської церкви) ставав членом Священного синоду й посідав восьму позицію серед російських прелатів. Грузинська ж знать отримувала привілеї та статус російського дворянства [161, с. 227]. Іраклію II при цьому рекомендувалося покращити відносини з імеретинським царем Соломоном, зберігати єдність Східної й Західної Грузії.

Таким чином, на основі Георгіївського трактату в листопаді 1783 р. російські війська вступили в Грузію, а через два роки, у 1785 р., було засновано Кавказьке намісництво.

Військові й дипломатичні успіхи Петербурга на Південному Кавказі стривожили Туреччину й низку європейських держав – особливо Велику

Британію й Прусію. За таких умов у 1787 р. розпочалася російсько-турецька війна, котра закінчилася перемогою Росії й укладанням у 1791 р. Ясського миру. Але Порта, опираючись на підтримку Лондона, погрожувала Петербургу черговою війною й продовжувала посягати на територію Грузії.

Тим часом шах Персії, скориставшись відсутністю російських частин, спрямував свій удар проти грузинів. Іраклієві сподівання на російський захист не виправдалися: під час чергової війни з Туреччиною російські війська не тільки покинули Грузію, а й залишили деякі укріплені позиції й на півночі. Хоча османи не вторглися на Кавказ, однак з'явилася нова загроза в особі Ага Мохамеда хана Каджара, який заснував нову династію й об'єднав Персію [161, с. 227].

Улітку 1795 р. Ага Мохамед хан почав інтервенцію проти Грузії. 11 вересня перси захопили Тифліс, вирізали тисячі жителів і ще тисячі вивели в Персію. Іраклій марно апелював до угоди 1783 р. – росіяни не прийшли йому на допомогу. Французький консул у Багдаді з цього приводу зауважував, що деякі добре поінформовані перські та грузинські сановники вважали цю політику варварською з боку російського двору, адже він «не вживав жодних заходів дипломатичного чи військового характеру, щоб допомогти своїм колишнім союзникам грузинам». Більше того, вони були переконані, що Петербург бажав, аби Ага Мохамед хан знищив Іраклія та Грузію, аби потім самому прийти й захопити цю територію собі назавжди на правах завоювання» [247, р. 219].

Лише захоплення Тифліса персами спонукало росіян до дії, адже перемога Ірану не тільки завдала удару по престижу Росії, але й могла стимулювати до опору гірські народи Північного Кавказу. Аби цього не допустити, російський уряд вирішив здійснити велику кампанію з повторної окупації Грузії, відвоювати прикаспійські провінції Персії та анексувати Азербайджан. У березні 1796 р. Катерина II опублікувала з цього приводу маніфест, а вже у квітні армія під командуванням графа В. Зубова рушила вздовж каспійського узбережжя, захопила Дербент і Баку [161, с. 228].

Так як Ага Мохамед-хан у цей час був зайнятий іншою кампанією в Центральній Азії, перський опір був незначним. Після окупації Шемахи й Гянджі В. Зубов готовий був рушати на Табриз, але смерть Катерини II в листопаді 1796 р. призвела до змін у зовнішньополітичній стратегії. Цар Павло наказав негайно вивести російські війська з усіх нещодавно зайнятих територій, зокрема й із Грузії [250]. А вже влітку перси розпочали нове вторгнення, однак воно також несподівано обірвалося через смерть правителя.

Нова загроза зі сторони Ірану щодо грузинських земель постала в 1798 р. Цар Іраклій помер, а його наступник Георгій XII не мав шансів опиратися новому шаху. Тому він знов звернувся до російського царя з благаннями про захист, пропонуючи входження своєї країни до складу Російської імперії.

У вересні 1799 р. він так наставляв своїх посланців до Петербурга: «Віддайте моє царство й володіння мої беззастережно й відповідно до християнської віри, і передайте їх не під захист імператорського російського престолу, а у його повну владу й усебічну опіку, щоб віднині Царство Грузинське вважалось належним Російській імперії з тими правами, якими користуються інші провінції Росії. А тоді покійно просить Імператора, <...> щоб, приймаючи Царство Грузинське під свою повну владу, він надав мені свою милостиву письмову гарантію, що царська гідність не буде відібрана в мого роду, а передаватиметься з покоління в покоління, як і в часи моїх предків» [234, р. 231].

Восени того ж 1799 р. генерал Лазарєв, посланий імператором Павлом в Грузію, на чолі двох піхотних полків виступив у похід із Кавказької лінії. Уже 26 листопада російське військо увійшло в Тифліс, а на наступний день на зібранні духовенства, вельмож і дворян посол імператора оголосив, що той приймає Грузію під своє покровительство й захист, а царя Георгія затверджує на його престолі. На знак цього Павло послав йому свою милостиву грамоту, царську корону, порфіру й знамено з зображенням

російського двоголового орла. Цар Георгій, у свою чергу, присягнув на вірність імператору [212, с. 314].

Через рік до Петербурга знову вирушило грузинське посольство, аби озвучити нове прохання помираючого Георгія: прийняти Грузію в пряме й повне підданство, знищивши сам престол грузинських царів. Цар прийняв таке рішення на смертному одрі, адже розумів, що міжусобна боротьба між спадкоємцями за трон призведе до повного занепаду країни. Перемовини тривали кілька місяців. У кінцевому підсумку імператор Павло згодився взяти Грузію під своє покровительство, однак при цьому нічого не було сказано про долю грузинської монархії. Цар Георгій XII помер, так і не отримавши звістки про анексію. Невдовзі змовники вбили й Павла, і всі проблеми, пов'язані з інкорпорацією нових територій лягли на плечі імператора Олександра I. Після певних вагань він вирішив перетворити Грузію на російську провінцію, скасувавши тамтешнє царство й монархію. [161, с. 228].

Персія, можливо, і «проковтнула» б втрату Грузії, якби Росія утрималася від просування у Вірменію та Азербайджан. Проте Петербург не міг не реагувати на заклики й прохання про допомогу їхніх правителів. На початку XIX ст. азербайджанські ханства опинилися перед загрозою вторгнення й захоплення зі сторони Ірану й Туреччини, які на той момент хоча й переживали господарсько-політичний і культурний занепад, однак не полишали надій на відновлення колишньої могутності.

Наприкінці XVIII ст. до влади в Ірані прийшла тюркська династія Каджарів (1796 – 1925), правителі котрої почали проводити політику, спрямовану на підкорення всіх територій, що знаходилися у свій час під владою їх предків каракоюнлу, аккоюнлу, сефевідів та, нарешті, Надір-шаха. У зв'язку з цим азербайджанські території, які раніше належали персам, перетворилися в арену кровопролитної боротьби між Російською імперією й каджарським Іраном [180, с. 44].

За таких складних військово-політичних умов азербайджанські хани звернули свої погляди на Росію, потребуючи її захисту й підтримки від посягань Ірану. Так, у 1797 – 1799 рр. до Петербурга були направлені посланці карабаського й кубинського ханів, які висловили прохання, аби Росія прийняла їх під свою опіку, а вже протягом 1799 – 1801 рр. Кубинське, Талишське й Бакинське ханства опинилися під покровительством Петербурга. У 1799 р. російське підданство прийняв кайтагський уцмій Рустем. Російський імператор при цьому видав жалувану грамоту, у якій ішлося про те, що перелічені території не входили до складу Росії, а Петербург не втручався у внутрішні та зовнішні справи ханств. Покровительство могутньої сусідки зводилося до того, що при потребі з півночі будуть надіслані війська для захисту ханств від нападу ворогів.

Отже, перед російським урядом постало питання щодо колонізації добровільно приєднаних територій і тих, які чинили супротив. У зв'язку з захопленням й освоєнням Кавказького регіону Російською імперією потрібно вести мову насамперед про методи й способи умиротворення краю, котрі пропонувалися військовими різного рівня, що й визначало наявність силової складової в усіх проектах. Важливе місце займали також плани мінімізації негативних наслідків географічних особливостей краю. На особливу увагу заслуговують також питання щодо форм воїнської повинності місцевого населення [159, с. 28].

Росію на Південний Кавказ привела насамперед імперська тенденція до розширення кордонів, а також геополітичне суперництво з Туреччиною та Персією. Це, у кінцевому результаті, і зумовило використання силових засобів під час вирішення різноманітних проблем, що виникали в процесі завоювання й освоєння краю. При цьому варто зазначити, що до 1810-х рр. у Петербурзі не планували встановлення контролю саме над гірськими районами Адигеї, Чечні й Дагестану, адже інтереси імперії на обширах від Чорного до Каспійського морів визначалися потребою забезпечити насамперед безпеку російських купців, котрі торгували зі Сходом і

користувалися торгівельним шляхом, який простягався по лінії Астрахань – Дербент – Баку – Астрабад.

У цей період вказану стратегічну домінанту намагалися зреалізувати з допомогою побудови й облаштування оборонних ліній і, звичайно що, здійснення каральних експедицій. Ще в 1715 – 1720-х рр. були побудовані Царицинська й Моздокська оборонні лінії. Уже в 1783 р. смуга укріплень простягалася від гирла Кубані до гирла Тереку, а після приєднання Грузії на початку ХІХ ст. в долині річки Алазані виникла Лезгинська лінія, призначена для оборони нових володінь від нападів зі сторони горців Дагестану.

Разом із тим командування розуміло, що така прикордонна система не була панацеєю від тих проблем, із котрими росіяни зіштовхнулися на Кавказі. Більше того, у великій мірі можна було говорити про неефективність оборонних ліній. Справа в тому, що в Кавказькому регіоні, на відміну від українських степів, де від кочівників можна було захиститися засіками й фортецями, не було ні нейтральної смуги, що дозволяла б вести розвідку й завчасно помічати наближення ворогів, ні рівнинного рельєфу, який би давав змогу переслідувати нападників. Якщо під час організації оборони від неприємельських набігів у степових районах враховувалася конфігурація річкової системи: ворог рухався великими кінними загонами уздовж річок, а це, у свою чергу, визначало місця організації пасток і засад, проминути котрі нападники не мали можливості, – то на Кавказі ворог з'являвся невідомо звідки, а його переслідування закінчувалося на березі Тереку або Кубані [159, с. 9 – 10].

Однак при цьому не варто забувати й про ті переваги, котрі давали оборонні лінії. Насамперед їхнє існування значно обмежувало дії загонів горців, що поверталися зі здобиччю. Крім того, чітко окреслювалася зона відповідальності військових – маркувалася межа, котра відокремлювала фронт від тилу. А так як росіянам було досить важко розрізняти мирних і вороже налаштованих горців за зовнішніми ознаками, то ланцюжки станиць і фортець відділяли їх «територіально» [159, с. 10].

Російське розселення на Кавказі одночасно залишалося й фактором, і засобом інтеграції регіону в імперію. Переселенська колонізація – складова частина військово-політичного, соціально-економічного й навіть частково культурного поглинання імперією її кавказької периферії.

Загальна структура й динаміка колонізації визначається цілим комплексом різноманітних стратегій, вбудованих в імперське зовнішньополітичне суперництво й російське державне освоєння краю: від організованого державою військово-козацького розселення й примусового розсіювання російських сектантів у Закавказзі до стихійних селянських міграцій у «невідомий край» [235, с. 33].

Ще в 1711 – 1735 рр. по нижній течії Тереку з гребінського, кизлярського й терсько-сімейного козацьких військ формувалися зачатки російського кавказького кордону, який згодом, висунувшись на захід до Моздока, а потім від Моздока до Азова, охопив низкою фортець і козацьких станиць усе Передкавказзя. Анексія в 1783 р. Кримського ханства разом із його кубанською частиною потягло за собою його просування на середню й нижню течію Кубані. По суті справи, російський кордон представляв собою рухомий південний фронтір. За рахунок смуги військово-козацьких поселень відтіснялися ногайські кочівники й горці Кабарди. У тилу й під захистом цього військово-козацького фронтіру й розпочалася згодом цивільна колонізація.

Таким чином, захоплення й освоєння краю у великій мірі відбувалося за участі козацьких військ. Для збільшення престижності служби Павло І наказом від 22 вересня 1798 р. чини козацьких офіцерів, насамперед донських, прирівняв до армійських: військового старшину – до майора, а згодом – до підполковника, есаула – до ротмістра, сотника – до поручика, хорунжого – до корнета. Як наслідок, відбувся процес вирівнювання умов служби з регулярними частинами.

Рядові козаки були незадоволені такими нововведеннями, адже вважали, що це ще більше відділить командний склад від основної маси

вояків. І не помилилися: імператорське рішення поклало початок козацькому дворянству. Відбулася внутрішня диференціація козацтва – з’явилися, окрім власне козаків, дворяни й селяни. Але разом із тим Павло I свого домігся: кількість чоловіків, котрі хотіли поповнити ряди козаків, які брали участь у колонізації нових територій, зокрема Кавказького регіону, зростає.

Однак бойові втрати, важкі умови проходження служби, смерть особового складу від хвороб, через погані кліматичні умови вимагали постійного поповнення козацьких військ. Для цього уряд здійснював необхідні заходи. Насамперед створювалися нові козацькі війська й проводилася реорганізація уже існуючих, яка супроводжувалася спеціальними урядовими заходами з примноження козацьких частин. Так, 21 серпня 1799 р. імператор підписав указ про зачислення у військо чорноморських козаків «бродяг із польських, малоросійських і колишніх запорозьких людей» [198, с. 279].

При цьому на козацьке військо покладалися певні вимоги. Воно було зобов’язане виставляти певну кількість кінних, піших й артилерійських частин і підрозділів, а також піших і кінних команд для поліцейської служби, особливо в гірській кавказькій місцевості. І піші, і кінні частини мали батальйонну організацію й відрізнялися від кінних тим, що воякам не потрібно було витратитися на купівлю коня й зброї. Разом із тим молодь віддавала перевагу хоча й «затратній», але престижній кінноті, натомість піхота формувалася в основному з незаможних козаків, що проходили службу «через необхідність». Піші батальйони зводилися в полки, що мали у своєму складі 2 – 3 батальйони, а ті у свою чергу – 3 – 4 сотні, сотня ж – 4 взводи [198, с. 279].

Крім залучення козаків, у глобальному масштабі, як зазначає В. Лапін, пропонувалося два варіанти дій, котрі покликані були укріпити стратегічні позиції Петербурга на Південному Кавказі й узагалі в регіоні. Цікаво, що обидва передбачали встановлення повного контролю над Каспійським морем, але різними шляхами. Перший був націлений на нейтралізацію Персії

з допомогою посилення Астраханської флотилії, облаштування фортець й укріплень на південному й східному каспійському узбережжі. Якщо цей план можна назвати доволі раціональним й ефективним за умови втілення його в життя, то другий – у край авантюризм і ризикованим. Генерали Бларамберг, Хрульов, Торнау озвучували військово-стратегічні проекти, у яких пропонувалося зменшити британську загрозу Кавказу шляхом послаблення позицій Лондона в Індії [159, с. 23].

Появу таких планів зумовлювало те, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у боротьбу за Кавказ вступили Велика Британія й Франція, котрі на той момент мали вже багатовіковий досвід колоніальних війн і загарбань. Саме тому Павло I, реалізуючи свою політику в Закавказзі, повинен був врахувати особливості міжнародної ситуації.

Зважаючи на розстановку сил у регіоні, Закавказзя й Північний Кавказ потрапили в орбіту зовнішньополітичної зацікавленості Лондона й Парижа ще й тому, що їх можна було використати в дипломатичній грі з Іраном і Туреччиною. Тим більше, що південні рубежі Російської держави зазнавали постійних набігів васала османів – Кримського ханства. Як наслідок, європейські країни сподівалися не тільки колонізувати регіон, але й створити надійний заслін від просування Росії на Південь і на Південний Схід.

У зв'язку з цим численні війни між Росією, Туреччиною й Іраном протягом усього XIX ст. зумовлювалися не лише загарбницькими планами тієї чи іншої сторони, а, насамперед, стратегічними й колоніальними інтересами правлячих кіл Великої Британії й Франції [118, С. 6 – 7]. Це стосувалося й бажання утримати Росію в тих кордонах, які вона мала, і не дозволити збільшення її територій за рахунок Південного Кавказу.

Разом із тим потрібно сказати, що російський й британський уряди не були зацікавлені в посиленні конфронтації між їхніми країнами. Це пояснювалося насамперед економічними інтересами. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Велика Британія вивозила з Росії хліб, сало, льон, канати, дьоготь, смолу, парусину, залізо, а головне – лісоматеріали для будівництва

флоту, адже власних в англійців практично не було. Із проголошенням незалежності США Лондон утратив контроль над поставками звідти лісу в Європу. За таких умов англо-російська лісова торгівля стала важливою складовою в підтримці британської морської могутності [122, с. 7]. Росія, у свою чергу, отримала надійний і стійкий експортний ринок для збуту своїх товарів.

Після того, як росіяни вийшли до Чорного моря, зовнішньоторговельні зв'язки між двома країнами почали здійснюватися через південні порти. Цьому передували дві місії (у 1777 р. і в 1803 р. – відповідно) на російське чорноморське узбережжя спеціального уповноваженого британського уряду Ітона. Той повинен був з'ясувати, чи можливо налагодити товарообмін між Мальтою й Одесою. І він блискуче з цим впорався: уряд схвалив його план торгівлі через чорноморські порти Росії. Ітон вважав, що Причорномор'я – це ворота не тільки у внутрішню Росію, Сибір, але й у Персію, Бухару, Польщу [122, с. 8]. Протягом усього ХІХ ст. англійці утілювали його план економічного проникнення на ці території.

Утім не можна робити однозначний висновок про те, що економічні відносини між двома країнами були безхмарними. Уже наприкінці ХVІІІ ст. росіяни мали на меті позбутися від засилля англійського капіталу в імпорتنій торгівлі, що в Лондоні сприйняли насторожено й засудили.

До певної міри спільні економічні інтереси стимулювали й політичне зближення. Додатковим мотивом для цього стала потреба в обмеженні завойовницьких амбіцій наполеонівської Франції. Хоча не зайвим буде сказати, що частині британської буржуазії була вигідна війна з Францією, бо в англійську бавовну й шкіру були вдягнені солдати обох протиборчих армій. Однак державні інтереси Великої Британії могли серйозно постраждати – у боротьбі за світову гегемонію дві імперії зіштовхувалися всюди: у Європі, в Індії, на американському континенті, на сході, на морях.

Французька дипломатія чинила протидію й російській політиці, насамперед у Польщі й Швеції. Росію турбували стрімкі успіхи

наполеонівської армії й те, що вона посягала на Балкани, а звідти – на Схід. Проте в Петербурзі розуміли, що не тільки Париж зацікавлений у розширенні своїх територіальних володінь за рахунок східних земель, але й Лондон. Тому не дивно, що в кінці XVIII ст. місцем зіткнення російських, французьких і британських інтересів став саме Схід.

Англійський уряд проводив активну політику колоніальної експансії й із недовірою ставився до всіх, хто міг йому в цьому завадити. Особливо чутливими англійці були щодо Індії: зі зростанням там їхніх володінь правлячі кола Великої Британії побоювалися за міцність свого панування в цій країні. У зв'язку з цим на початку XIX ст. усе голосніше лунали голоси, які закликали вберегти Індію від посягань інших держав. Проблема її оборони починала займати провідне місце в зовнішній політиці Лондона.

Російсько-британські відносини протягом усього XIX ст. отруювала якраз боязнь англійців утратити Індію через агресію зі сторони Петербурга. У Лондоні росіян постійно підозрювали в тому, що вони хочуть вийти до Середземного моря, Перської затоки й Індійського океану. І хоча знаходилися тверезомислячі політики, які показували безперспективність будь-якої спроби Росії захопити й утримати такі величезні простори, що відокремлювали її південні кордони від британських володінь в Азії, однак «загроза» Індії продовжувала постійно фігурувати в англійському політичному житті й у пресі [122, с. 11]. Особливо після того, як погляди Петербурга усе частіше поверталися до Кавказького регіону, який розглядався Великою Британією як плацдарм для нападу росіян на Індію.

У своїх стратегічних планах на Південному Кавказі Росія змушена була враховувати позицію Лондона й Тегерана ще й тому, що Чорноморський флот не мав змоги перешкодити появі британських кораблів поблизу Кавказького узбережжя. Так само простір від Закавказзя до Індії залишався незахищеним від дій англійського експедиційного корпусу. Таким чином, Велика Британія мала можливість всіляко перешкоджати посиленню й укріпленню російських позицій у південнокавказькому регіоні. При цьому

Персія – як давнішній ворог Петербурга в краї – могла перейти на сторону англійців як добровільно, аби взяти реванш за численні поразки у військових сутичках із російськими військами, так і з примусу – якщо, наприклад, британці висадяться в Перській затоці.

Вторгнення іранських і європейських армій на Кавказ, на думку військових аналітиків як і російських, так й англійських, могло спричинити до масових повстань на Північному Кавказі, у Грузії й Азербайджані. Тому наприкінці XVIII – на початку XIX ст. перед Петербургом стояло важливе завдання утримати приєднанні закавказькі території й продовжити захоплення Південного Кавказу, аби не допустити проникнення в регіон Великої Британії й Франції чи регіональних лідерів – Туреччини й Ірану, що прагнули повернути собі ці землі.

У великій мірі цьому сприяла складна політична ситуація, котра склалася на Південному Кавказі. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Закавказзя в черговий раз опинилося перед загрозою завоювання зі сторони Ірану й Туреччини, які на той момент хоча й переживали господарсько-політичний і культурний занепад, проте в міжнародному плані посилили свої експансіоністські устремління стосовно Кавказу. На нього вони поширювали своє «історичне право»: ще з XV ст. турки панували над Імеретинським царством, Мінгрелією, Гурією, Абхазією, Західною Вірменією й Південною Грузією, а також над Кабардою й Північним Дагестаном.

Натомість на території Азербайджану й Східного Дагестану визнавалася влада іранських шахів. Східна Вірменія й Картлі-Кахетинське царство кілька століть ставали предметом територіальних протиріч і військових сутичок між Стамбулом і Тегераном. При чому турки підтримували на поневолених територіях ханафітський релігійно-правовий толк сунітського ісламу, а перси – насаджували шиїзм імамітського типу. Вони зумисне переселяли на територію Східної Грузії й Вірменії напівкочові шиїтські племена Азербайджану, а грузин і вірменів – у внутрішні райони Ірану. При цьому релігійної дискримінації особливо зазнавали грузини й

вірмени, християни за віросповіданням, яких турки й іранці мали на меті „омусульманити”, чому ті чинили запеклий супротив.

За цих складних військово-політичних і культурно-релігійних умов, на думку прозорливих державних діячів Закавказзя, воно потребувало російського захисту й підтримки від турецько-іранських посягань.

У Петербурзі розуміли, що не останню роль в активізації Тегерану відігравала Велика Британія. Спочатку вона досить прохолодно й пасивно відреагувала на активізацію дій Росії в Закавказзі, зокрема на приєднання Західної Грузії (1783), бо не мала там своїх безпосередніх інтересів. Однак уже тоді Лондон намагався урівноважити успіхи Петербурга на Південному Кавказі посиленням позицій в Ірані.

Невдовзі Велика Британія, як і Росія, поставила собі за мету встановити військово-стратегічний контроль не тільки над Закавказзем, але й над усім басейном Каспійського моря. Тим більше, що вона на той момент уже мала доступ до його південного узбережжя через Індію й Перську затоку.

У Петербурзі знали, що перська зброя й англійські військові кораблі в Каспійському морі будуть спрямовані прямо чи опосередковано проти Росії, тому від того, чи зуміє остання оволодіти й закріпитися в Закавказзі залежало дуже багато. Насамперед вона отримувала плацдарм для розширення експансії в південному напрямку, що автоматично перекривало Великій Британії шлях через Каспій на Південний Кавказ й у Центральну Азію. Тим більше, що в цей час представник Ост-Індської компанії капітан Д. Маккольм уклав у Тегерані з шахом торгівельний договір, за умовами котрого в обмін на англійську зброю й гроші перси надавали британцям, по-перше, право будувати на березі Каспію військові й торговельні кораблі, а по-друге, зобов'язувалися не пропускати французькі й російські війська через свою територію в Індію [122, с. 67].

Крім великої гри великих держав за такий ласий геополітичний шмат, як Кавказький регіон, у самому Закавказзі невпинно тривали міжусобні війни між місцевими правителями. Протягом 1797 – 1799 рр. посланці карабаського

й кубинського ханів просили Росію, аби вона прийняла під свою опіку їхні ханства. Як наслідок, Кубинське, Талишське й Бакинське ханства опинилися під покровительством Петербурга.

Отже, у російській кавказькій політиці цього періоду переважали не військові, а мирні, торгівельно-економічні методи в налагодженні зв'язку з Південним Кавказом, спрямовані не на його захоплення, а на встановлення васально-союзницьких відносин. Натомість закавказькі правителі наполягали саме на присутності російських військ, які б уберігали їх від турецьких й іранських посягань. Як наслідок, російське проникнення в регіон відбувалося з ініціативи місцевої еліти.

РОЗДІЛ III.

ВХОДЖЕННЯ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1801 – 1829 рр.

3.1. Вплив зовнішньополітичних і внутрішньополітичних факторів на процес колонізації Південного Кавказу Російською імперією в першій третині XIX ст.

Перші роки XIX ст. ознаменувалися черговим сплеском воєнно-політичної активності Петербурга в усьому Кавказько-Каспійському регіоні. Обумовлено це було як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Серед внутрішніх насамперед потрібно згадати приход до влади імператора Олександра I (1801 – 1825). В окресленому регіоні він почав проводити політику, спрямовану на завершення розпочатої ще Петром I і продовженої Катериною II боротьби за встановлення тут повної гегемонії Російської імперії.

Цьому сприяло й те, що ще в 1800 р. грузинський цар Георгій XII також виявив бажання приєднати Грузію до Російської імперії. Коли він помер, а між його спадкоємцями розпочалася боротьба за престол, Олександр I довго вагався, обдумуючи пропозицію покійного царя. Лише 12 вересня 1801 р. він видав Маніфест, яким ліквідував Картлі-Кახетинське царство й зреалізував плани Георгія XII, приєднавши Грузію до Росії, хоча при цьому й порушувалися основні умови Георгіївського договору від 1783 р. про союз і братерство між країнами.

Уже 24 березня 1801 р. царські чиновники відсторонили Давида Багратіона, спадкоємця й правителя грузинського престолу, від влади й призначили на його місце „управляючим Грузією” командуючого російською армією генерала М. Лазарева. Під його керівництвом було створено тимчасовий уряд, що проіснував майже рік. Протягом цього часу імператор Олександр I затвердив положення про управління Грузією, згідно з яким

головне завдання російських чиновників і військових на Кавказі – це зміцнення позицій імперії в регіоні, приєднання інших політичних одиниць Закавказзя, освоєння природних багатств Картлі-Кахетії, сприяння в розвитку торгівлі, ремісництва, сільського господарства, збирання податків, дотримання правопорядку.

У Сіонському соборі 12 квітня 1802 р. про це публічно оголосили грузинському дворянству. При цьому для управління грузинськими територіями було запроваджено Верховний грузинський уряд на чолі з правителем Грузії. Маніфест про початок діяльності цього органу з'явився 8 травня 1802 р., і того ж дня в Тбілісі у святковій обстановці його склад було представлено.

Разом із тим варто сказати, що влада головнокомандуючого поширювалася на все Закавказзя, а тому Верховний грузинський уряд фактично був органом, що розглядав питання, які стосувалися всієї території, приєднаної до Росії, у тому числі й Азербайджану.

Цей уряд складався з чотирьох експедицій: виконавчої, казенної й економічної, а також двох судових, котрі розглядали карні та цивільні справи. До складу виконавчої експедиції, яка здійснювала функції губернського управління, входили правитель (у майбутньому грузинський губернатор) і два радники, один із яких призначався з числа російських чиновників, а інший – із грузинських князів. У казенну й економічну експедицію, що виконувала обов'язки казенної палати, призначалися чотири радники – по два від Картлі й Кахетії, а також губернський скарбник. Експедиція з карних і цивільних справ створювалася замість існуючої в російських губерніях палати кримінального й цивільного суду. У кожен з них входили начальник і по чотири радники. Лише в травні 1805 р., за пропозицією П. Ціціанова, головнокомандуючого Кавказьким корпусом, ці дві експедиції було об'єднано в одну – експедицію суду й розправи.

Керівник експедиції Верховного грузинського уряду призначався головнокомандуючим Грузією. Правитель Грузії, начальники й радники

експедицій, очолені головнокомандуючим, формували Загальну раду Верховного грузинського уряду, яка наділялася правами апеляційної й вищої інстанції для справ усіх інших експедицій, а вироки по карним справам затверджувалися безпосередньо головнокомандуючим. У Раді головував сам головнокомандуючий, а за його відсутності – правитель Грузії.

Для діяльності Верховного грузинського уряду були притаманні всі риси, характерні апарату самодержавства: бюрократична тяганина, безчинства й сваволя чиновників.

Було здійснено також адміністративну реформу. Згідно з новим адміністративно-територіальним поділом Картлі-Кахетії було поділено на п'ять повітів: Горійський, Лорійський, Душетський, Телавський і Сигнахський. У кожному з них обов'язково існували суд, поліція й прокуратура. Управління містами здійснював російський комендант, що мав при собі радника-грузина. Господарськими питаннями займався скарбник.

В обов'язки головнокомандуючого на Кавказі входило військове й цивільне управління Грузією й Північним Кавказом. Першим на цю посаду було призначено генерал-лейтенанта К. Кноррінга. Для безпосереднього цивільного керівництва запровадили посаду правителя. У зв'язку з тим, що офіційною резиденцією головнокомандуючого на початку XIX ст. був Георгієвськ, а генерал-лейтенант Кноррінг лише наїздами бував у Тифлісі, то вся повнота влади зосереджувалася в руках статського радника Б. Ковалевського.

Нове керівництво намагалося заручитися підтримкою як місцевого населення взагалі, так і грузинських дворян зокрема. Однак витіснення грузинської мови зі сфери управління, розгнущдані й жорстокі російські чиновники, відсторонення місцевої знаті від традиційного самоуправління викликали незадоволення великої кількості населення. Разом із тим частина картлі-кахетинського купецтва, селянства й навіть дворянства сподівалася на те, що присутність регулярних частин російської армії, у складі яких були й козаки, по-перше, припинить міжусобну ворожнечу всередині країни,

ліквідувавши роздрібненість, а по-друге, захищатиме мирних жителів від набігів ірано-турецько-дагестанських абреків, які розорювали грузинські поселення. Місія захисту покладалася на російські війська, особливо на козацькі загони.

Проте до настання остаточного миру було ще довго, натомість на порядок денний щораз виходило питання про взаємини між головнокомандуючим Кнорінгом, командуючим військами генералом Лазарєвим і цивільним управляючим Ковалєвським, які постійно між собою сварилися й з'ясовували стосунки.

Улітку 1802 р. загострилися відносини між новою грузинською адміністрацією та сусідніми ханствами й Іраном. Останній, не бажаючи посилення позицій Петербурга в Закавказзі, закликав царевичів – претендентів на грузинський престол, до боротьби з Росією, а Юлону Батонішвілі навіть було обіцяно повернути картлі-кахетинський престол. Таким чином, ситуація на південних і південно-західних кордонах імперії була досить напруженою.

Разом із тим імператор розумів, що потрібно стабілізувати ситуацію й у середині Грузії, а для цього управлінню країною варто було надати національного забарвлення. Як наслідок, замість генерала Лазарєва, котрий не виправдав сподівань Олександра I, головнокомандуючим призначили його улюбленця генерал-лейтенанта П. Ціціанова, що походив із роду грузинських князів Ціцішвілі й був родичем цариці Маріам, дружини останнього царя Грузії. Крім того, П. Ціціанов устиг відзначитися в бойових діях під керівництвом Румянцева й Суворова. Його кандидатура мала заспокоїти дворян-поміщиків і всю країну, а крім того, змусити їх змиритися з втратою політичної самостійності. На думку Д. Лівена, одразу ж після російської експансії в Закавказзя «тон російській політиці в азійській імперії» задав саме П. Ціціанов [177, с. 346].

Він прибув у Тбілісі 1 лютого 1803 р. Генерал отримав від імператора необмежену владу й зумів за досить короткий час навести порядок й

зміцнити нове правління в Картлі-Кахетії. Він відсторонив від виконання обов'язків хабарника Б. Ковалевського, після чого його віддали під суд Сенату. Замість нього управляючим Грузією було призначено генерала Гучкова [197, с. 42 – 43].

Після анексії Картлі-Кахетського царства перед Росією постало завдання приєднати території Західної Грузії – Імеретії, Гурії, Мегрелії, Абхазії, Сванетії. П. Ціціанов узяв на себе відповідальність за втілення в життя цих планів.

Першим у списку захоплень стояло Імеретське царство. Для його анексії склалися сприятливі як зовнішньополітичні, так і внутрішньополітичні умови: Туреччина перебувала в союзі з Росією, тому не чинила ніяких перешкод приєднанню Імеретії, разом із тим й імеретський цар Соломон I також був не проти входження його земель до складу Російської імперії, однак наполягав на збереженні внутрішнього самоуправління [197, с. 41 – 42].

Однак П. Ціціанов навідріз відмовився виконувати ці умови й вимагав від Соломона I повного підпорядкування, погрожуючи війною. Цар апелював до договору, підписаного восени 1803 р. правителем Мегрелії Григором Радіані, про приєднання князівства до Росії за умови збереження внутрішнього самоуправління. Такого ж пункту в угодах з імперією вимагав й він, проте після того, як російські регулярні частини увійшли на територію царства, Соломон I змирився з роллю виконавця наказів П. Ціціанова й прислужника царизму.

Деякі хани, наприклад, гянджинські, кубинські, чинили збройний супротив російським військам, орієнтуючись на кадजारський Іран. Тоді свій удар російський генерал спрямував проти зятятого антиросійського правителя Гянджинського ханства Ганджі Джевад-хана. У 1803 р. він спробував дати відсіч росіянам, однак більша частина населення його не підтримала. Після місячної облоги в ніч із 2 на 3 січня 1804 р. Гянджа капітулювала. Хан загинув, а Гянджинське ханство було приєднано до Росії.

Таким чином, був підготовлений плацдарм для анексії всієї території Північного Азербайджану.

У тому ж році був підписаний договір із Соломоном II, правителем Гурії. Навесні 1804 р. Гурійське князівство також стало невід'ємною частиною Росії. П. Ціціанов направив у Мегрело-Імеретські й Гурійські володіння збройний загін, очолений Литвиновим.

У жовтні 1804 р. Росія домоглася від Туреччини формального визнання поширення своєї влади на Мегрелію. Хоча ця домовленість і не передбачала тут військової присутності росіян, однак П. Ціціанов висадив свої війська в Кулеві, що поклало початок вигнанню турків із чорноморського узбережжя Грузії.

Поряд із грузинськими територіями першочергову роль в експансії Росії на Південному Кавказі відігравав й Азербайджан. Достатньо згадати про те, що ще в таємному рескрипті Олександра I від 12 вересня 1801 р. до генерала-лейтенанта Кноррінга імператор окреслив перспективи легшого постачання російських військ у регіон не через гори, а водним шляхом за умови захоплення Баку – одного з найкращих портів на Каспії. Більше того, для встановлення повного контролю над Південним Кавказом російським військам потрібно було контролювати комунікаційну лінію Астрахань – Дербент – Баку – Тифліс. В охороні торгівельних і стратегічно важливих шляхів сполучення активно використовувалися мобільні загони козаків.

У зв'язку з цим, Росія не втрачала жодної нагоди, аби втрутитися в суперечки між ханами, виконуючи роль зацікавленого арбітра. Так, з ініціативи Петербурга у вересні – грудні 1802 р. у Георгіївську за участю головнокомандуючого на Кавказі П. Ціціанова відбулися переговори між представниками низки азербайджанських ханств і дагестанських феодалних володінь щодо вирішення важливих економічних і політичних питань [188, с. 51].

У результаті перемовин 26 грудня 1802 р. було укладено договір, який містив перелік обов'язків усіх учасників. Насамперед вони повинні були

залишатися підданими Росії, підтримувати між собою дружбу, дбати про мир і стабільність у регіоні, не нападати на своїх союзників [188, с. 51].

Крім того, договір передбачав консолідацію військових потуг азербайджанських ханів і дагестанських правителів, аби дати відсіч ворогу, що посягне на їхні території. Учасники переговорного процесу пристали на те, що вони сприятимуть розвиткові торгівлі в Закавказзі й мореплавства на Каспії [188, с. 51 – 52].

Загалом можна сказати, що Георгіївський договір мав надзвичайно важливе значення, адже був свідченням посилення російської орієнтації в Азербайджані. Разом із тим потрібно констатувати, що в питаннях проросійської зовнішньополітичної стратегії в таборі азербайджанських феодалів єдності в поглядах не було. Частина ханів, беків, заможного духовенства, боячись утратити вплив, вагалися в питаннях налагодження тісних взаємин із Росією, а тому „загравали” з Іраном і Туреччиною, сподіваючись із їхньою допомогою зберегти свої права й привілеї. Однак частина азербайджанської феодальної верхівки схилилася до співпраці з Петербургом.

Залежно від співвідношення внутрішніх сил у ханствах і наявності безпосередньої загрози ззовні й визначався характер входження цих ханств до складу Росії. У більшості випадків цей перехід здійснювався мирним шляхом. Як приклад, можна назвати Карабаське, Шекинське, Ширванське ханства, проте серйозним стимулом для покори були й переважаючі в кількісному співвідношенні російські військові сили. Натомість правляча верхівка Гянджинського ханства, частково Бакинського й Кубинського, Джаро-Белоканських джамаатів чинила серйозний супротив російському завоюванню, а тому приєднання цих територій здійснювалося насильницьким шляхом.

Так, у 1803 р. російські війська придушили супротив Джаро-Белоканських джамаатів. 12 квітня 1803 р. їхні представники підписали в Тифлісі так звані мирні умови, які передбачали входження джамаатів у

підданство Росії, а також сплату данини в розмірі 220 пудів шовку на рік, звільнення полонених, розміщення російських військ на їхній території. В угоді особливо наголошувалося на тому, що джарці не повинні були приймати ворогів Росії, у свою чергу Петербург зобов'язувався не втручатися у справи внутрішнього управління. Разом із Джаро-Белоканськими джамаатами російськими підданими ставало й населення Єлисуйського султанства [198, с. 270].

Нові землі й нові ділянки державного кордону Російської імперії вимагали збільшення військової могутності держави для забезпечення надійної охорони й захисту територій від будь-яких посягань ззовні. Величезний внесок у вирішення цих завдань унесли козацькі війська [198, с. 270].

Так, саме для укріплення військових позицій у Кавказькому регіоні, окрім усього іншого, було вирішено реорганізувати й ввести тут в дію козацькі частини, які вже не раз доводили свою відданість і боєздатність. Варто сказати, що кожна реорганізація козацьких військ урядом зумовлювалася необхідністю виконання ними основних завдань з урахуванням конкретних умов регіону.

Для більш ефективної оборони кордонів на рубежі XVIII – XIX ст. уряд уніс суттєві зміни в систему управління, в організаційну структуру й правовий статус козацького війська, яке залишалося серйозною воєнною силою Російської імперії. Спроба властей розчинити козацтво в загальній російській масі не увінчалася успіхом насамперед тому, що все ж переважила потреба мати постійну, мобільну силу, надійний резерв, здатний нести виснажливу службу на кордоні, зокрема й на Кавказі [198, с. 277].

У 1802 р. за наказом Павла I козацькі війська почали підпорядковуватися Військовому міністерству, а згодом було відмінено виборний принцип. Як наслідок, на чолі козаків стояли наказні отамани. Також відбулося значне розширення функцій державної служби козаків: їх усе частіше й активніше почали залучати до митної служби й до виконання

поліцейських обов'язків. Служба була внутрішня та польова, що у свою чергу поділялася на зовнішню й лінійну. Саме лінійна проходила на Кавказі, на різних ділянках державного кордону. Козаки, що її несли, брали участь у бойових діях на воєнному театрі, стояли на постах і в караулі, були резервом для підкріплення прикордонної сторожі, уходили до складу загонів, котрі прикривали пункти ліній, і до конвойних загонів. Крім того, їх залучали до боротьби з епідеміями, до каральних експедицій, до несення гарнізонної служби [198, с. 271].

Помітне місце в проектах підкорення Кавказу займало питання про методи й масштаби використання й місцевих воєнних ресурсів в імперських цілях. Тобто мова йшла про те, щоб колонізувати край, опираючись на його ж жителів. Ще на початку ХІХ ст. уряд розглядав питання щодо створення грузинських козацьких формувань. Свого асу Олександр І у рескрипті від 12 вересня 1801 р. на ім'я головнокомандуючого в Грузії генерала-лейтенанта М. Кноррінга висловлював побажання, щоб «поселенці на кордонах Грузії мали такі ж права, як і лінійні кавказькі козаки» [178, с. 329]. Згодом грузинський цесаревич Давид Георгієвич, що проживав на той момент у Петербурзі, звернувся до цесаревича Костянтина Павловича з пропозицією сформувати кінний полк з уродженців краю на зразок козачих. Хоча спадкоємець престолу й доніс цю інформацію до відома імператора, однак позитивного рішення цього питання не було [178, с. 330].

Цесаревич цим не задовольнився й знову запропонував організувати «земське ополчення», що, на його думку, дозволило б зменшити чисельність російських військ на Кавказі, полегшити податковий тиск на населення, укорінювати серед грузинів навик до російської служби, порядку, законів. Але й на цей раз раціоналізаторські пропозиції Костянтина Павловича залишилися без відповіді [178, с. 330].

Противники цього апелювали насамперед до ненадійності загонів, сформованих із кавказців. Особливо що стосувалося мусульман, адже розуміли, що при першій-ліпшій нагоді, насамперед під час війни з

Туреччиною чи Персією, азербайджанці могли стати під зелені знамена пророка Мухамеда. Більше того, частини, сформовані з кавказців, залишалися практично некерованими в мирний час – субординація ними ігнорувалася, а у воєнний – воєначальники побоювалися дезертирства й зради.

Зокрема генерал О. Вельямінов також був послідовним противником формування частин із місцевого населення й масового запису їх в козацтво. Він апелював до історії Римської імперії, у якій безпека на кордонах була довірена варварам. Він вважав, що керівництво допускає ту саму помилку, адже користь від козацьких полків, сформованих із горців досить сумнівна, проект – дорогий, а небезпека – велика. Особливо воєначальник застерігав знову ж таки щодо мусульманських полків, які, на його думку, «на кавказькій лінії можуть принести більше шкоди, аніж користі...» [178, с. 328].

Вихід із такого становища вбачали в тому, щоб залучати населення Кавказу до служби саме в регулярних військах: дисципліна й систематичне навчання мало збільшити ефективність армії як школи громадянства [159, с. 27]. Цим у значній мірі можна пояснити те, чому власне під час розробки проекту закону про загальну військову повинність висловлювалися мало чи не діаметрально протилежні точки зору щодо її запровадження на Південному Кавказі й узагалі в регіоні. Звучали навіть пропозиції повністю уніфікувати систему набору в армію по всій території імперії й залишити без змін процедуру збору ополчення. За таких умов компромісним виявилось рішення стосовно розумного комбінування традиційних варіантів служби із вимогами часу, мається на увазі поєднання елементів козацької, міліційної й загальної воїнської повинності, запропоноване Фадєєвим [159, с. 27].

Так, чоловіче християнське населення Кавказу, що досягало призовного віку, за результатами жеребкування проходило трирічну службу у військових частинах, розквартированих за місцем його проживання, або ж зараховувалося в запас на чотирирічний термін зі щорічними зборами терміном на місяць. Казна хоча й брала на себе утримання

військовослужбовців, проте, наприклад, жителі Терської області були зобов'язані з'являтися на призовні пункти у форменному одязі, на коні й із холодною зброєю. Резервісти кінних частин як у військовий, так і в мирний час також повинні були мати у своєму розпорядженні власного коня. Натомість мусульманське населення призивалося тільки на добровільній основі й платило спеціальний податок [159, с. 28].

Крім того, для здійснення контролю над закавказькими територіями активно продовжували залучати й козацькі загони. У ХІХ ст. козацтво поступово інтегрувалося в імперську систему, при чому цей процес за своїми зовнішніми проявами й внутрішніми мотивами дуже скидався на поглинання неросійських племен і державних утворень різних типів. Козацька еліта подібно до туземної знаті поступово набувала ознак «благородного» стану, а згодом фактично була зрівняна в правах із російським дворянством. При цьому нижня ланка козацької старшини у своїй більшості зберігала культурну єдність із рядовими.

Воєнна складова в козацькій культурі мала величезне значення на прикордонних територіях, оскільки створювала сприятливі умови для абсорбції тих місцевих жителів, котрі вирости в мілітаризованому середовищі.

Козаки виявилися втягнутими в партизанську, «набігову» війну. Адже лише так вони могли себе врятувати й зменшити кількість жертв серед мирного населення, а також не померти голодною смертю в розореному набігами господарстві. Як наслідок, для козаків війна була ще й ніби приватною справою, тому що від їхньої військової вправності, перемоги в бою залежало майно й життя рідних. Постраждали станичники отримували підмогу від регулярної армії, яка через це перетворювалася на об'єкт помсти зі сторони місцевих жителів. Головною причиною ненависті кавказців до козаків було те, що вони селилися на їхніх землях. І хоча робили вони це згідно з планами командування, однак аргументом на їхню користь це не ставало. У мирний час на козаків покладалася служба в прикордонній варті, у

кінній поліції, конвоювання колодників і поселенців, охорона дороги від Дону до Грузії й далі.

3.2. Російсько-іранська (1804 – 1813) і російсько-турецька (1806 – 1812) війни за Південний Кавказ.

Політика Петербурга на Південному Кавказі викликала критику та незадоволення в першу чергу в сусіднього Ірану, котрий вважав цю територію сферою свого впливу, а тому гостро відреагував на приєднання Закавказзя до складу Росії. Уряд Баба-хана, за активної підтримки Великої Британії, вимагав, аби російські війська залишили ці землі, однак отримав відмову. Як наслідок, у 1804 р. розпочалася перша російсько-іранська війна за Закавказзя.

Одразу потрібно сказати, що як Росія, так і Іран, котрі претендували на Закавказзя, мали тут своїх єдиновірців: тюркські шийтські мусульманські народи Східного Закавказзя (сучасні азербайджанці) традиційно притримувалися проіранської орієнтації. Грузини й вірмени – християни – були надійними союзниками Росії в боротьбі проти північнокавказьких гірських народів, мусульман-сунітів, котрих у Петербурзі вважали «небезпечним ворогом у тилу російської лінії фронту» [178, с. 346]. І хоча Н. Нарочницька наголошує на тому, що «Росія, сформувавшись у гігантську багатонаціональну державу, примирила протиборство між азійським і європейським духом» саме через наявність «віротерпимого православного ядра» [194, с. 146], однак питання релігійної й національної ідентичності не тільки у мирний час, але й особливо у воєнний ставали причиною загострення відносин між колонізаторами й місцевим населенням, а на полі бою – зрад.

Розпочалися військові дії між російською та перською арміями битвою поблизу селища Гумрі 10 червня 1804 р.: генерал С. Тучков із чотиритисячним загonom уцент розгромив восьмитисячний кінний загін перського принца Аббаса-Мірзи.

П. Ціціанов також розвивав стрімкий наступ російських військ: після втечі іранських військ біля Канагіра він взяв в облогу Ерівань. Але через повне винищення персами загону полковника Монтрезора, що прикривав провіант, головнокомандуючий відвів свої частини від добре укріпленого міста [167, с. 176].

Уклавши договори з закавказькими ханствами, він залучив їх не лише до боротьби з абреками, непокірними ханами й князями, а й для військових дій проти Ірану й Туреччини. Дякуючи цьому, П. Ціціанову вдалося незначними силами зупинити, а далі й відкинути 60-тисячну перську армію, підкорити Ширванське ханство й оточити Баку [167, с. 176 – 177].

Наступний, 1805 р. приніс російським полководцям перемоги над ворогами й нові територіальні надбання на Південному Кавказі. Росії покорилися карабаські й шушинські хани. П. Ціціанов та його генерали зуміли стримати наступ ворожих частин під Карабахом і Еріванню, а полковник П. Карягін у районі Гянджі змусив утікати численне військо Аббас-Мірзи Баку [167, с. 177].

Генерал І. Завалишин намагався взяти Решт і Баку, а коли йому це не вдалося, то за справу взявся сам головнокомандуючий. Бакинський князь Хусейн-Кулі згодився здати фортецю, проте під час переговорів про капітуляцію П. Ціціанова підступно вбили. Російська армія понесла велику втрату, адже він був прекрасним стратегом, талановитим полководцем і вправним адміністратором. Однак смерть головнокомандуючого не повинна була завадити стратегічним планам Петербурга в Закавказзі. Під командуванням А. Тормасова восени того ж року російські війська захопили Баку й усе Східне Закавказзя (Бакинське, Кубинське й Талишське ханства) [167, с. 177].

У цей же час почався процес обмеження повноважень Верховного грузинського уряд. Наказом від 11 грудня 1807 р. дозволялося оскаржувати його рішення в Урядовому сенаті. У зв'язку з цим Загальна рада Верховного грузинського уряду перестала розглядати апеляційні справи.

Так, трактатами від 1805 р., підписаними головнокомандуючим в Грузії як офіційним представником Росії з однієї сторони та ханами – з іншої, юридично закріплювалося входження до складу Росії Карабаського, Шекинського й Ширванського ханств. Зміст цих документів не особливо відрізнявся від аналогічних угод, укладених раніше, однак основною умовою було те, що хан визнавав себе підданим Росії, його спадкоємців мав затверджувати російський імператор, а на знак вірності хан повинен був віддати в заручники свого сина або внука, а якщо їх не мав, то старшого бека. Він утрачав право на зовнішньополітичні зносини, повинен був платити данину Росії, а на території ханства розташовувалися російські військові гарнізони для захисту від набігів ззовні, насамперед зі сторони Ірану й Туреччини [188, с. 52 – 53, с. 177].

Туреччина в розпал російсько-перської війни вирішила, що настав зручний момент для того, аби повернути собі Крим і Грузію. Тим більше, що ситуація сприяла такому повороту подій: основні сили росіян були зосереджені проти Наполеона, немало військ відволікав й іранський театр воєнних дій. За таких умов османи, сподіваючись на активну підтримку Франції, спровокували уряд Олександра І. Порта відмовилася пропускати російські кораблі через протоки й чинила ворожі дії проти дружніх Росії володарів Молдавії й Валахії [167, с. 178 – 179].

У відповідь на провокацію 9 листопада 1806 р. через Дністер п'ятьма колонами перейшла тридцятип'ятитисячна армія генерала І. Міхельсона й зайняла дунайські князівства. Турки залишили Ясси, Бендери і низку інших міст. Османські гарнізони зуміли втриматися тільки у фортецях Ізмаїл, Силістрія й Журжево. Туреччина оголосила війну Росії лише 18 грудня, коли росіяни при мінімальному супротиві противника уже здолали оборонні лінії Дністра й Пруту. Воєнні дії велися як на дунайському театрі (Молдавія, Валахія, Болгарія), так і на Кавказі.

Офіційно збройні зіткнення між російською й турецькою арміями розпочалися в лютому–березні 1807 р., коли колона генерала К. Мейендорфа

узяла в облогу Ізмаїл, проте через відсутність артилерії до активних дій не вдавалася. У той самий час загін Мілорадовича із 15 батальйонів, 6 ескадронів і 2 козацьких полків відбив вилазку 18-тисячного турецького корпусу з Жиржі. Ураховуючи нечисленність росіян, турки вирішили його знищити [167, с 178 – 179].

Наприкінці травня 1807 р. 16-тисячний загін Алі-паші, розраховуючи на підтримку гарнізону Силістрії, переправився через Дунай і рушив у напрямку до Обілешті. Щоб не бути затиснутим між двома ворожими арміями, Мілорадович із 8-тисячним загonom виступив назустріч туркам і завдав їм поразки. Після цього візир віддав наказ відступити за Дунай [167, с. 180].

У перемогу над ворогом значний внесок зробили як регулярні частини, так і козаки, роль і значення котрих не можна недооцінювати. Так, напередодні війни приблизно 22 мільйони чоловічого населення Російської імперії по рекрутському набору служило у війську, що становило 2,3%, а з 162 тис. 655 чоловік чоловічого населення Землі війська Донського – 30,2%, тобто відсоток участі чоловіків-козаків у захисті країни був значно вищим, аніж іншого населення імперії. Проте по іншому й бути не могло, адже козацтво залишалось військовозобов'язаним прошарком населення, а тому служити повинні були всі, хто міг і хотів тримати зброю в руках. Виняток було зроблено тільки для категорії козаків-купців, котрі відкуплялися від військової служби за 100 карбованців. Гроші йшли на те, аби озброїти бідних козаків.

На Кавказі розміщувалося 27, а з 1807 р. – 26 козацьких полків, що становило 72% усієї кавалерії графа І.В. Гудовича [23, с. 54]: генерал-майора І. Іловайського, підполковника М. Балабіна, військових старшин М. Агєєва, М. Щербакова, Ф. Кутейнікова, Л. Петрова, Г. Грекова, Д. Каршина, О. Аханова, Т. Ільїна, М. Грекова, Ф. Персіянова, Г. Самолова – на Кавказькій лінії; похідного отамана полковника П. Денисова, полковника А. Нечаєва, П. Ребкова, підполковника Г. Сидорова, майора А. Данилова,

військових старшин І. Митрофанова, Д. Попова, І. Агєєва, А. Єфремова, Ф. Рогачова, Є. Єжова, І. Сисоєва, М. Тарасова, есаула А. Кондратова – у Закавказзі [108, с. 24].

Звичайно що в порівнянні з Дунайським театром військових дій, на Кавказі й у Закавказзі козаки були задіяні в меншій мірі. Тут вони в основному відбивали атаки горців і залишалися постійними учасниками усіх каральних експедицій. Хоча безпосередньої участі в штурмі укріплених фортець Поті, Карса й Ахалкалакі козаки не брали, але вони виконували не менш важливе завдання: відбивали атаки деблокуючи військ противника. Крім того, козаки відзначилися у розгромі турків біля селищ Баш-Шурагель, Чемушли, Гумри й Дігніс, а також при взятті фортеці Магізберд [108, с. 24].

З однієї сторони це свідчить про те, що козацтво, як ніякі інші види військ, було надзвичайно мобільним, тому й використовувалося командуванням для ведення розвідки, із метою здійснення бойової охорони, для протистояння аналогічним мобільним ворожим загонам, для знищення неприязельських пікетів, серед добровольців, які штурмували неприступні фортеці, також обов'язково були козаки. А з іншої – стає зрозумілим, що військове командування серйозно недооцінювало потенційні можливості козаків, а тому й не в повній мірі використовувало його навиків й умінь у військових операціях у Закавказзі. Наприклад, головнокомандуючий армією І. Міхельсон віддав наказ козацьким полкам діяти розрізненими групами, до яких приєднувалися волонтери з місцевого населення, аби покращити боєздатність. Ці групи використовувалися лише для супроводу кожного корпусу й загону російської армії. І хоча жодна значна битва не обходилася без їхньої участі, проте лаврів переможців вони не отримували [108, с. 26]. .

На Кавказькому театрі бойових дій, де головнокомандуючим був І. Гудович, козаків найчастіше залучали в якості аванпостів, що охороняли війська від нападів горців, а крім того, вони були учасниками експедицій умиротворення кавказців [108, с. 26].

Під час походу в турецькі володіння в 1807 р. і перські – у 1808 р. козаки показали себе як прекрасні розвідники. Разом і тим на момент відступу вони надійно прикривали тил, а як війська переходили в наступ – були відважним авангардом [108, с. 26 – 27].

У період із 1809 – 1812 рр. і Балканський, і Кавказький театри бойових дій характеризуються різноплановістю воєнних подій, котрі хронологічно співпадають, однак географічно відбувалися в різних місцях.

Що стосувалося козаків, то в складі російської армії на Балканах у 1809 р. перебувало 23 донських козацьких полки, що становило 48,6% усієї кавалерії князя О. Прозоровського, а потім князя П. Багратіона; у 1810 р. – 23 полки, на котрі припадало 34% усієї кавалерії графа М. Каменського; у 1811 – 1812 рр. – 15 полків, а це було 49% усієї кавалерії М. Кутузова, то аналогічні показники участі козаків на Кавказі значно вищі. Протягом 1809 – 1810 рр. тут перебувало двадцять козацьких донських полків, що складало 60% усієї кінноти генерала від кавалерії А. Тормасова. У 1811 – 1812 рр. ця цифра не змінилася, однак на чолі війська стояли вже генерал-лейтенант Н. Ртищев і маркіз Ф. Паулуччі [108, с. 234].

Тому й не дивно, що військова кампанія 1808 – 1809 рр. стала яскравою сторінкою участі козаків у боротьбі проти Туреччини. Дякуючи діяльності М. Платова вони були активно задіяні в захопленні таких фортець, як Гірсова, Мангали, Кістенджі та інших [17, с. 34]. Бої поблизу Рассевати, Каліпетрі, Татарци, перемоги В. Іловайського, А. Денисова, М. Платова – це були не тільки значимі події в козацькій військовій історії, але й в історії усієї російської армії. Досягти цього вдалося насамперед через те, що основна частина козацтва була зібрана в один корпус, здатний самотужки вирішувати покладені на нього відповідальні військові завдання.

Однак уже М. Каменський не використовував козаків у якості окремого авангардного корпусу, а роздробив їх, розприділивши по окремих корпусах. І навіть тоді вони настільки вдало воювали, що заслужили право називатися найбоєздатнішою кіннотою російської армії.

Про роль і значення козаків у бойових діях в Закавказзі в період 1809 – 1812 рр. можна сказати, що вони добросовісно виконували свій обов'язок і поставленні перед ними завдання, краще за інших справлялися з розвідувальною діяльністю і сторожовою службою. Під час наступу їх завжди ставили в авангард, а під час відступу – в ар'єргард. В авангарді козаки першими зіштовхувалися з противником, зав'язували з ним бій, досить часто відкидали його до підходу основних сил. У великих польових боях донців кидали на фланги ворога, що привносило паніку в його ряди. Козаки постійно атакували ворога, заважаючи йому перестроїтися й чинити супротив.

Зрозуміло, що наступ кількісно переважаючої кінноти ворога нечисленні козацькі полки або групи козаків по 30 – 100 чоловік зупинити не могли – тут за справу бралася російська піхота й артилерія, однак домогтися перемоги можна було лише шляхом синхронізації й тісної співпраці між усіма родами військ. Донські козаки при цьому чітко виконували свої обов'язки, а тому практично жодна військова операція не обходилася без їхньої участі [108, с. 239].

У боях у Закавказзі козаки внесли вагомий внесок у перемогу російської зброї. Їхні заслуги було відзначено нагородами й подяками, що свідчить про високу боєздатність, проявлену під час зіткнень із ворожими частинами. Разом із тим, варто сказати, що за участь у війні з Туреччиною 1806 – 1812 рр. козаки не отримали загальної почесної нагороди. Причина цього криється в наступному: військові дії затягнулися саме у зв'язку з серйозними прорахунками російського командування, а також через недооцінку противника, котрий зумів нав'язати досить просту, однак ефективну тактику, основу на ухилянні від генеральної битви до того часу, доки не отримає кількісної переваги в живій силі. Військові дії на турецькій території давали змогу османам відволікати російські військові контингенти на захист фортець. У зв'язку з цим складалися умови, за яких козацька кіннота не завжди могла продемонструвати свої можливості.

Крім того, під час цієї російсько-турецької війни відбулося дроблення козацьких полків на дрібні підрозділи і їхнє подальше розпорошення по різних корпусам і загонам. І хоча жоден корпус, жоден загін не обходився без козаків, їхнього уміння вести розвідку, утримувати аванпости, починати битви, відбивати вилазки, переслідувати ворога, прикривати відхід основних частин війська, проте командири цих корпусів і загонів зумисне применшували заслуги козацтва, відводили йому лише допоміжну роль. Донці не брали участь в окремих військових операціях, а тому й не могли продемонструвати в повній мірі свої справжні можливості. Командування при цьому обмежувалося тільки іменними нагородами [198, с. 278].

Не можна не сказати про звинувачення в мародерстві й грабунках мирного населення, які звучали на адресу козаків, однак аналогічні закиди стосувалися не тільки їх, але й узагалі регулярних частин як російської армії, так і взагалі всіх армій світу. Набагато важливіші об'єктивні причини, які змушували вояків удаватися до такої негідної поведінки, а серед них потрібно вказати на відсутність продовольства й фуражу. Крім того, давали про себе знати козацькі традиції, за якими бойові дії й велися заради здобичі. Не зайвим буде зазначити, що козацькі набіги все ж таки ослаблювали супротивника, підривали його матеріально-технічну базу.

Не знайшла заслужена нагорода своїх героїв ще й через те, що представники російського генералітету й офіцерства досить зневажливо й зверхньо ставилися як до військових знань козаків, так і взагалі до козацької тактики, вважаючи все це перебільшенням і вигадкою. Це при тому, що незаперечним був той факт, що досвід, набутий на полях битв, особиста хоробрість козацьких офіцерів дозволяла їм досягати кращих результатів у веденні війни в складних умовах степової й гірської місцевості, аніж командирам регулярної армії. Ніби зумисне не помічалось, що у військових діях козаки демонстрували власну військову культуру, своєрідну організацію, котра базувалася на престижності військової служби, на відвазі, ініціативності, відсутності дезертирства. Проте цього виявилось замало, аби

вплинути на процес роздавання нагород представниками військової й придворної еліти.

Злий жарт із козаками зіграло й внутрішнє протистояння серед старшинських угруповань, котре також завадило донцям отримати справедливую оцінку за доблесть, безумовно проявлену в російсько-турецькій війні. Разом із тим нагорода все ж знайшла своїх героїв: Військо Донське отримало Георгіївське знамено й Найвищу похвальну грамоту за бойові заслуги.

Крім того, потрібно сказати, що вшанування героїв війни з османами було не зовсім на часі, адже всі розуміли, що західним кордонам Росії загрожувала ще більша небезпека й армії доведеться захищати Батьківщину від ворогів у виснажливому кровопролитному двобої з черговим ворогом – наполеонівською Францією.

Окрім славних перемог, у тому ж 1808 р. росіяни зазнали й серйозних втрат, особливо під час зимового відступу через гори після невдалого штурму Еріванської фортеці.

Тоді ж новим головнокомандуючим було призначено кавалерійського генерала А. Тормасова. У його розпорядженні були 19-а й 20-а дивізія з артилерією, чотири гарнізонні батальйони, п'ять драгунських полків, двадцять шість донських козацьких полків, місцеві козацькі війська (Кавказьке, Кубанське, Хоперське, Гребенське, Терксько-Кизлярське війська, Моздокський козацький полк, астраханський козацький полк, Лінійні козацькі полки, Моздокська гірська команда) – усього 27.648 піхотинців і 15.886 кавалеристів [108, с. 22].

Двобій між головнокомандуючим і Баба-ханом розпочався в червні 1809 р.: трьохденна битва закінчилася для А. Тормасова перемогою над перською армією, що вторглася в Грузію. Як наслідок, Абхазія прийняла російське підданство. Менше, ніж через півроку, 15 листопада 1809 р. російсько-грузинське військо розбило турків і захопило Поті [19, с. 35]. А. Тормасова змінив на посаді головнокомандуючого граф І. Гудовича, що

займав її після смерті П. Ціціанова. Після А. Тормасова владу тут успадкує маркіз Ф. Пауллучі, а потім – генерал Н. Ртищев.

Зміна керівництва стимулювала й реформи в управлінні Закавказзям. Бакинське ханство практично одразу було перетворене в провінцію на чолі з комендантом, якому було доручено упорядкувати діяльність посадових осіб і замінити прибуткові статті місцевої адміністрації грошовим утриманням. У 1809 р. для здійснення контролю над Кубинською провінцією було запроваджено так зване Кубинське правління в складі чотирьох впливових беків на чолі з Мірза Мамедханом. Хоча при цьому його діяльність контролювалася начальником російського загону майором Рябініним, що знаходився в Кубі.

Повстання в Кубинській провінції восени 1810 р. проти російської влади виявило слабкість Кубинського правління і його головного наїба. Після придушення виступу головою правління було призначено царського штаб-офіцера, що був комендантом Кубинської фортеці. Згодом вся повнота влади зосередилася в його руках, а Кубинське правління втратило будь-які важелі впливу на ситуацію в регіоні.

Майже одразу постало питання щодо «приведення в порядок» й імеретських справ. Російська військова адміністрація, усупереч домовленостям 1804 р., увела свої численні війська в м. Кутаїсі – столицю Імеретії, й усунула від влади Соломона II. Цар сховався в горах Верхньої Імеретії й почав закликати народ до боротьби з російськими окупантами, просячи допомоги в турок, персів і навіть у Наполеона I [197, с. 42].

Головнокомандуючий Грузії генерал А. Тормасов запросив Соломона II у Тифліс нібито для переговорів, а потім заарештував. Однак 11 травня 1810 р. царю вдалося втекти. Він переховувався в Ахалциху, але у вересні 1810 р. зазнав остаточної поразки й емігрував до Туреччини, де й помер через п'ять років [197, с. 42].

Не менш вдалими, аніж у його колеги А. Тормасова, були дії генерала Ф. Пауллучі, котрий силами двох єгерських батальйонів у 1810 р. переміг

десятитисячну іранську армію біля Ахалкалакі й перешкодив утворенню ірано-турецького військового союзу, спрямованого на спільні дії проти Російської імперії на Кавказі [197, с. 42].

У тому ж 1810 р. російський батальйон висадився зі сторони моря в Сухумі й розбив турецький батальйон. Абхазьке князівство, як про це вже було сказано, хоча й увійшло до складу Росії, зберегло при цьому внутрішнє самоуправління. І не випадково. Правителем Абхазії став Георгій Шарвашидзе, зять княгині Ніно Радіані, яка багато зробила для того, аби Західна Грузія потрапила у володіння Російської імперії [197, с. 41].

Приєднання таких значних територій вимагало від Петербурга зміцнення південних кордонів на Південному Кавказі. У 1811 р. для посилення прикордонного нагляду й для боротьби з контрабандою на допомогу митникам була надіслана козака прикордонна варта, що розмістилася на першій прикордонній лінії. У доповіді воєнного міністра Баркляя де Толлі зазначалося, що її запровадження повинно було перешкоджати втечам за кордон, вивозу монет і міді, прогону коней і худоби, а також порушенню кордону різними злочинними елементами. У тому ж 1811 р. було видано новий митний тариф. За наполяганнями воєнного міністра, Олександр I згодився з потребою збільшити кількість прикордонної варти, а між контрольними пунктами ще й розмістити прикордонників.

У зв'язку з цим 4 січня 1811 р. прийнято «Положення про облаштування воєнної варти на кордонах» [198, с. 279]. На її охорону було виділено вісім іменних полків Донського й три полки Бузького козацького війська.

Залучення до оборони південних рубежів імперії козаків не було випадковим. Вони довели свою відданість, відвагу й витривалість у роки російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. Бойова готовність козацтва до виконання нових завдань, пов'язаних із службою в прикордонній варті, була обумовлена нагромадженням військовим досвідом у ході попередніх

військових кампаній, організацією аванпостної служби на кордонних лініях, наявністю досвідчених командирів, націлених на рішучі дії.

Тим часом у російсько-турецькій війні намітилися серйозні зміни. Не зважаючи на те, що англійці почали масово постачати персам й османам зброю та військових інструкторів, а Петербург був змушений призупинити свій стрімкий наступ на Кавказі через загрозу війни з Францією, Туреччина все ж розпочала переговори з Росією 19 жовтня 1811 р. у Журжі. З ініціативи М. Кутузова через настання холодів їх перенесли в Бухарест.

Саме тут між Портою й Петербургом 5 травня 1812 р. був підписаний прелімінарний мирний договір, а через одинадцять днів – 16 травня Туреччина його ратифікувала. Бухарестська угода містила шістнадцять відкритих і дві секретних статті. Вона передбачала входження до складу Росії Бессарабії разом зі стратегічно важливими фортецями Хотин, Бендери, Акерман, Кілія й Ізмаїл, а також усіх, добровільно приєднаних, областей Закавказзя аж до Арпачаю, Аджарських гір і Чорного моря. Турки при цьому повернули собі Поті, Анапу й Ахалкалакі, проте до Грузії відійшли території від річки Бирі до Чолокі, і порти Сухумі, Кулеві (Редут-Кале) і Шекветілі.

Протягом 1811 – 1812 рр. Аббас-Мірза зробив останню спробу відновити перське панування на Південному Кавказі. У січні 1812 р. йому вдалося взяти в полон Троїцький полк, проте невдовзі росіяни виправили ситуацію й примусили Аббас-мірзу згодитися на мирні перемовини.

На дипломатичному поприщі Петербург мало чи не зазнав поразки: новопризначений головнокомандуючий Н. Ртищев поводить себе доволі невпевнено [21, с. 17], а Наполеон обіцяв іранцям не лише Азербайджан, але й Грузію, якщо вони відновлять військові дії проти Російської імперії.

Ситуацію врятував генерал П. Котляревський. 19 жовтня 1812 р. він у двохденному бою завдав поразки тридцятитисячній армії Аббас-Мірзи біля річки Аракс, і це при тому, що його загін нараховував усього півтори тисячі чоловік. 31 грудня того ж року під командуванням П. Котляревського росіяни взяли Ленкорань і приєднали до Росії Талишське ханство, а через

кілька місяців, навесні 1813 р., полковник П. Пестель на чолі Тифліського полку розбив війська ериванського сардаря [198, с. 178].

Після низки поразок і втрати союзників (Франція зазнала фіаско у війні 1812 р., а Велика Британія з ворога перетворилася на союзника Росії) іранському правителю не залишалося нічого іншого, як піти на мирні переговори з Петербургом. Російсько-іранська війна закінчилася укладанням миру 24 жовтня 1813 р. у карабаському селищі Гюлістан. За Гюлістанським договором, Дагестан, Східна Грузія, Гянджинське, Карабаське, Шекинське, Ширванське, Бакинське, Кубинське, Талиське й Дербентське ханства, а також низка районів Східної Вірменії (Ширак, Лорі, Шамшадін, Зангезур) остаточно відходили до Росії. Крім того, на Каспійському морі лише вона могла тримати флот [59 а, с. 423].

При цьому Гюлістанський договір 1813 р. не вирішував протиріч між Петербургом і Тегераном на Кавказі. Є. Ковалевський пояснював це насамперед тим, що вказаний трактат «був підписаний на швидку руку», адже «на той час існували інші, набагато важливіші тривоги й клопоти», а тому «він позначений ознаками незадовільної роботи поспіхом; у ньому залишилися деякі прогалини, у яких протилежна сторона вносила свої витлумачення, згідно зі своїми вигодами» [59 а, с. 152]. Перський шах не міг змиритися з входженням значної частини Закавказзя й Дагестану до складу Росії, а тому прагнув реваншу й сподівався повернути відібрані кавказькі території.

Скориставшись тим, що демаркація нового російсько-іранського кордону й ратифікація Гюлістанського договору затягнулася, бо російський уряд був зайнятий війною з Францією, а також через нечіткість формулювань деяких статей цього документа, Фетх Алі-шах направив в 1814 р. свого посланця Мірзу Аболь Хасан-хана в Росію. Перед ним стояло завдання домогтися від Петербурга територіальних поступок на Кавказі. Цю вимогу Ірану було викладено в ноті шахського посла від 20 січня 1816 р. до міністра закордонних справ К. Нессельроде.

Одночасно з Персією тиск на Росію чинив і Лондон. Англійський дипломат Г. Узлі спеціально прибув до Петербурга для того, щоб підтримати іранського посланця. У своєму листі до керівника МЗС Вейдемейєра він писав: «На мою думку, природнім кордоном між Росією й Персією повинна стати річка Терек і кряж Кавказьких гір. Хижі мешканці тих неприступних місць ніколи не будуть винищені чи підкорені, а тому залишатимуться для вас небезпечними» [57].

Туреччина при цьому, за намови все тієї ж Великої Британії, також відмовилася відновити переговори з Росією щодо практичної реалізації умов Бухарестського договору 1812 р. Більше того, Порта в 1816 р. почала вимагати, аби їй повернули все чорноморське узбережжя Кавказу й Західну Грузію [75, с. 97 – 102]. У зв'язку з цим для Росії в перші ж роки «віденської системи» виникла небезпечна напруга в Закавказзі, на Близькому і Середньому Сході, що могла закінчитися черговою війною, у котрій проти росіян об'єдналися б її вороги..

Проте російський уряд не піддався спільному тиску Ірану, Туреччини й Великої Британії. У ноті від 22 березня 1816 р. було заявлено, що Петербург дотримуватиметься умов Гюлістанського миру й не збирається його змінювати. Разом із тим, аби не загострювати відносини з Тегераном, росіяни пообіцяли направити в Персію спеціальних посланців для узгодження суперечливих питань.

Аби пояснити таку твердість, наполегливість і незворушність Петербурга в дипломатичній грі з Іраном, нагадаємо умови Гюлістанського мирного договору (1813). За ним Персія не тільки визнавала Карабаське, Ганджинське, Шекінське, Ширванське, Дербентське, Талишське, Кубинське, Бакинське ханства й Ленкорань територіальними надбаннями Російської імперії, а й відмовлялася від претензій на Грузію й Дагестан. Іран визнавав входження до складу Росії ханств Північного Азербайджану, крім Нахичеванського, Східної Грузії й Дагестану. Таким чином, юридично ці

території ставали надбанням імперії, визнаним сусідніми державами, що в майбутньому знімало питання щодо їхньої приналежності.

Більше того, в основі Гюлістанського договору лежав принцип *status quo ad presentem*, тобто закріплював за сторонами ті кордони, які встановлювалися на момент підписання договорів. Гюлістанська мирна угода вступала в силу після обміну ратифікаційними грамотами, що врешті-решт і відбулося 15 вересня 1814 р. [215, с. 58]

Принциповість Росії в цих питаннях пояснюється ще й тим, що від її позиції на Кавказі залежало не тільки виконання умов Бухарестської й Гюлістанської угод, але й зростання впливу на Середньому й Близькому Сході. Як наслідок, чітко простежувався взаємозв'язок по лінії Росія – Кавказ – Середній Схід. Із цього приводу цікаве зауваження зробив Л. Семенов: «Якщо забезпечення зовнішніх кордонів дозволяло перейти до повного підкорення Кавказу, то контроль над Кавказом давав Росії змогу впливати на Туреччину, Іран і Середню Азію» [215, с. 58].

Військові дії в Закавказзі в 1804 – 1813 рр. проти Ірану й Туреччини вкотре продемонстрували Петербургу, що він повинен мати на Кавказі надійний і спокійний тил. Лише безпека північнокавказьких шляхів сполучення між Росією й Закавказзям могла гарантувати панування імперії в цьому стратегічно важливому регіоні. Очевидне небажання Порту й Тегерану згодитися з втратою Кавказу, реваншистські настрої в цих державах, активно підігріті Великою Британією й Францією, вимагали від Петербурга негайного вирішення проблем на Південному Кавказі [117, с. 232.].

Втілити на практиці побажання Петербурга мав новопризначений головнокомандуючий Кавказом, талановитий учень О. Суворова, А. Єрмолов, прозваний кавказцями за свою жорстокість Чингізханом. У 1816 р. він прибув у Грузію для виконання своїх обов'язків.

На той момент важливе місце в системі кавказької адміністрації відводилося органам жандармерії, які при цьому були найбільш реакційною

ланкою в механізмі російської монархічної держави, а також діяльності органів управління, сформованих із місцевих еліт.

Так, після входження Грузії до складу Російської імперії агалари й меліси домоглися збереження своїх прав і свобод. Царський уряд, не бажаючи загострення відносин із місцевою грузинською верхівкою, зберіг попереднє управління селами Казахської та інших дистанцій під наглядом моуравів із грузинських князів, однак помічники при них були з числа російських чиновників.

У 1818 р. кавказькою адміністрацією було затверджено Положення про права й обов'язки агаларів, яке й стало правовою основою для подальшого регулювання їхніх відносин із поселенцями. Насамперед вони наділялися функціями поліцейської й частково судової влади. Питання щодо дворянського походження вихідців із Туреччини й Ірану розглядалися Загальною радою Верховного грузинського уряду, чим вона займалася аж до своєї реорганізації наприкінці 30-х рр. ХІХ ст.

При цьому головнокомандуючий Грузією не міг розглядати кримінальні справи. Це закріплювалося наказом від 31 липня 1819 р. У випадку незгоди з позицією експедиції суду й розправи він повинен був направляти суперечливі справи в Урядовий сенат, обґрунтувавши свою точку зору.

Для посилення військового контролю над Закавказзям і здійснення його інкорпорації до складу імперії продовжували використовувати козаків. Так, 11 квітня 1820 р. Чорноморське козацьке військо було перепідпорядковане начальнику Окремого Грузинського корпусу. Аби збільшити чисельність козаків, Олександр І, як і його попередники, вдавався до різних заходів. Зокрема 19 квітня 1820 р. ним була затверджена доповідь МВС «Про примноження Чорноморського війська шляхом переселенням на землі, що йому належать, 25 тис. малоросійських козаків». Крім того, імператор доручив генерал-майору Іловайському, першому отаману Війська Донського, «перевести в козацький стан» 912 родин українців із володінь

чиновників, а вже на наступний рік, 18 лютого наказом імператора станичні козаки поповнилися за рахунок 974 воєнних поселенців Іркутської губернії [198, с. 279].

При цьому всьому, козакам закидали, що, не зважаючи на всі свої переваги, котрі так яскраво проявилися у війні з Наполеоном, донці не змогли їх у повній мірі продемонструвати в боротьбі на Кавказі. Більшість мемуаристів і письменників писали про те, що «донські козаки на Кавказі не на своєму місці. Це кавалеристи з довгою пікою, які звикли окидати поглядам безмежні степові простори на своєму степовому коні, котрому важко призвичаїтися до лісових і гірських стежин» [174, с. 326]. Так як вони віддавали перевагу службі в кінноті, то в гірській місцевості їм було важко. Практично непридатною для використання стала й піка – улюблена зброя козаків. Під час боїв із кавказцями, котрі так віртуозно фехтували шаблями, козацький «пкінер» часто зазнавав поразки. Хоча варто сказати, що коли козаки озброїлися такою ж зброєю – шанси зрівнялися.

Усупереч усім закидам, хорошому воїнові завжди знайдеться місце в строю. Козаки були просто незамінними на сторожових постах на рівнинах, для підтримки зв'язку, супроводження мандрівників, транспорту й арештованих, а також в інших небезпечних ексекуціях, де їх і використовували.

Якщо говорити знову ж таки про озброєння, то «особливо неефективними піки виявилися на Західному Кавказі, де широко використовувалася ще кольчуга» [174, с. 326], але й тут були винятки з правил: наприклад, козаки генерала Я. Бакланова були навчені й екіпіровані «по-черкеськи», що робило їх у битві мало чи непереможними.

На боездатність козацьких сотень негативно впливала постійна ротація: кожні чотири роки відбувалася їхня заміна в повному складі. Це було пов'язано з тим, що російський уряд почав особливу увагу приділяти упорядкуванню зовнішньої служби військ. Але справа в тому, що вояки лише на другий рік служби починали засвоювати необхідні бойові навички.

Тоді в 1820 р. було вирішено подвоїти термін перебування для тих козацьких частин, які знаходилися на шведській, австрійській, прусській, турецькій ділянках кордону та на Кавказі. Однак і це не особливо допомогло: новачки ще не мали бойових навиків у нових специфічних умовах Кавказу, несли великі втрати, а ветерани, які знали, що їм залишилося служити недовго, по можливості намагалися не ризикувати.

Не тільки військовим, але й цивільним, насамперед економічним питанням, російський уряд приділяв значну увагу. У першу чергу це стосувалося торгівлі. Хоч в абсолютних показниках обсягів товарообміну з регіоном та через нього були не дуже великими, однак, як пам'ятаємо, ще Петро I високо цінував Кавказ як комерційно вигідний шлях до Персії та Індії. Перший російський імператор мріяв переорієнтувати європейську торгівлю зі Сходом із Середземномор'я на Кавказ і Каспій. Тому й не випадково російських купців можна було зустріти чи не в кожному торговому закавказькому місті. Вони продавали одяг, взуття, папір для письма, дзеркала, замки, голки, мило, скло, порцеляну, а також продукти чужоземного виробництва, як-от вовняні тканини й оксамит, а купували переважно шовк і вироби з нього.

У 1821 р. Олександр I видав указ про встановлення максимального тарифу на товари, які ввозилися в Закавказзя, на низькому рівні в 5% та про повне звільнення від будь-яких митних зборів усіх товарів, які транспортувалися до Персії через Чорне море та Грузію.

У зв'язку з цим міністр закордонних справ Росії К. Несельроде в таємній інструкції О. Грибоедову згадував про «давній план уряду <...>, який віщував значні прибутки шляхом спрямування індійської торгівлі на береги Каспійського моря». Саме в цьому, на думку А. Фадєєва, і слід шукати одну з причин, чому Олександр I так наполегливо прагнув розширити свої закавказькі володіння» [233, с. 340].

Разом із тим слід сказати, що торгівля з Азією була не метою, а радше засобом домінування в регіоні. Економічна мотивація стимулювала купців до

розширення зв'язків із Закавказзя, а це, у свою чергу, пришвидшувало поступову інкорпорацію регіону у внутрішній ринок Росії.

Брався до уваги також політичний аспект. Так, Постанова Департаменту державної економії Державної ради щодо питання тарифів на азійську торгівлю містила такий фрагмент: «Враховавши вагому різницю не тільки між торгівлею, яку веде Росія з Азією, та її торгівлею з Європою, а й політичні відносини Росії із цими частинами світу, Департамент переконався, що перша – сама по собі та через її вплив на останні – незрівнянно важливіша для нас. <...> Нашу торгівлю з Азією не слід сприймати як суто звичайний обмін для задоволення двосторонніх народних потреб та звичайну комерційну гру, а радше як найнадійніший і навіть унікальний засіб досягнення важливої мети – захисту наших кордонів та їхнього повного заспокоєння» [209, с. 60.].

Щодо адміністративно-територіальних перетворень, то після смерті Ісмаїла-хана Шекинського 24 липня 1819 р. й утечі за кордон Мустафи-хана Ширванського 19 серпня 1820 р. і Мехті-кули-хана Карабаського – 21 листопада 1822 р. Шекинське, Ширванське й Карабаське ханства були офіційно перейменовані в провінції.

У 1824 р. була запроваджена посада військово-окружного начальника мусульманського округу з резиденцією в місті Шуша. Резиденція дагестанського очільника округу розташовувалася в м. Дербент. На цю посаду призначали генералів, що наділялися правами начальників дивізії. Їм була підзвітною адміністрація провінцій як у військових, так і в цивільних питаннях, хоча спеціального акта, який би окреслював компетенцію військово-окружних начальників видано не було. Ці посадовці підпорядковувалися безпосередньо головнокомандуючому Грузією. Останні з числа офіцерів російської армії, зокрема полковників і генералів, призначали комендантів, що здійснювали управління азербайджанськими провінціями. Жодних рекомендацій, які б регламентували права й обов'язки комендантів царський уряд також не розробив.

При цьому компетенції шекинського й карабаського комендантів, наприклад, поширювалися на господарську, судову, поліцейську й секретну частини. Вони повинні були подавати точний перелік тих об'єктів, які ставали власністю російської казни. Насамперед це стосувалося конфіскованих у ханів і беків земель, нафтових колодязів, рибних і соляних промислів. Експлуатація цих природних ресурсів здійснювалася або безпосередньо казною, або через відкупщиків, котрі викупляли монопольне право на рибальство, на видобуток нафти й солі. Саме коменданти розпоряджалися земельними ділянками, багатими на корисні копалини, і саме вони давали на відкуп ці території, відбирали землі в непокірних ханів і беків, а також надавали феодалні володіння місцевим правителям. Так, наприклад, у період із 1810 по 1824 рр. кубинські коменданти роздали місцевим феодалам 89 селищ.

Крім того, коменданти відповідали за стан доріг і мостів, а також вербували серед місцевого населення таємних агентів, котрі повинні були повідомляти царську адміністрацію про зміни в настроях місцевих жителів.

У Петербурзі комендантську систему управління називали військово-народною. Насправді ж це була система воєнної адміністрації, котра спільно з так званими «представниками суспільства» в особі диванних беків, магальних наїбів і сільських старшин грабувала й пригнічувала тамтешній люд.

Таким чином, призначення генералів й офіцерів практично в усі ланки громадянського управління, невизначеність функцій комендантів, магальних наїбів й інших чиновників створювала умови для зловживань, бюрократизму й безчинств, що позначалося на стосунках між адміністрацією й кавказцями, а також призводило до заворушень і повстань. Внутрішні проблеми, із котрими зіштовхнувся Петербург на Кавказі, були не єдиними. Наприкінці 1820-х рр. для Росії різко погіршилася й міжнародна ситуація, і ситуація в регіоні.

3.3. Російсько-перська (1826 – 1828) і російсько-турецька (1828 – 1829) війни: Південнокавказький театр бойових дій. Туркманчайська й Адріанопольська мирні угоди.

Перемога над Наполеоном у Вітчизняній війні 1812 р. у значній мірі підняла авторитет і посилила вплив Росії на міжнародній арені. Вступити у відкрите протистояння з нею не наважувалася жодна з європейських країн, проте для ослаблення позицій Петербурга використовувалися треті країни – Іран й Туреччина. Велика Британія ніяк не могла змиритися з думкою про домінування Російської імперії на Кавказі, а тому підштовхувала іранців переглянути умови Гюлістанського договору (1813), аби повернути колишнє домінування в Закавказзі.

Англійці надсилали в Іран усе необхідне для початку бойових дій: зброю, гроші, своїх інструкторів. Крім того, Лондон активно переконував своїх східних союзників у слабкості Росії.

Ця зовнішньополітична стратегія британської дипломатії відповідала реваншистським устремлінням правлячих кіл Ірану, зокрема на неї позитивно відгукнувся спадкоємець перського престолу Аббас-Мірза, який обіцяв британцям вигнати росіян із Закавказзя. Адже здавна на цих землях саме перські феодали жилися гарною здобиччю: грабували місцевих жителів, викрадали й вивозили в рабство грузинів, вірменів, азербайджанців. Іранці мали на меті відновити це своє «історичне» право, тим більше, що їх у цьому підтримували англійці.

Уряд Миколи I вів доволі гнучку зовнішню політику, а тому намагався послабити конфронтацію з Заходом і зі Сходом навіть ціною територіальних поступок. Натомість Іран свідомо відмовлявся від мирного вирішення протиріч, адже розраховував на фінансову підтримку Великої Британії й на ворожість північнокавказьких народів щодо російської присутності в регіоні. На руку персам була також внутрішня політична нестабільність у Росії, зумовлена повстанням декабристів (1825).

Петербург опинився перед загрозою війни на два фронти: у цей час активізувалася ще й Туреччина. Саме тому, щоб випередити ірано-турецьке військове об'єднання, уряд Миколи I видрукував «Декларацію про війну з Персією», у якій говорилося, що Росія змушена вдатися до такого кроку через неадекватну поведінку іранського керівництва.

Та навіть такі дії на випередження не зняли головної, дуже серйозної проблеми: російська армія не була готова до війни з Іраном. Так, намісник Кавказу генерал А. Єрмолов прикривав кордон загоном, що нараховував усього 6,5 тис. вояків, і лише 8 тис. у якості резерву було стягнуто до Тбілісі. Натомість їм протистояла шістдесятитисячна перська армія.

Ірану потрібен був лише привід для того, щоб почати війну. Смерть Олександра I, повстання декабристів, владні пертурбації в Петербурзі підштовхнули персів до активізації своїх дій. У 1826 р. перси за підтримки Великої Британії розпочали військові дії проти Росії. Шах розраховував на підтримку місцевого мусульманського населення, натомість остерігався вірмен, котрі повністю були на стороні Росії, сподіваючись у разі її перемоги звільнялися від турків й іранців [1].

Без оголошення війни в червні 1826 р. очолені самим Аббас-Мірзою шахські війська, що нараховували 60 тисяч вояків, вторглися в Карабаську провінцію. Сходу захопили Карабах і Гянджу, а в напрямку Тифліса рухався двадцятивосьмитисячний загін ериванського сардара.

Нечисленні російські сили Окремого Кавказького корпусу, розкидані по різних районах, із боями почали відступати. Разом із регулярними частинами у бій із персами вступило дванадцять донських козацьких полків й одна Донська кінно-артилерійська рота.

Головний удар іранське командування спрямувало проти прикордонної фортеці Шуші. Аббас-Мірза своєю сорокатисячною армією узяв місто в облогу, а двадцять тисяч вояків перекинув до Ганджі. Оборону Шуші тримало дев'ять рот російських солдатів і козацький полк. Гарнізон міста на чолі з полковником А. Реутом зумів на півтора місяці затримати тут

неприятеля. У цей час інший загін персів захопив Ленкорань і попрямував до Баку, проте оволодіти містом іранцям не дав шквальний вогонь захисників фортеці й кораблів, котрі поспішили на допомогу Каспійській флотилії [].

А. Єрмолову нічого не залишалось, як рятувати ситуацію силами загону В. Мадатова. Більше чотирьох тисяч його вояків атакували вісімнадцятитисячний турецький авангард, який рухався в напрямку Гянджі, і розгромили його. Саме з ініціативи А. Єрмолова й інших російських стратегів було підкріплено загін під командуванням генерала В. Мадатова, куди увійшли й донські козацькі полки. Саме він на річці Шамхор 2 вересня 1826 р. завдав поразки перським військам Амір-хана, що нараховували 10 тис. вояків.

Тим часом генерал-ад'ютант І. Паскевич вирішив дати бій ворогу біля Єлизаветполя. 13 серпня 1826 р. розпочалася битва, у котрій перси переважали росіян у чотири рази, проте це не завадило генералу 5 вересня отримати блискучу перемогу. 13 вересня російські й грузинські загопи відбили Гянджу. Залишки розгромлених перських частин відійшли за Аракс. Аббас-Мірза спрямував сюди тридцятип'ятитисячну армію, однак восьмитисячний російський корпус 30 вересня 1826 р. ущент розгромив і її [27, с. 23 – 25].

А. Єрмолов також не витрачав часу дарма: він відкинув перські війська від Дагестану й розробив план військових дій на території самого Ірану. За цим планом, російська армія мала вступати лише у відкриті бої з польовими іранськими арміями й ні в якому разі не брати в облогу фортеці. Утілювати ці пропозиції в життя імператор Микола I доручив своєму улюбленцю І. Паскевичу. Саме він у березні 1827 р. змінив А. Єрмолова, запідозреного у зв'язках із декабристами, на посаді командуючого Окремим Кавказьким корпусом [26, с. 76].

Головний удар передбачалося нанести по Еривані. Рейд загону під командуванням Д. Давидова, у складі котрого перебував і козацький полк

Андрєєва 1-го, на територію Еріванського ханства (Вірменія) був останньою великою військовою операцією кампанії 1826 р. [25, с. 16].

Уже 24 квітня 1827 р. авангард генерала А. Бенкендорфа оточив вірменську фортецю. Одночасно з цим російські війська взяли в облогу й Аббас-Адад у Нахічеванському ханстві. Спроба Аббас-Мірзи прорвати блокаду завершилася поразкою персів у бою біля Джеван-Булака [29, с. 17].

У цей самий час І. Паскавич готувався до військових дій у Південному Азербайджані. Аби цьому перешкодити, Аббас-Мірза наніс удар на випередження у Вірменії. Біля Аштарака відбулася битва, яка принесла численні втрати обом сторонам. Перський принц укріпив Ерівань, а сам відступив на Південь, коли дізнався, що до Ечміадзіна рухається І. Паскевич на підмогу 20-ій дивізії генерала А. Красовського [14, с. 21].

У боях за культурний центр Вірменії – місто Ечміадзін особливо проявили себе донці під командуванням похідного отамана генерала В. Іловайського. Полки Карпова 2-го й Андрєєва, перебуваючи в авангарді загону К. Бенкендорфа, першими підійшли до міста й змусили персів залишити його без бою. А урядник полку Карпова 2-го Кульгін в урочищі Карасу-баші узяв у полон Ізмаїл-агу, командуючого загонами курдів [31, с. 35].

Уже 5 липня 1827 р. донський козацький полк під командуванням В. Іловайського першим переправився через р. Аракс, аби допомогти відбити атаку перської кінноти. У ході боїв козаки, взаємодіючи з кіннотою К. Бенкендорфа, нанесли удар і здобули перемогу над кількісно переважаючим ворогом. Уперше за роки війни в цій битві було застосовано об'єднання козаків, більше аніж бригада, що й дало гарні результати. В. Іловайський за те, що відзначився в боях біля Джеван-Булаха, отримав від Миколи I особливий подарунок: золоту табакерку з зображенням імператора [108, с. 25].

27 вересня 1827 р. розпочалася облога Ерівані, яку перси перетворили в практично неприступну фортецю. Головнокомандуючий І. Паскевич

доручив Трузсону керувати військовою операцією. В облозі брали участь і донські козаки. На той момент у складі козацьких частин проходив службу відомий донський історик В. Сухоруков, що потрапив сюди через підозру в приналежності до декабристів. Згодом він описав перебіг події. У результаті інтенсивного бомбардування частина фортечних стін упала, і в пролом ринувся спочатку гвардійський полк, а потім й інші полки російської армії, у тому числі й відважні донці. 1 жовтня Еривань було захоплено, а залишки гарнізону коменданта фортеці Гассан-аги були заблоковані. І. Паскевич за цю операцію отримав графство, армія – нагороди, а В. Сухоруков – найвищу вдячність [145, с. 462].

За підсумками військових дій у 1827 р., у ході котрих були звільнені північні райони Вірменії, головнокомандуючий особливо відзначав участь козаків у битвах. Він писав, що «сто п'ятдесят козаків полку Андреева вели більш інтенсивний вогонь, аніж піхота». Восени того ж року на Кавказ прибули шість козацьких полків із Дону: Карпова 2-го, Замшева, Сергеева, Ізмайлова, Кутейнікова й Поздеева, а також 3-а кінно-артилерійська рота під командуванням військового старшини Полякова [145, с. 462].

Після взяття Еривані – іранської твердині в Південному Кавказі, і після того, як загін генерала Г. Ерїстова 14 жовтня увійшов у місто Тебріз (Південний Азербайджан), шахський уряд запросив миру, адже шлях на Тегеран лежав відкритим.

Персія була змушена піти на переговори, хоча й зумисне їх затягувала, очікуючи загострення відносин між Росією й Туреччиною, щоб змусити Петербург піти на поступки у зв'язку з протистояння зі Стамбулом. Головнокомандуючий І. Паскевич вирішив змусити іранців поквартитися з укладанням угоди й відновив наступ. Росіяни захопили Ардебіль і рухалися в напрямку перської столиці.

Це дійсно налякало іранців і стимулювало їх бути поступливішими. Договір про мир між двома країнами був підписаний 10 лютого 1828 р. у селищі Туркманчай. Для затвердження в Петербурзі текст мирної угоди

відвіз А. Грибоедов, який її й укладав. 20 березня відбулася ратифікація договору Росією, а 3 червня 1828 р. – Іраном [28, с. 45 – 48].

Як наслідок, іранці залишили Східну Вірменію – Еріванське й Нахічеванське ханства, що відійшли Росії. Більше того, вірмени, що проживали на території Персії, виявили бажання відгукнутися на заклик Петербурга й переселилися на вірменські землі під захист російських полків. Крім того, Росія отримувала й 20 млн. крб. сріблом контрибуції.

Що стосувалося території Азербайджану, то згідно з Гюлістанською (1813) і Туркманчайською (1828) угодами вона була розділений між двома імперіями: північну частину включено до складу Росії, а південна дісталася Ірану. На думку сучасних азербайджанських дослідників, дякуючи тому, що північні ханства увійшли в русло відносно передового культурно-економічного розвитку Російської імперії, на відміну від південних, що відійшли відсталому шахському режиму, вони отримали змогу долучитися до культурних надбань Європи [180, с. 44 – 45].

Туркманчайський договір мав велике значення, адже майже до 1917 р. залишався основним документом, що регулював російсько-іранські міждержавні зносини. За його умовами, Іран не лише відмовився від претензій щодо північно-азербайджанських земель, тобто визнав положення договору 1813 р., але й був змушений згодитися на приєднання до Росії Нахічеванського ханства, Ордубадського округу й Східної Вірменії.

Значний внесок у переможне завершення російсько-іранської війни зробили козацькі полки, які й у мирний час продовжували стояти на сторожі південних кордонів імперії. У 1828 р. у Росію повернулися некрасівці, які присягли імператору Миколі I. Усього за період війни з Персією 1826 – 1828 рр. Дон виставив дванадцять козацьких полків і третю кінно-артилерійську роту, що склало близько чотирьох із половиною тисяч чоловік і дванадцять гармат.

Своєрідною винагородою за це можна вважати затверджений 12 лютого 1828 р. царський наказ, за яким була введена єдина система

відповідних воєнних чинів і звань у козацьких військах. Іншими словами, продовжився процес, започаткований Павлом I щодо зрівнювання в правах і званнях козаків із регулярною армією. Козак відповідав рядовому, урядник – унтер-офіцеру, хорунжий – прапорщику, військовий старшина – майору, підполковник і полковник залишилися без перейменування.

Згідно з посадами й військовими званнями козаки наділялися землею: в Астраханському війську рядові отримували по 30 десятин, обер-офіцер – по 200, штаб-офіцер – по 400. У Донському – штаб-офіцер – 400 десятин, а генерал-майор – по 1,5 тис. десятин.

Майже третина особового складу Донського війська брала безпосередню участь у війні, виділили приблизно 15 – 17 тис. чоловік і 86 гармат. Під час російсько-іранської війни козаки протидіяли ворогу, застосовуючи активні методи боротьби.

Козацькі частини охороняли регулярні частини російської армії, окремі ж полки були залучені до оборони прикордонних укріплень. У польових боях донці в основному прикривали фланги. Широке застосування кінноти козаків простежувалося в діях загону І. Бенкендорфа, котрий змушений був постійно відбивати атаки курдів. Дякуючи військовій майстерності козацьких частин, у ході двох серйозних зіткнень із курдами останні зазнали нищівної поразки й після того практично не турбували тили корпусу, побоюючись вторгнення на свою територію.

Козаки брали участь і в облозі Сардар-Аббада, Еривані й інших фортець, складаючи передову охоронну ланку. У битві біля Джеван-Булака було створено велике з'єднання козацької кінноти, котра розгромила лівий фланг іранців. Успішні дії козаків показали необхідність створення такого роду козацьких з'єднань із метою широко застосування їх у бойових діях.

Отже, у першій третині XIX ст. Південний Кавказ став ареною зіткнення геополітичних інтересів Російської імперії й Ірану, який підтримували Велика Британія, Туреччина, Франція, що таким чином хотіли ослабити вплив Петербурга не лише в цьому регіоні, але й на європейському

театрі військових і військово-політичних дій. Завдяки героїзму російської армії й талановитому керівництву воєначальників, Росії вдалося закріпитися на Південному Кавказі й змусити Іран визнати свою поразку.

Перемога у війні 1826 – 1828 рр. укріпили економічні, політичні й воєнні позиції царської Росії на Південному Кавказі. Однак не встигли росіяни підписати мирні домовленості з персами, як на південному заході активізувалися турки.

Уже в 1828 р. знову почалася спровокована західними державами чергова російсько-турецька війна. Туреччина, як й Іран, мріяла повернути собі домінуюче становище у Криму, на Балканах і на Кавказі. Саме тому у квітні 1828 р. бої розгорнулися на двох театрах війни: на Балканах і на Кавказі.

На той момент на Кавказі знаходилися козацькі частини, що брали участь у війні з Персією й отримали незначне підкріплення з Дону: усього одинадцять полків і 3-я Донська кінно-артилерійська рота, що складало в середньому близько п'яти тисяч чоловік і дванадцять гармат.

Командування практично одразу створило козацькі бригади, вдавалося до масованих ударів козацької кінноти в боях під Карсом, Ахалкалакі, Ахалціхом, Баязетом, біля Саганлунського хребта й інших, що забезпечувало швидкий і якісний результат [147, с. 199].

Так, на Дунаї козацькі полки під командуванням генерала І. Жирова брали участь у штурмі турецьких фортець Сілістрії, Шумли й Варни. На початку травня донці завдали поразки ворогам поблизу Ескі-Арнаутларі, при чому в бою загинуло близько двох тисяч турок. А вже 30 травня 1828 р. російська армія святкувала перемогу при Кулевче. І в бою, і в переслідуванні розбитого неприятеля особливо відзначилися козацькі полки.

Що стосується Окремого Кавказького корпусу, то ще на початку війни перед ним було поставлено два важливих завдання: відволікти частину турецьких сил з Балканського півострова й підтримувати порядок у Закавказзі. Корпус нараховував близько 40 тис. чоловік. Командував ним усе

той же генерал-ад'ютант І. Паскевич-Ериванський. Більшу частину військ йому довелося виділити якраз на виконання другого завдання. Аби вирішити перше, як вважалося, йому достатньо було б захопити Карський й Ахалцихський пашалики [15, с. 14].

Саме тому 9 червня 1829 р. збірний загін російських військ у складі 12 тис. чоловік, маючи на озброєнні 58 гармат, зосередився в районі фортеці Гумри, а вже 14 червня перейшов кордон і попрямував у напрямку Карса. Через два дні до нього приєдналася артилерія з дванадцятьма гарматами й артилерійський парк. Було прийнято рішення атакувати фортецю з південно-західної сторони, а для цього потрібно було мати укріплений табір на Ерзерумській дорозі, у розореному селищі Кичик-Ев. Увечері 19 липня під Карсом зосередився увесь російський загін [241, с. 410].

Турки вважали цю фортецю неприступною, і не випадково. Вона була побудована на березі річки Карс-чай, мала два ряди високих і товстих стін, три цитаделі, а також низку зовнішніх укріплень у передмістях Байрам-паша, Орта-капі й Темир-паша. Оборонні споруди прикривала гора Кара-даг, на якій перси розмістили чотирнадцятигарматну батарею. У самій фортеці нараховувалася 151 гармата різного калібру, а гарнізон складався з трьох тисяч кінноти, чотирьох тисяч піхоти й близько чотирьох тисяч озброєних місцевих жителів на чолі з комендантом Еміном-пашею [184, с. 411].

Їм на допомогу поспішав Кіос-Магомет-паша. 22 – 23 червня з тридцяти восьми гармат росіяни відкрили вогонь по Карсу. Через кілька годин п'ять тисяч солдатів пішли на штурм фортеці, під час якого особливо себе проявили козацькі полки на чолі з Карповим, Сергеевим та Ізвековим. Після падіння фортеці до рук росіян потрапило сто п'ятдесят гармат. Під час оборони загинуло дві тисячі турок і майже півтори потрапило в полон.

Кіос-Магомет-паша, дізнавшись про капітуляцію твердині, повернув свої війська до Ардагана. Натомість І. Паскевич виступив через Ахалкалакі на Ахалцих. Уже 24 липня 1828 р. росіяни штурмували фортецю Ахалкалакі, розташовану між ріками Тапа-Раван-чай і Гендери-су. За три години – із 6 до

9 ранку – вони взяли місто. У штурмі знову ж таки відзначилися козаки, за що й були нагороджені численними відзнаками. Серед трофеїв нараховувалося 14 гармат, 21 знамено, велика кількість зброї й артилерійських припасів. Турки втратили 600 чоловік убитими й 300 пораненими, а росіяни – усього 13 вояків [241, с. 412].

Майже одразу після перемоги І. Паскевич спрямував загін до фортеці Ахалцих. 4 серпня 1828 р. російська армія зайняла позиції поблизу цієї стратегічно важливої турецької фортеці. Невдовзі сюди підтяглося тридцятитисячне турецьке військо на чолі з Кіосо-Магометом-пашею й Мустафою-пашею. Уже 5 серпня пополудні росіяни несподівано вдарили по висотах поблизу гори Таушан-Тапа, яка прикривала підступи до Ахалциха. Турки не чекали такого повороту подій і кинулися втікати. Цим скористалися козаки. Підтримані Донською кінно-артилерійською ротою № 3, вони кинулися на ворога й захопили гору. Однак через годину на місце бою прибула дев'ятитисячна кіннота османів. Російська кавалерія спільно з усією ж Донською кінно-артилерійською ротою № 3 зуміли відтіснити ворога. Турки відійшли до фортеці.

Зовнішня оборона Ахалциха складалася з чотирьох бастіонів й однієї башти й нараховувала 22 гармати, а внутрішня – цитадель, власне сама фортеця й зовнішній оборонний пояс – 40 гармат. Гарнізон фортеці складався з 10 тис. озброєних жителів, але поряд розташовувалося турецьке тридцятитисячне військо [241, с. 413].

У ніч із 8 на 9 серпня І. Паскевич розпочав штурм міста, а 15 серпня 1828 р. у фортецю колонами увірвалися батальйони Ширванського полку, за ним врозсип йшли донські козацькі сотні. Після того, як козаки донської артилерійської батареї услід за піхотою втягли гармати у місто, вони почали обстрілювати турків біглим вогнем. Для збільшення радіусу обстрілу козаки розмістили гармати на дахові кам'яного будинку. Воякам також вдалося випередити турків, які хотіли зірвати пороховий склад у католицькому костелі. 16 серпня Ахалцих здався. Утрати турків сягнули двох тисяч

чоловік. Росіянам цей бій коштував близько восьми десятків загиблих і три сотні поранених.

А далі одну за одною османи здали фортеці Ацкур (18 серпня), Ардаган (22 серпня), Топрах-Кале і Діадін (вересень). У захоплених містах І. Паскевич залишив російські гарнізони чисельністю в 15 батальйонів, 4 козацьких полки й 3 роти (8.5 тис. вояків), а сам із залишками війська в листопаді 1828 р. повернувся в Грузію.

Таким чином, п'ятимісячна кампанія в Закавказзі закінчилася для Росії більш ніж вдало. Оволодівши Карським, Ахалцихським і більшою частиною Баязетського пашаликів, російські війська узяли шість фортець і три укріплених замки, захопили вісім тисяч полонених, три сотні гармат і близько двох сотень знамен. Втрати особового складу склали 3200 вояків [184, с. 414].

Із такими результатами в жовтні закінчилася воєнна кампанія 1828 р. Однак невдовзі, 20 лютого, військові дії відновилися. Кампанія 1829 р. розпочалася штурмом, а потім облогою двадцятитисячним турецьким військом Ахалциха. Російський гарнізон нараховував усього 1164 чоловіки, однак йому на допомогу підійшла армія. Турки відступили, утративши 4 тис. убитими.

У середині травня діючі війська російського Кавказького корпусу зосередилися на кордоні, а 22 травня головними силами виступили до Ардагана, куди й підійшли через два дні. Їхній подальший рух на Ерзерум було призупинено після того, як стало відомо, що їм назустріч виступив двадцятитисячний турецький загін, очолений самим головнокомандуючим Гагрі-пашою, і тридцятитисячний загін на чолі з сераскиром Гаджі-Салехом. 19 – 20 червня 1829 р. поблизу селища Міллі-Дюз відбувся бій, у якому османи зазнали поразки й втікали з поля бою, залишивши практично всю артилерію (31 гармату). Їхні втрати нараховували близько 2 тис. чоловік. Росіян загинуло вдвічі менше – тисяча [241, с. 415].

Ці події повністю деморалізували турецьку армію. Практично без бою 27 червня 1829 р. здався Ерзерум, на озброєнні п'ятнадцятитисячного гарнізону якого було аж 150 гармат. У полон потрапило чотири паші й сам сераскир.

У червні 1829 р. османи оточили також фортецю Баязет, де тримав оборону невеликий російський гарнізон. Це місто з цитаделлю, зведеною у XIV ст. султаном Баязитом, було розташоване в північно-східній частині Туреччини на місці древнього вірменського міста Пакован. У його обороні, що тривала з 19 червня по 3 липня, особливо відзначилися донські козаки. Так, 12-й Донський козацький полк полковника І. Шамшева завдав поразки одному з підрозділів турецьких військ. У подальшому саме цей полк разом із гарнізоном фортеці витримав багатоденну облогу й атаки турків. Козаки здійснювали сміливі вилазки, вступаючи в боротьбу з великими загонами турків і змушуючи їхні батареї міняти свої позиції.

Із 20 на 21 червня на підступах до міста зав'язалися жорстокі бої: османи розпочали безперервний тридцятивосьмигодинний штурм Баязета. У фортеці полковник І. Шамшев командував військами, що склалися з піхоти, козаків його полку й міської вірменської міліції. Козаки й вірмени зуміли відбити кілька потужних атак ворога. Лише на чотирнадцятий день підійшли регулярні частини російської армії, які відтіснили ворога. За проявлені стійкість і мужність 12-й Донський полк був нагороджений білим Георгіївським знаменом, на котрому красувався надпис «За оборону фортеці Баязет 20 й 21 червня 1829 року» [41, с. 465], а І. Шамшев отримав орден св. Георгія IV ступеня. Невдовзі російська армія перейшла в наступ. Козацькі війська йшли попереду.

Згодом за військові подвиги у війнах з Іраном і Туреччиною багато донців були нагороджені російськими орденами; козацькі полки Сергєєва, Басова, Карпова, Леонова, Бегідова, Риковського, Ільїна, Платова 2-го, Бакланова 1-го, Золотарьова 4-го, Борисова 1-го, Чернушкіна 2-го отримали нагородні знамена.

Війську Донському у цілому було даровано біле Георгіївське знамено з державним російським гербом і надписом «Вірнопідданому Війську Донському за заслуги в продовженні кампанії проти персів у 1826, 1827 і 1828 та проти турок в 1828 і 1829 роках» [86, с. 466].

Проте в липні 1829 р. війна ще тривала. Якщо падіння Ерзерума розчистило дорогу російським військам у Малу Азію, то захоплення Адріанополя відкривало шлях на Константинополь. Султан Махмуд II готувався очолити армію, котра захищатиме столицю. Однак після того, як він з'явився перед народом не на коні, а в екіпажі, міщани остаточно зневірилися у своєму правителю й почали масово втікати з міста. На той момент під Константинополем стояла 20-тисячна російська армія генерала Дібіча, поряд із Босфором знаходився Чорноморський флот, а недалеко від Дарданелл – ескадра Гейдена. Проте рішення про штурм османської столиці приймали не військові, а чиновники-бюрократи в Петербурзі.

Міністр закордонних справ Росії К. Нессельроде, не маючи власної зовнішньополітичної стратегії, орієнтувався на Відень, котрий звичайно що був проти захоплення міста. За таких умов, Микола I сформував «Особливий комітет зі “Східного питання”», члени котрого винесли вердикт: Петербургу не вигідний, навіть шкідливий розпад Османської імперії [241, с. 417].

Як наслідок, 2 вересня 1829 р. в Адріанополі був підписаний мирний договір, за умовами якого Росія отримувала гирло Дунаю, східне узбережжя Чорного моря, фортеці Анапу, Ахалцих й Ахалкалакі. Сьома стаття Адріанопольської угоди гарантувала вільний прохід торгових суден через Протоки, однак лише в мирний час, як мало бути під час війни – не обговорювали.

Цей договір у великій мірі можна вважати капітуляційним і вкрай не вигідним для Росії насамперед через свою двозначність. З однієї сторони він не підтверджував, а з іншої – і не спростовував статті Бухарестського (1799) й Адріанопольського (1805) миру, що давало можливість османам усі питання, котрі виходили за рамки угоди 1829 р. вирішувати не на основі

вказаних документів, а на свій розсуд. Крім того, склалася парадоксальна ситуація: у результаті війни Туреччина багато втрачала – Грецію, Сербію, Дунайські князівства, – але Росія при цьому дуже мало отримувала. Як виявилось, геополітичні плоди від поразки Порти пожинали, як завжди, Велика Британія, Франція й Австрія.

Що ж стосується Південного Кавказу, то перемога над турками закріпила входження Північного Азербайджану й усього Закавказзя до складу Росії. Крім того, вона все ж дала змогу Сербії, Чорногорії й Греції позбутися османського гніту; свободу отримали й Дунайські князівства, які пізніше об'єдналися в державу Румунію.

Отже, на початку ХІХ ст. у кавказькій політиці Петербурга намітилися певні зміни. Якщо в попередній період налагодження відносин із закавказькими правителями (як правило, ініційоване ними ж) відбувалося шляхом ведення переговорів і надання спорадичної військової допомоги, то за Олександра І Росія активізувала свою діяльність на Південному Кавказі. Насамперед вона перестала займати в регіоні оборонні позиції й почала реалізовувати тут власну зовнішньополітичну стратегію, вступивши в протиборство за контроль над Південним Кавказом із регіональними лідерами Туреччиною й Іраном, а також із Францією й Великою Британією, що їх підтримували.

Отже, комплекс зовнішніх і внутрішніх причин сприяли тому, що до 1804 р. більша частина території Закавказзя увійшла до складу Російської імперії, однак це, у свою чергу, призвело до російсько-іранської (1804 – 1813) та російсько-турецької (1828 – 1829) війн за Південний Кавказ. У названих геополітичних і військовим процесах були задіяні також і військові козацькі формування, які входили до складу російської регулярної армії, що колонізувала Закавказзя. У мирний час на них покладалися обов'язки прикордонної варті, кінної поліції, супроводження й захист поселенців, охорона торгівельних шляхів, а у військовий – повноцінна участь в усіх операціях регулярних частин. Разом із тим можна стверджувати, що

військове протистояння з Портою в першій третині XIX ст. послужило тлом для приєднання не тільки Західної, але й Східної Грузії до Росії (Мегрелії (1803), Імеретії (1804), Гурії (1810)), а Адріанопольський мирний договір (1829) де-юре узаконив ці територіальні надбання Петербурга.

РОЗДІЛ IV.
ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ЗАКАВКАЗЗІ В
1829 – 1856 рр.

4.1. Адміністративно-територіальне облаштування
південнокавказьких земель у 1829 – 1856 рр.

Протягом XVII – XIX ст. в історії Росії тривав період формування імперської державності, який характеризувався зміною вектору зовнішньої політики зі східного напрямку на західний, північний і південний. За таких умов процеси експансії й колонізації відбувалися паралельно, взаємоперепліталися й були невіддільні одне від одного, що можна простежити на прикладі захоплення й імперського освоєння росіянами території Південного Кавказу [161, с. 78]. Активізація цього процесу в Закавказзі відбувалася якраз у період кінця 20 – 50-х. рр. XIX ст.

У зв'язку з цим важливо простежити причини й особливості політики Російської імперії (експансії й колонізації) у південній частині Кавказького регіону в контексті геополітичного й геостратегічного протистояння між нею та іншими претендентами на роль регіональних лідерів – Туреччиною й Іраном.

У сучасній історичній науці досить часто територіальні надбання Росії пояснюють винятково ментальною агресивністю росіян і їхнім бажанням загарбати сусідні землі заради збільшення своєї, у тому числі це стосується й кавказьких земель. Насправді ж експансію Російської імперії в цьому регіоні стимулювала насамперед необхідність задовольнити геополітичні інтереси. До них віднесемо потребу в забезпеченні безпеки власних кордонів, бажання оволодіти південними портами, які не виводила з ладу крига, боротьбу за прикордонні території з наявними й гіпотетичними політичними супротивниками, протиборство за сфери впливу й т.д.

Саме геополітичними чинниками пояснює російську територіальну експансію й Дж. ЛеДонн. Правда, хоча він й узяв за основу своєї концепції ідею «серединної землі» або «хартленда» Х. Маккіндера [61, с. 14], однак уніс у неї суттєві доповнення. На думку американського вченого, територія на схід від Уралу, особливо її південна частина з центром у Криму – це і є «хартленд», контроль над котрим дозволяє панувати над Світовим островом [148, с. 1 – 4]. За умови долучення до «серединної землі» Східної Європи та Кавказу, вона набувала виняткового значення для Росії.

Виходячи з цієї концепції, Кавказько-Каспійський регіон, як особлива геополітична зона, розташована на межі російського, османсько-турецького й перського «серединного простору» [148, с. 78], ставав своєрідним тлом, на котрому розгорнулася багаторічна боротьба за домінування між Російською імперією, Туреччиною й Персією. Ареною зіткнення цих держав стали Західна Грузія, яка була прикордонною частиною російсько-турецького сегменту кордону, і територія сучасного Азербайджану й Дагестану як стратегічна ділянка російсько-іранського південного кордону, розташованого між Кавказькими горами й узбережжям Каспію. Таким чином, анексія Закавказзя відбувалася в контексті російсько-іранського й російсько-турецького військово-політичного протистояння насамперед за контроль над стратегічно важливим регіоном з особливими природнокліматичними й ландшафтними умовами.

На перший погляд, Кавказький гірський хребет повинен був стати очевидною й природною межею російських володінь і чудовою лінією оборони, проте Росією були захоплені й землі, розташовані набагато південніше [178, с. 344]. Пояснити це можна насамперед тим, що Кавказький регіон був прикордонною зоною між різними імперіями, які не могли й не хотіли ігнорувати його стратегічний й економічний потенціал. У зв'язку з цим потрібно приділити увагу геополітичному фактору, показати його вплив на процес вироблення політики Росії щодо її зон контролю та безпеки на Південному Кавказі.

Зазвичай значення цього чинника дослідниками применшується. Так, Є. Томпсон висловлює думку, що на відміну від західної моделі колоніалізму, в основі якого лежали завоювання заморських територій, російський проявлявся в експансіоністській політиці щодо сусідніх країн [229, с. 19]. І хоча дослідниця уводить поняття «захисного» й «агресивного» націоналізму, аби їх розрізнити, однак застосовує обидва терміни, щоб пояснити мотиви російської колонізації на Південному Кавказі. В основі територіальних захоплень у Закавказзі, на її думку, лежить агресивний націоналізм, який трансформується в імперські прагнення колонізувати землі, сусідні з етнічними російськими територіями» [229, с. 19].

Однак повністю згодитися з таким поясненням причин анексії й освоєння Кавказького регіону Росією не можна, адже потрібно брати до уваги й розстановку сил навколо нього, і взагалі міжнародну ситуацію. Повертаючись до розмови про геополітичний чинник, варто згадати, що південний кордон Російської імперії налічував три складові: османсько-турецьку, перську й кавказьку. Національні інтереси країни вимагали того, аби його уберегти від зовнішніх загроз. У зв'язку з цим контроль над Азовським морем, Кримом, гирлом Дніпра й дельтою Дунаю, двома сегментами Чорного моря – Придністров'ям і Західною Грузією – це ті завдання, котрі намагалися вирішити російські чиновники й військові уже починаючи з XVII ст. [148, с. 153], маючи на меті досягти геополітичних переваг у процесі протистояння як із Великою Британією й Францією в регіоні, так і з Туреччиною й Персією.

У кін. 20-х рр. XIX ст. Росія практично повністю зреалізувала свої експансіоністські плани щодо Закавказзя, оволодівши більшою його частиною. На початковому етапі колонізація цієї території відбувалася шляхом військово-дипломатичного приєднання «клаптикового» – в етнополітичному сенсі – регіону, а далі мало місце його адміністративно-територіальне впорядкування в рамках єдиної держави. Разом із тим, поліетнічність Кавказу, різниця у формах приєднання (добровільне й

насильницьке) і в часі інкорпорації в імперію (період із кінця XVIII ст. і до 60-х рр. XIX ст.) зумовили й наявність різноманітних форм такого впорядкування.

Спочатку адміністративно-територіальний поділ мав певні ознаки успадкування доімперських меж. Ханства трансформувалися в провінції або округи, князівства – в області, султанства – у дистанції. Ліквідація князівської/ханської влади в Закавказзі, уведення прямого комендантського або військово-народного управління чи перехід до управління громадянського типу залежали від того, наскільки швидко тамтешні лідери йшли на співпрацю з новою адміністрацією [235, с. 17].

Разом із тим потрібно констатувати, що жодний губернський кордон у Закавказзі не співпадав з етнічним. По-перше, через практичну відсутність останнього у зв'язку з анклавно-дисперсним розселенням тюркського, вірменського й грузинського населення, особливо в межах Картлі-Кахетії. По-друге, через збереження у внутрішньоімперському адміністративно-територіальному поділі старих політичних кордонів, які також не співпадали з етнічними. Натомість нові внутрішньоімперські кордони були наділені важливою функціональною вагою. Об'єднуючи етнічні масиви в одній державі з прозорими кордонами, імперія надавала їм більшу формально-адміністративну визначеність. Таким чином, зберігалася конфліктна матриця для потенційного зіткнення між новими етнополітіями й „спадкоємцями” старих, «знятих» політичних меж [235, с. 19 – 20].

В основі вироблення чіткої стратегії в укріпленні внутрішніх і зовнішніх кордонів та ключових районів, у цілеспрямованій зміні складу населення лежало два принципи: ідеологічний (конфесійна близькість) і прагматичний (військово-політична лояльність суб'єктів загальнокавказького політичного процесу щодо російської присутності на цих територіях). Так, наприклад, Моздокська лінія заселялася козаками, православними горцями з кабардинців й осетин, грузинськими й вірменськими переселенцями. Одночасно закладалися основи для депортації чи поступового витіснення

вороже налаштованих північнокавказьких племен за рахунок створення укріплень і станиць протягом 1820-х рр.

У 1829 рр. Росія ввійшла своїми зовнішніми кордонами в Араратську долину і «Турецьку Грузію» (Ахалцихський пашалик). На території Еріванського й Нахічеванського ханств виникла Вірменська область, а Месхет-Джавахетію було приєднано до Грузинської губернії. Російські завоювання спричинили до еміграції частини мусульман із регіону й поповнення його вірменськими переселенцями з Ірану й Туреччини. Саме грузинське й вірменське населення активно сприяло приєднанню Закавказзя до Росії, інтегруючись своєю елітою в її військово-станові й господарсько-економічні структури й перетворюючись на важливу соціальну опору російської держави в регіоні. Лояльним по відношенню до імперії виявилось й тюрксько-мусульманське населення колишніх ханств Північно-Західного Ірану [235, с. 18].

Наприкінці 20 – на початку 30-х рр. ХІХ ст. розпочався новий етап колоніальної політики самодержавства на Південному Кавказі. Це було пов'язано насамперед із розвитком капіталістичних відносин, які гальмувало кріпосництво на селі. Тим більше, що після укладання Туркманчайського мирного договору з Іраном й Адріанопольського – із Туреччиною, над політикою Петербурга щодо Закавказзя в найменшій мірі тяжіли військово-стратегічні цілі.

Уперше питання щодо реформування адміністративного управління було порушено новим намісником Кавказу, генерал-фельдмаршалом І. Паскевича в 1829 р. Уже 24 квітня 1830 р. він направив Миколі І рапорт, у котрому детально розписувався проект адміністративної реформи. Головнокомандуючий пропонував створити в Закавказзі губернські та повітові адміністративні й судові установи на зразок тих, які діяли у внутрішніх губерніях Росії. Планувалося, що всі адміністративно-судові органи при винесені вироків повинні керуватися лише російськими законами й бути укомплектованими російськими чиновниками. Як виняток, лише в

деяких повітах Азербайджану зберігалися духовні суди для попереднього розгляду суперечок між місцевими жителями.

Цей план генерала-фельдмаршала підтримали сенатори П. Кутайсов та Є. Мечником, котрі протягом 1829 – 1834 рр. здійснювали ревізію Закавказького краю. Вони звітували міністру юстиції Д. Дашкову про те, що тут правосуддя й закон перетворилися на засіб для приниження народу, а діями окружних начальників, комендантів, приставів та інших керували лише прагнення наживи, корисливість і жадність [188, с. 75].

Разом з І. Паскевичем ревізори винесли на розгляд Державного Сенату «Пропозиції про облаштування Закавказького краю». У ньому передбачалася повна русифікація Південного Кавказу. Для досягнення поставлених цілей планувалося ввести в дію російські закони, адміністрацію, фінансову систему, забезпечити повсюдну присутність російських чиновників. Соціальну базу самодержавства мали на меті укріпити за рахунок вірнопідданих Росії «туземних феодалів» – «магометянських і вірменських дворян», що «мислили благородно, по-російськи», а єдиним джерелом своїх прав вважали російського царя [188, с. 105].

Проте головною опорою царизму, зокрема в Азербайджані, усе ж мало стати не місцеве дворянство, а російське, переселене на землі, конфісковані після повстання непокірних азербайджанських феодалів (1810 р. і 1826 р.), а також на казенні території. Крім того, важлива роль відводилася залюдненню краю російськими ремісниками й селянами, котрі мали проживати тут у військових поселеннях на пільгових умовах. За зразок бралися військово-земські поселення козаків.

Однак не тільки росіяни, за національною приналежністю, слугували опорою для здійснення колоніальної політики Петербурга на азербайджанських землях. Цьому сприяло й тамтешнє християнське населення – в основному вірмени й грузини, переселені з Ірану й Туреччини в гірські райони Карабаху та на території Іреванського та Нахчиванського ханств, а також албанці [180, с. 45].

Разом із тим приєднання Азербайджану до Росії створило сприятливі умови для активізації міського життя. Ліквідація міжусобиць, здійснення заходів, спрямованих на подолання феодальної роздробленості, стимулювали розвиток ремесла й торгівлі, а отже, і сприяли збільшенню кількості населення. Так, наприклад, народонаселення Єлизаветполя за тринадцять років (із 1811 по 1825 рр.) збільшилося майже в 3,5 рази (із 2530 чол. до 9343) і за своїм кількісним показником наближалось до чисельності населення середніх губернських міст європейської частини Росії [188, с. 78]. Зросла кількість жителів у Баку, Кубі, Нусі, Шуші та інших містах.

Вирішення питання щодо адміністративного управління в кожному з ханств після їхнього приєднання до Росії відбувалося з урахуванням багатьох факторів, головним із яких було ставлення конкретно взятого хана до Росії, рівень його співпраці з російською адміністрацією, а також авторитетність правителя й вплив на місцеве населення. До тих пір, доки лояльно налаштовані хани були хоч у якійсь мірі вигідні самодержавству, їх тримали біля управлінського керма, хоча й обмежували повноваження. Якщо ж хан намагався вийти з-під контролю російських командирів-наглядачів, то його усували від влади.

Тимчасове збереження за ханами деяких управлінських функцій було пов'язано насамперед із бажанням зекономити на утриманні російської адміністрації. Крім того, відчувався брак освічених і підготовлених чиновників, які б на належному рівні могли здійснювати управління цими територіями, були б обізнані з місцевими звичаями.

У ході приєднання Азербайджану до Росії, а особливо після завершення цього процесу, загальнокавказькі органи царської адміністрації ставили собі за мету ліквідувати ханства й султанства та замінити їх російським військовим управлінням.

Так, практично одразу після анексії Гянджинського ханства Гянджа була перейменована в Єлизаветполь, а ханство перетворилося в Єлизаветпольський повіт, котрий було включено до складу Грузинської

губернії. На чолі повіту стояв комендант, у руках котрого була зосереджена військова, цивільна, судова й фінансова влада, при цьому податки надходили в казенну експедицію Верховного грузинського уряду. Згодом у Єлизаветполі було створено повітовий суд і поліцейська управа.

На відміну від Грузії, де практично одразу було ліквідовано стару й насаджено нову систему управління на місцях на зразок внутрішніх губерній імперії, у більшій частині ханств Північного Азербайджану цей процес затягнувся на тривалий період.

Політика Петербурга тут здійснювалася не тільки шляхом усунення від влади ханів і введення російської адміністрації, але й через унесення в правові акти, в основному мирні договори, відповідних положень. Так, суттєве обмеження повноважень місцевих правителів передбачалося уже в трактатах про входження ханств до складу Росії. Ханам заборонялося здійснювати дипломатичні зносини з іншими країнами й вони втрачали право бути головнокомандуючими військами.

Хоча азербайджанські правителі нібито могли вільно здійснювати внутрішню політику, зосереджували у своїх руках судову владу, брали участь у збиранні й розподіленні прибутків, проте все це було лише на папері. Їм не дозволялося чеканити власну монету, а всі рішення вони повинні були узгоджувати з кавказькою адміністрацією. Крім цього, за кожним ханом постійно стежили начальники російських гарнізонів.

Якщо ж хан не дотримувався цих настанов, то його могли усунути від управління. Таким чином, юрисдикція місцевих правителів була вкрай обмеженою, а їхня влада носила номінальний характер. Згодом вони перетворилися на чиновників російського централізованого апарату. Імператор навіть видав спеціальні укази, за якими ханам присвоювалися військові звання й призначалося утримання за рахунок казни.

Тим не менше, ліквідація формально існуючих ханств і їхнє перетворення на провінції були завершальним етапом на шляху до подолання феодалної роздробленості Азербайджану. Його провінції об'єднувалися у

два округи: мусульманський округ, що включав Ширванську, Шекинську, Карабаську й Талиську провінції, та Дагестанський, у складі якого перебували Бакинська, Кубинська й Дербентська провінції.

Варто зазначити, що вже на період 1829 – 1830 рр. практично визначилася загальна конфігурація трьох зон російського імперського освоєння Кавказького краю: степове Передкавказзя на північ від Кубані – Малки – Тереку, заселене козаками по південному периметру (Кавказька лінія); Закавказькі території з достатньо стійкою імперською російською адміністрацією й поліетнічним аборигенним населенням; зона Великого Кавказу – гірські народи, лише частково колонізовані або й узагалі незалежні від імперського Центру. Ця третя зона виявилася внутрішньою межею імперії й створювала перешкоди на шляху інкорпорації Південного Кавказу до складу Росії [235, с. 34].

Військово-козацька експансія за таких умов визначалася логікою боротьби з частиною гірських племен, аби укріпити комунікації між Передкавказям і Закавказям шляхом придушення супротиву горців. Так звана «Кавказька війна» якраз і велася за встановлення й збереження військово-адміністративного контролю імперії саме над цією територією. Її наслідком і мало стати злиття всіх трьох зон у стійку частину імперії з надійним зовнішнім кордоном, винесеним на чорноморське узбережжя. Саме тому військова складова в проектах колонізації, умиротворення, інкорпорації як Північного, так і Південного Кавказу тривалий час продовжувала займати важливе, навіть визначальне місце. У зв'язку з цим велика увага приділялася саме козацьким військовим формуванням і козацьким військовим поселенням, які повинні були виконувати функцію як упокорення, так й освоєння Закавказзя.

З усіх управлінських структур на життя козаків найбільш вплив справило введення станичного управління й станичного зібрання. У 1832 р. у Воєнному міністерстві було створено Воєнну раду, що розглядала більшість справ щодо козацьких військ. У тому ж році в розпал Кавказької війни було

створено Кавказьке лінійне козацьке військо з десяти полків: Волзького, Гірського, Гребінського, Кавказького, Кизлярського, Кубанського, Моздокського, Ставропольського, Терсько-Сімейного й Хоперського. До нього також були зараховані Сунженський, 1-й та 2-й Владикавказькі полки, кінні й піші військові формування, котрі несли прикордонну службу на Кавказькій укріпленій лінії. Тоді ж на Кавказ були перекинуті два кінних полки малоросійських козаків для участі в бойових діях і для несення сторожової й прикордонної служби. Це призвело до підвищення мобілізаційної готовності війська й полегшило управління ним. Тим більше, що для посилення оборони Кавказької лінії 2 грудня 1832 р. були зараховані до лінійних козаків і жителі казенних поселень, що знаходилися поруч.

У 1830-х рр. імперська влада реорганізувала козацькі війська з метою сформувати єдину Кавказьку лінію, що складалася б із трьох флангів. «Правий» фланг охоплював Черкесію, Кабарду, Осетію й Ингушетію. Лівий фланг разом із Лезгинською лінією оточував територію імамату. У Центрі військово-стратегічний контроль посилювався за рахунок забудови низки станиць уздовж лінії укріплень між Єкатериноградом і Владикавказом, а потім – між Владикавказом і Грозним.

Продовжувалася уточнюватися й мінятися дислокація старих і новостворених козацьких полків. У 1836 р. на Воєнно-Грузинській дорозі були поставлені перший і другий малоросійські козацькі полки, а в наступному – із жителів козацьких станиць сформовані 1-й Ставропольський, Кубанський і Хоперський полки, а ще через чотири роки – із козаків чотирьох станиць й нижніх чинів Тенгінського й Новагінського піхотних полків був організований Лабінський козацький полк.

Що стосується Кавказького лінійного козацького війська, то іменним наказом Миколи I від 14 лютого 1837 р. було встановлено, що вони змінювалися через три роки. Якщо раніше полки, що несли зовнішню військову службу, поверталися на батьківщину одразу після закінчення війни й лише у виняткових випадках їх затримували на деякий час на підкорених

землях, то з моменту підписання указу імператором на постійні службі повинні були перебувати козацькі загони, котрі охороняли кордони імперії.

Крім того, у мусульманських провінціях уряд таки пішов на ризик й залучав до служби в козацьких військах місцеве населення. Для цього використовували схожі місцеві традиції й упорядковували службу беків, агаларів, маафів, намнаузів і воєнних нукерів.

Сто дев'ять родин намнаузів проживало в Кубинській провінції й виплачували ханам податки від 2 до 16 карбованців сріблом, а під час воєнних дій були зобов'язані виставити визначену кількість озброєних вершників. Воєнні нукери також заселяли цю провінцію, проте не платили данини, у воєнний час давали чотириста воїнів, а в мирний – утримували караул по річці Самур, супроводжували транспорти, арештантів, пошту. Вони були відомі на весь Кавказ як чудові вояки.

Під час формування мусульманських полків у них переважали маафи, що компактно (близько 2 тис. родин) проживали в Ширванській, Щекинській, Карабаській і Талишинській провінціях. Заможні маафи екіпірувалися за власний рахунок, а бідні – за рахунок своїх общин. У воєнний час вони радо йшли на військову службу, аби пожитися здобиччю, у мирний час – усіляко ухилялися від наборів.

Провінції були розділені на сотні по сто сімей у кожній. Кожна сотня повинна була надати по п'ять вершників. Зазвичай татари служили в кінноті, вірмени – у піхоті, а маафів пропонувалося усіх без винятку направити на службу. І хоча Нефедьєв, який був у складі спеціальної комісії, що розглядала облаштування Закавказзя, у своїй записці від 1837 р. висловив сумнів із приводу доцільності існування кінних загонів, сформованих із місцевого населення, вважаючи, що «під час війни вони ненадійні, а в мирний час їхня служба – фікція» [176, с. 331], однак у Петербурзі було вирішено сформувати з місцевих жителів Закавказзя особливий стан як опору імперської влади.

З ініціативи І. Паскевича, прихильника створення національних полків на Кавказі, було затверджено «Положення про стан маафів у Закавказькому краї», за яким зберігалися місцеві традиції й упроваджувалися форми козацької організації. Були також прийняті закони, котрі з незначними корективами зберігали попередні варіанти відбування воїнських повинностей мусульманами Азербайджану. При цьому вони не утворювали територіальних структур на відміну від «російських» козацьких військ [176, с. 331].

Важливою причиною, яка перешкоджала використанню військової системи для «умиротворення» кавказців, була колонізація, котра супроводжувалася експропріацією сільськогосподарських угідь корінного населення. Відібрані пасовиська, сінокоси, ґрунти передавалися козакам, що й спричиняло тривалу ворожнечу між горцями й козаками навіть після закінчення військових дій. При цьому захоплення земель мало під собою стратегічні цілі: забудова і заселення станиць відбувалася щораз, то все далі в гори. Це були не просто польові стани, а насамперед форти, що позначали кордони влади російського імператора.

Численні плани виселення горців мали на меті зламати століттями відшліфований цивілізаційний комплекс «гори – горці», аби місцеві мешканці не могли чинити супротиву урядовим російським військам. Разом із тим козацькі поселення урядом розглядалися як своєрідні прикордонні оборонні лінії й опорні пункти. Навіть обговорювалося питання про можливість заселення прикордонних територій, що межували з Персією, 80-ма тис. козаків. І. Паскевич, що на той час був головнокомандуючим на Кавказі, відкидав цю пропозицію через відсутність достатньої кількості земель, натомість пропонував поселити козаків в Алазанській долині, де через постійні набіги пустувало близько 70 тис. десятин сільськогосподарських угідь.

Потрібно ще раз підкреслити, що в основі козацької колонізації лежали не економічні, а військові мотиви. Так, переселення вглиб Кавказу й усе

дальше відсунення станиць у гори викликало незадоволення й навіть незгоду зі сторони самих козаків. Ті земельні наділи, які отримували козаки, досить часто були непридатними для ведення господарства: ґрунти були або піщаними, або з підвищеним умістом солей, часто траплялися засухи й повені, будівельні матеріали були абсолютно неякісні. За таких умов козакам прийшлося досить важко. Їхні походи на Кавказ сприймалися як завоюницькі. Крім того, вони виявилися вкрай виснажливими, навіть за десятиліття служби більшість із них так і не змогла підлаштуватися до місцевих вимог.

Найважче прийшлося кубанським козакам, котрі з великими труднощами засвоювали елементи тамтешньої воєнної культури. Крім того, кубанцям довелося переборювати значні культурна бар'єри, аби стати кавказькою етнічною групою. Козацькі війська протистояли горцям в нищівній, безжальній, виснажливій партизанській війні, яку ті вели тривалий час.

У свою чергу терське козацтво являло собою своєрідний субетнос, що формувався в специфічній обстановці кавказького фронтиру. Поряд з українськими й терськими козаками донці також стали важливим інструментом підкорення Кавказу й Середньої Азії.

Отже, саме на Кавказі яскраво проявилася поліфункціональність збройних сил Росії, адже окрім військових функцій, вони виконували ще дві: перша полягала в колонізації земель, створення тут надійного «російського» фундаменту, а друга – в інтеграції місцевих жителів через зарахування у козацькі військові з'єднання. Правда, однією з причин того, що уродженці Кавказу записувалися в козаки, була їхня станова приналежність. Ті, хто зумів довести своє дворянське походження, або ті, хто записувалися в ремісники чи купці, поступали на цивільну або військову службу, отримували статус колоніста не створювали особливих проблем для влади. Ті ж, хто за своїми «соціальними параметрами» більше відповідав «державним селянам», ризикували відчутти на собі рекрутчину, збільшення подушних

податків і виконувати інші повинності, характерні для цього прошарку населення. Національні й релігійні особливості могли бути причиною особливого правового статусу, що й відбивалося на ставленні до військової служби» [176, с. 327].

За таких умов саме служба в козацьких військах давала певні привілеї, що й було альтернативним рішенням. Більш високий, порівняно з селянським, статус дозволяв створити відносно комфортні психологічні й соціальні умови для нових підданих імперії. Крім того, це давало непогані стартові можливості для вертикальної соціальної мобільності, насамперед по лінії вислуги офіцерського чину. Привабливим залишалося й наділення землею: у більшості районів заселення козацтва придатного для ведення сільського господарства ґрунту було вдосталь і вистачало для заможного існування.

Щодо військової служби, то національність особи, котра записувалася в козацький стан, була насамперед соціальною категорією, адже військові повинності такими добровольцями відбувалися за іншими правилами. У першій половині XIX ст. поповнення кавказцями козацьких полків залишалося звичною практикою для визначення їхнього соціального статусу.

Проте процес масового зарахування кавказців до козацького стану сприймалися неоднозначно. Вважалося, що це лише посилить взаємну ворожнечу між козаками й «окозаченими» кавказцями. Більшість урядовців, зокрема О. Вельямінов, виступав за обережне, поступове зближення між ними, за прийом у станицях утікачів, за залучення їх до бойових дій. Він допускав навіть те, щоб довірити кавказцям командування козацькими загонами. Разом із тим категорично був проти їхнього примусового «окозачення». У цьому випадку він вважав, що між нагайкою й пряником краще обрати «пряник»: нагороджувати горців, давати жалування, фураж, провіант такі самі, як і в козаків, якщо вони будуть брати участь у військових походах [176, с. 328].

Після вдалого завершення російсько-іранських і російсько-турецьких війн царський уряд мав на меті пов'язати Закавказзя з Росією «міцними громадянськими й політичними зв'язками у єдине тіло й змусити жителів говорити, мислити й відчувати по-російськи» [197, с. 112].

Після того, як у 1830-х рр. завершилося військово-політичне завоювання Закавказзя, мало місце освоєння цих земель. У зв'язку зі щільним заселенням указаних територій там виник новий різновид російської колонізації, який можна назвати «дисперсним». Суть його полягала в розселенні серед місцевих жителів російських поселенців різних категорій: сектантів, козаків, відставних солдатів, мешканців переселенських селищ і міських слобідок.

На думку більшості ініціаторів переселенських процесів, «колоністи приносили на нові землі свої звичаї, обряди, мову, ремесла метрополії», але при цьому «зберігали почуття дитячої прив'язаності до своєї батьківщини» [197, с. 112]. Разом із тим петербурзькі чиновники й влада на місцях намагалися виправити прорахунки попередніх років щодо незнання регіональних особливостей краю. У травні 1835 р. Департамент законів і Загальне зібрання Державної Ради розглянуло записки й журнал Комітету з облаштування Закавказького краю, проект реформи, а також коментарії барона Г. Розена щодо потреби у вивченні звичаїв й обрядів місцевого населення.

Вважаючи колонізацію одним із найефективніших способів освоєння краю, російська правляча верхівка в 30-х рр. XIX ст. завела мову про заснування в Закавказзі зокрема російських військових поселень. Вони поповнювалися родинами відставних солдатів, наділених землею й сільськогосподарським реманентом. У Петербурзі на закавказьких поселенців дивилися як на оплот від повстань. Вони, за словами Миколи I, повинні були посилити панування царизму на Кавказі й забезпечити покору місцевого населення.

У 1835 р. усе той же барон Г. Розен отримав доручення розробити відповідний проект. Через два роки в Грузії з'явилися перші воєнні поселення. Вони розташовувалися поблизу Тбілісі – у Цалку, Манглісі, Коджорі, а також в Ахалцихському районі. Уряд потурбувався про їхнє матеріальне забезпечення.

Закавказькому керівництву був запропонований увесь фонд вільних казенних земель для задоволення потреб колоністів. Ті, у свою чергу, не особливо сподівалися на підтримку влади, а тому досить часто забезпечували себе землею самі, відбираючи наділи в місцевого грузинського населення. Нерідко для того, щоб наділити угіддями колоністів з обжитих місць зганяли грузинських, вірменських, азербайджанських селян, пропонуючи їх набагато гірші ділянки у віддалених районах. А це, у свою чергу, посилювало ворожнечу й неприязнь між закавказцями й переселенцями.

Різні типи освоєння Південного Кавказу – військово-козацьке й цивільне, селянське й поміщицьке – були пов'язані як із домінуючими політичними й господарськими цілями російського освоєння краю на тому чи іншому етапі, так і з характерними особливостями територій: ландшафтно-кліматичними, композиційно-поселенськими, військово-стратегічними. Однак ціль у них була одна: зміцнення зв'язку між імперією та Кавказьким регіоном у цілому.

На це було спрямоване й систематичне реформування адміністративно-територіальної структури Закавказзя. При цьому варто зазначити, що для досягнення вказаної мети російські правлячі кола послуговувалися двома стратегіями, які або доповнювали одна одну, або чергувалися. Через це загальний курс адміністративної політики на Кавказі був спрямований то на централізм й уніфікацію, то на регіоналізм і децентралізацію.

Централізм як стратегія «примусової інтеграції» полягав в укріпленні єдиної вертикалі влади й посиленні взаємозв'язку між об'єктами управління (територіями, групами).

Регіоналізм навпаки передбачав наявність відносної автономії територій і груп, що й було запорукою для органічної інтеграції їх у єдине ціле. Реалізація цієї стратегії полягала в тому, аби використовувати культурні особливості народів Закавказзя для збереження їхньої національної ідентичності в складі імперії. Звернення до практики регіоналізму й децентралізації послаблювало напругу, легітимізувало культурне розмаїття й показувало Росію як країну «колективних можливостей» [235, с. 19]. І хоча на перший погляд ці стратегії взаємовиключали одна одну, однак вони обидві були покликані тісніше «прив'язати» Кавказ до Росії.

Однак противники децентралізації апелювали до того, що „колективні можливості” породжують не що інше, як „колективне протистояння”, а це у свою чергу ставило під сумнів узагалі весь процес російської колонізації, під якою вони розуміли політичне й культурне домінування в окраїнних національних регіонах. У результаті єдність імперії опинялася під загрозою. За таких умов знову з'являлася необхідність у поверненні до рятівних централізму й уніфікації [235, с. 19].

Вразливість позицій Росії в її периферійних провінціях показало, наприклад, польське повстання 1831 р., що дало козир у руки прихильників жорсткої політики на завойованих територіях, особливо на Південному Кавказі. Саме тому в 1840-х рр. адміністративно-територіальне упорядкування тут здійснювалося в рамках централізму.

У цілому хід реформ 40-х рр. XIX ст. у Закавказзі виявив у процесах освоєння імперією наявність нових для даного регіону підходів: на зміну союзно-покровительському залученню прийшов традиційний загальноімперський курс, спрямований на здійснення жорсткої політики.

Отже, входження території Південного Кавказу до складу Росії мало на меті задовольнити геополітичні, економічні й стратегічні інтереси імперії. Ці зовнішньополітичні плани Петербурга наштовхнулися на протидію зі сторони Туреччини й Ірану. Хоча колонізація Закавказзя відбувалася шляхом використання європейських економічних і політичних технологій

(прокладання залізниць, налагодження торгівельних зв'язків, посилення взаємодії в культурній сфері та інше), вона мала противників серед місцевого населення.

Разом із тим, російська експансія в Закавказзі відбувалася паралельно з процесами його освоєння й інкорпорації в державний імперський організм різними способами. Хоча загальний курс адміністративної політики на Південному Кавказі був неоднорідним і ґрунтувався як на централізмі й уніфікації, так і на регіоналізмі й децентралізації, однак його метою було адміністративно-територіальне впорядкування Закавказзя в рамках єдиної держави.

У зв'язку з цим простежуються різні типи колонізації Російською імперією Південного Кавказу: військово-козацька й цивільна, селянська й поміщицька, дисперсна, – що залежало й від домінування тих чи інших політичних і господарських стратегій російського освоєння краю на тому чи іншому етапі, і від ландшафтно-кліматичних, композиційно-поселенських, військово-стратегічних особливостей територій, що освоювалися.

Як наслідок, у 20 – 40-х рр. XIX ст. колонізація Закавказзя Російською імперією здійснювалася як шляхом військово-примусового переселення непокірних народів, так і в результаті реформаторської діяльності нової влади на місцях з оперттям на тамтешню лояльно налаштовану щодо росіян політичну й культурну еліту.

Поряд із цим, починаючи з 30-х рр. XIX ст. Росія робила кроки, спрямовані на економічне освоєння національних окраїн. Міністр фінансів Є. Канкрін навіть висунув проект, підтриманий кавказькою адміністрацією, що передбачав перетворення Закавказзя у свого роду «нову російську східну Індію» [188, с. 101].

З аналогічними пропозиціями в Тифлісі виступив А. Грибоедов та начальник казенної експедиції Верховного Грузинського уряду П. Завілейський. Вони закликали до створення на Південному Кавказі великих капіталістичних підприємств шляхом залучення сюди капіталу

російської буржуазії й закавказьких поміщиків і купців. Проте на реалізацію цього проекту не пристала ні царська адміністрація на Кавказі, ні російська буржуазія, яка прагнула перетворити цей край у джерело дешевої сировини для власних підприємств, а тому виступила проти створення тут потужних конкурентноспроможних промислових осередків.

На схожих позиціях стояв і російський уряд, який розглядав Кавказ в питаннях промислового освоєння насамперед як колонію. Усе той же граф Є. Канкрін написав ще в 1827 році: «Закавказькі провінції небезпідставно можна називати нашою колонією, яка повинна давати державі досить значні прибутки від продукції південних країв». Аналогічні погляди висловлювали багато інших, зокрема й граф І. Паскевич, котрий виступав проти розвитку промисловості на Закавказзі й риторично запитував: «Хіба нам не слід сприймати Грузію як колонію, що повинна постачати сировинні матеріали (шовк, бавовняні тканини тощо) для наших фабрик, отримуючи з Росії промислові товари?» [232, с. 72 – 73].

Разом із тим на початку 40-х рр. XIX ст. урядовими й торгово-промисловими колами Росії були здійснені деякі практичні заходи щодо економічного освоєння Закавказзя. Із цією метою почали створюватися торгівельно-промислові товариства. Одне з них – «Закавказьке товариство сприяння сільській і мануфактурній промисловості й торгівлі» – виникло в 1833 р. Інше – «Товариство поширення за Кавказом шовківництва й торгівельної промисловості» було створено дещо пізніше – у 1836 р. у Санкт-Петербурзі й носило характер «приватного товариства на акціях» [188, с. 102].

Однак чи не всі спроби такого роду зазнавали невдачі. І справа була не тільки в якомусь особливому статусі Кавказького регіону щодо цього. Головна причина полягала в слабкому розвитку капіталізму в Росії загалом й на Кавказі – зокрема. Крім того, негативну роль у цьому процесі відіграла також комендантська система управління, яка, навіть на думку багатьох

царських чиновників, виявилася «досить шкідливою для прибутків держави» [188, с. 102].

Справа в тому, що більша частина податків, які збиралися з місцевого населення, привласнювалася недобросовісними комендантами, землевласниками й купцями-відкупниками, пов'язаними з російським управлінським апаратом. Головнокомандуючий на Кавказі барон Г. Розен зізнавався, що кавказька адміністрація навіть не мала відомостей про казенні села й лише в 1837 р. передбачалося створити в складі канцелярії відділення, яке б перевіряло прибуткові рахунки, що надходили до казни.

Досить часто комендантів призначали з числа стройових офіцерів, які разом із тим не могли виконувати обов'язки військового начальника, судді, правителя й при цьому розпоряджатися державними фінансами. Один із впливових представників царської адміністрації – барон П. Ган писав, що навіть за умови хорошої освіти, високої духовності й щирого патріотизму особи коменданта комендантське управління краєм повинне мати місце лише під час і в перші роки після війни, натомість у мирний час воно приносило більше шкоди, аніж користі [188, с. 103].

Як наслідок, відміна такого управління й заміна його системою, що була поширена в інших регіонах Росії, була зумовлена серйозними політичними й адміністративними причинами, насамперед потребою зробити управління краєм більш ефективним, аби укріпити російську присутність у Закавказзі.

Адміністративно-територіальним поділом краю й організацією управління на місцях, згідно з Загальним Розпорядженням про губернії, займався барон Г. Розен. Згодом було вирішено, що в Тифлісі повинна працювати спеціальна комісія, яка б на місці вивчала пропозиції стосовно облаштування Закавказзя й апробувала б нововведення, готуючи Положення про адміністративний розподіл й управління цією територією.

Висновок Департаменту законів був схвалений Загальним зібранням Державної Ради і ліг в основу Наказу Урядовому сенату від 17 березня

1837 р. У ньому передбачалося під керівництвом сенатора створити комісію з представників міністерства, що входили до Комітету з облаштування Закавказького краю. Комітет мав розробити відповідні інструкції для діяльності цієї комісії, яку очолив сенатор П. Ган. На нього покладалася відповідальність за збір відомостей і розроблення на їхній основі проекту ефективного управління краєм. Крім того, значна увага приділялася способам залучення на службу в Закавказзя надійних й обізнаних російських чиновників.

В основі пропозицій П. Гана та Є. Головіна, що змінив на посаді барона Г. Розена, лежала вимога повного узгодження дій головнокомандуючого й сенатора. Микола I затвердив цей проект 2 квітня 1840 р., і майже одразу його розробники виїхали на Кавказ, аби з місця подій звітувати Комітету про проведення реформи, особливо про позитивні перетворення в цивільному управлінні Закавказзям.

До 1 січня 1841 р. практично скрізь було проведено реформу. Наостанок 25 грудня 1840 р. П. Ган урочисто відкрив палату обласного правління, палати кримінального й цивільного суду, палати казенного й державного майна в Каспійській області, а Є. Головін днем пізніше – 26 грудня 1840 р. – палату державного майна Грузинсько-Імеретинської губернії.

Для того, щоб у місцевого населення й у керівництва в Петербурзі склалося враження, що вони нарешті дочекалися щасливих перемін, які почнуться після реформування системи управління Закавказзям, усі заходи супроводжувалися гучними святкуваннями. До столиці було відправлено делегацію зі спеціально відібраних представників із грузинських дворян і беків та інших привілейованих осіб, які мали висловити вдячність імператору за запровадження в краї Установи. Самі ж ініціатори й втілювачі реформи 4 червня 1841 р. за проведення адміністративно-судових перетворень були нагороджені орденами [188, с. 112].

Функціональним проявом цих перетворень стало поширення на Південному Кавказі з кінця 1840 р. управління загальногромадянського (губернського) типу. Територія Закавказзя, за винятком Абхазії, Мегрелії й Сванетії, була поділена на дві адміністративні одиниці – Грузинсько-Імеретинську губернію й Каспійську область [235, с. 19].

Через чотири роки було здійснено суттєву ревізію цієї реформи й запроваджено Кавказьке намісництво, функціонування котрого виявилось досить вдалим компромісом між прихильниками централізму й регіоналізму. Намісництво стало регіональною іпостассю сильної централізованої влади, оснащеної всіма її самодержавними атрибутами, але при цьому більш наближеною до територій, де вона здійснювалася, а тому – більш прагматичною й маневреною [235, с. 27].

Новий етап в імперському освоєнні Росією Закавказзя й узагалі Кавказу, що розпочався в середині 1840-х рр., якраз і пов'язаний із запровадженням цієї особливої форми управління, названої намісництво, задуманої як здійснення влади монарха через довірену особу. Намісник наділявся повноваженнями, які об'єднували вищу військову й адміністративну владу й діяв як цивільний чиновник в умовах воєнного часу. У зв'язку з цим перед Миколою I постало нелегке завдання віднайти людину, яка б зуміла реалізувати ідею намісництва на практиці.

Вибір упав на М. Воронцова, новоросійського генерал-губернатора, героя кавказьких війн і вітчизняної війни з Наполеоном (1812), котрий, окрім усього іншого, займався тривалий час облаштуванням іншого проблемного регіону – Криму. Хоча немолодий М. Воронцов найменше підходив на роль саме воєначальника, проте він мав досвід й мудрість адміністративного управління схожим районом. І дійсно, він зумів перенести найкращі досягнення в упорядкуванні Криму на Кавказький регіон. При цьому намісник опирався насамперед на населення доброзичливої щодо росіян Грузії.

По-перше, М. Воронцов мав на меті насамперед подбати про безпеку мешканців, у зв'язку з цим у Тифлісі було засновано поліцейське заклад, а по-друге, про їхню поінформованість – і невдовзі тут з'явилася перша місцева газета «Кавказ». Крім того, за кримським зразком, він профінансував науково-практичну організацію, котра займалася вивченням оптимальних умов аграрного освоєння краю й використання найдоцільніших методів агрономії [212, с. 238].

Разом із цим уже в 1846 р. було введено новий адміністративно-територіальний поділ Закавказзя. Замість укрупнення, яким характеризувалися попередні періоди облаштування цієї території, відбувалося розкрупнення. Так, Грузинсько-Імеретинська губернія була розділена на Кутаїську й Тифліську (а з 1849 р. – і Єреванську) губернії. На місці Каспійської області виникли Шемахинська й Дербентська губернії. Остання в 1847 р. разом із Тарновським шамхальством і Мехтулінським ханством утворили Прикаспійський край [235, с. 19].

Діяльність М. Воронцова якраз і була пов'язана в першу чергу з адміністративними турботами, саме тому коли перспектива військового протистояння з Туреччиною вже чітко окреслилася на початку 1850-х рр., він подав у відставку, розуміючи, що війна вимагатиме таких якостей і сил, яких у нього на той момент уже не було. Микола I в 1854 р. прийняв його відставку й доручив посаду намісника генералу М. Муравйову, що очолив Кавказький корпус і був призначений на кавказький театр воєнних дій [212, с. 239]. Його діяльність, на відміну від клопотів попередника, у першу чергу була спрямована на ведення успішної війни проти осман. І хоча на посаді намісника М. Муравйов себе в повній мірі не проявив, однак намагався утримати позиції Росії на Південному Кавказі й не дати туркам його захопити.

Підбиваючи підсумки, потрібно сказати, що Російська імперія в першій половині XIX ст. територіально продовжувала зростати якраз за рахунок південних земель Кавказького регіону. До певної міри це навіть її

послаблювало й робило вразливою. Адже, на думку, сучасного американського політолога О. Мотиля, ті централізаторські реформи, які розпочав Петро I, успадкувала Катерина II й продовжували реалізовувати вже Олександр I й Микола I, лише частково забезпечували інтеграцію прикордонних територій. Хоча ці правителі створили адміністративну систему, призначили регіональних губернаторів і реорганізували закони в межах імперії, – трансформацію усе ж таки завершено не було. Професор Ратгерського університету вбачає це в тому, що «Хівою правили хани, Бухарою – еміри, на Північному Кавказі врядували хани, а в Грузії при владі залишалися традиційні еліти» [190, с. 98].

Отже, на період 30 – 40-х рр. XIX ст. інкорпорація Закавказзя до складу Російської імперії перебувала лише на своїй початковій стадії й триватиме вона аж до 70-х рр. XIX ст. Проте саме в першій третині XIX ст. закладалися основи адміністративно-територіального поділу, економічного освоєння краю, практикувалися різні типи колонізації з метою перетворення Південного Кавказу в невіддільну складову частину імперії, що серйозно турбувало Велику Британію й Францію, імперські зазіхання котрих у середині XIX ст. були просто непомірними.

4.2. Південний Кавказ у планах союзників напередодні та під час Кримської війни

Перша половина XIX ст. в історії Російської імперії характеризується сплеском військово-політичної активності Петербурга на Каспії й Кавказі. Діяльність імператора Олександра I (1801 – 1825), а потім і Миколи I (1825 – 1856) у цьому регіоні була спрямована на встановлення й укріплення тут російської гегемонії. Проте в міжнародному аспекті далекоглядні плани Петербурга весь час наштовхнулися на серйозну протидію не тільки зі сторони Персії й Османської імперії, але й з боку Великої Британії й Франції.

За таких умов, Лондон усіляко підтримував що іранців, що турків у протистоянні з Росією протягом 1804 – 1828 рр., але цього виявилось замало, щоб зупинити Петербург. Урешті-решт із російсько-перських (1804 – 1813,

1826 – 1828) і російсько-турецької (1828 – 1829) війн Петербург вийшов переможцем і приєднав Південний Кавказ, захопив південне узбережжя Чорного моря й розташував свій флот на Каспійському морі. Велика Британія не могла й не хотіла змиритися з цим фактом.

У середині ХІХ ст. у зовнішньополітичних зносинах Лондона, Парижа й Петербурга значне місце відводилося Кавказькому регіону ще й тому, що він розглядався в міцній геополітичній й геостратегічній сув'язі зі «Східним питанням» загалом, а також із чорноморськими, балканськими й середньосхідними проблемами – зокрема.

Крім того, Південний Кавказ набував усе більшої стратегічної ваги у зв'язку з посиленням протистояння між Лондоном і Петербургом на Близькому й Середньому Сході. Якщо врахувати, що Закавказзя розташоване на транзитних шляхах у Малу Азію, Іран і Середню Азію, а також найбільш придатне для створення тут російського плацдарму для нападу на британську Індію, то стає зрозумілим, чому Західні країни, а особливо Велика Британія, спочатку намагалися всіляко перешкодити приєднанню Південного Кавказу до Росії, коли ж ці обширні території все-таки ввійшли до складу імперії, то протягом усього ХІХ ст. вони намагалися їх відібрати.

Чергове серйозне загострення англо-російських відносин прийшлося на 1850-і рр. і мало своїм наслідком Кримську війну (1853 – 1856), яку можна вважати однією зі спроб силовим методом вирішити «Східне питання» і витіснити нарешті Росію з Кавказького регіону.

При цьому Лондонський і Паризький кабінети міністрів досить вдало маніпулювали політичними прорахунками Миколи I з однієї сторони й непомірними імперськими амбіціями Порти – з іншої. Тому відповідальність за розв'язання війни в повній мірі лягає й на недалекогоглядного російського монарха, і на османів, і на європейські уряди, що прагнули ослабити міжнародні позиції Петербурга, котрі значно укріпилися в результаті Віденських угод.

Крім того, союзники Росії – Австрія й Прусія – хоча й були зацікавлені в збереженні внутрішньополітичного й міжнародного статус-кво на Європейському континенті, гарантом котрого залишався Микола I, однак напередодні війни стояли перед непростим вибором.

З однієї сторони вони боялися втратити в особі російського монарха захисника від революції, а з іншої розуміли, що Росія досить ослаблена, і тому спокуса приєднатися до більш ніж можливої коаліції переможців – Франції, Великої Британії й Туреччини – й отримати за це свою частину трофеїв переважила над необхідністю дотримуватися домовленостей, передбачених Священним союзом. Таким чином, геополітичні інтереси взяли верх.

За умови дипломатичної ізоляції Петербурга й зростаючих військово-русофобських настроїв у Великій Британії знову на порядок денний вийшли плани Форін офісу, котрі стосувалися Південного Кавказу. І це було явищем не випадковим, адже, на думку одного з провідних англійських політичних діячів і дипломатів Х.Д. Сеймура, британський уряд «ніколи не визнавав панування росіян над цією територією або християнізацію провінцій на південь від Кавказу» [126, с. 80].

Якщо перефразувати Х.Д. Сеймура, то й не могли «визнавати», адже в той період Велика Британія проводила активну експансіоністську політику на Сході, а тому була дуже зацікавлена в тому, аби забезпечити комунікаційне сполучення з Індією. Територіальні надбання Росії на Кавказі майже впритул наблизили її до караванних шляхів по лінії Трапезунд – Ерзерум – Тавріз, кудюю здійснювалася англійська торгівельна експансія на Схід. Крім того, Лондон високо оцінював Кавказ, а особливо Закавказзя, у контексті своїх зовнішньополітичних ініціатив щодо Середньої Азії, котра поступово перетворювалася на арену англо-російського суперництва. Британські геостратеги були переконані, що, створивши Росії труднощі на Кавказі, вони безперешкодно зможуть поширити свій вплив і на Каспій [114, с. 30] й

уберегти таким чином від посягань росіян Афганістан, Персію, а отже, й Індію.

За таких умов мова йшла не стільки про мир у Європі, але й про безпеку східних британських колоній. Ще за два десятиліття до початку Кримської війни численні англійські автори попереджали громадськість й уряд про ту небезпеку, яка нависла над «британською перлиною». Дж. де Лесі Еванс у своїх памфлетах переконував читачів, що Петербург зайнятий підготовкою до захоплення Константинополя й до наступу на Індію. Аби цього не сталося, автор закликав уряд блокувати російські порти й висадити спільно з персами десант на чорноморському узбережжі [254, с. 120 – 124].

Британський посол у Тегерані Дж. Макнейл був переконаний, що просування Росії на Схід – захоплення Кавказу, Персії, Індостану – не тільки змінить всю геополітичну конфігурацію, але й порушить систему управління Індією, завдавши бюджету Великої Британії величезних збитків [261, р. 104 – 105].

Видавець і редактор журналу «Портфоліо» Д. Урквард також систематично друкував статті, що доводили агресивність російських задумів щодо Індії [141, с. 273.]

З'являлися праці й анонімних авторів типу «Індія, Велика Британія і Росія», у якій публіцист вимагав від уряду заходів, аби випередити захоплення Росією Персії й Афганістану, бо якщо це станеться, то вона обов'язково загрожуватиме Індії [249].

При цьому з певністю можна сказати, що російська стратеги, зайняті плануванням воєнних операцій на Кавказі, практично ігнорували індійський напрямок аж до Кримської війни (1853 – 1856), а критичні зауваження на адресу Великої Британії серед російського дворянства обмежувалися незадоволенням з приводу підтримки Лондоном турецького султана й військово-дипломатичних інтриг проти Росії в Тегерані. Лише початок військової кампанії 1853 – 1856 рр. змінив цю ситуацію. Російський

посланець в Персії дю Амель запропонував уряду детально розроблений план вторгнення в Індію [175, с. 71].

Значно пізніше, уже у 1880-х рр., міністр закордонних справ Росії М. Гірс у розмові з послом у Лондоні А. Моренгеймом визнав, що рішучий поворот у відносинах із Великою Британією намітився якраз у зв'язку з Кримською війною. Це змусило росіян шукати проти Лондона таку зовнішньополітичну зброю, яка б виявилася ефективною у випадку укладання англійцями союзу з третьою державою [216, с. 68].

Саме тоді й з'явилися перші об'єктивні оцінки потенціалу англо-індійської армії, зроблені офіцерами Головного штабу. На той час британці зосредили в Індії 300 тис. солдат й офіцерів. Вказана цифра вражала сучасників: І. Вернадський, професор статистики Московського університету, у зв'язку з цим навіть пропонував нанести превентивний удар по Індостану, передбачаючи поширення британського впливу й на Китай. Тим більше, що станом на 1855 р. британські колоніальні володіння перевищували територію Росії в 27 разів, а імперію Наполеона III – у 34 рази [216, с. 68].

Англійський уряд мав на меті не тільки утримати свої територіальні надбання, але й примножити їх. У Лондоні були впевнені в тому, що «Східна криза» створювала сприятливі умови для реалізації ідеї «хрестового походу» проти Росії, ініційованого міністром внутрішніх справ Г. Пальмерстоном. Додавало впевненості й те, що в Європі побутувала думка, нав'язана уркартистами, нібито Кавказ – ахіллесова п'ята Російської імперії. Тим більше, що сам Г. Пальмерстон ще з часів «віксенівської кризи» був переконаний у вразливості позицій Росії в цьому регіоні. Йому здавалося, що перші ж постріли на Кавказі будуть сприйняті серед підкорених народів як звук горна для всезагального повстання проти російських поневолювачів.

Лорд Пальмерстон підкреслював, що його «заповітна ціль у війні проти Росії – це віддати Крим і Грузію Туреччині, а Черкесію або зробити незалежною, або повернути під суверенітет султана» [126, с. 80]. Домогтися

миру у світі, як це не парадоксально звучить, можна було, на думку британського міністра внутрішніх справ, шляхом відторгнення від Російської імперії Грузії, Черкесії, Криму, Бессарабії, Польщі й Фінляндії.

На схожих позиціях стояв і Д. Рассел, лідер палати общин, очільник Ліберальної партії: «Потрібно вирвати ікла у ведмедя ... Допоки його флот і морський арсенал на Чорному морі не зруйнований, не буде в безпеці Константинополь, не буде миру в Європі» [175, с. 70].

У меморандумі, підготовленому ним у червні 1853 р., указувалося на спосіб, завдяки котрому можна було наперед визначити результат Кримської війни, скориставшись „поточним моментом”: увести англо-французький флот у Чорне море, допомогти черкесам і Шамілю зброєю, щоб зосередити в руках імама владу над Північним Кавказом, але найважливіше – це відрізати Грузію й усе Закавказзя від Південної Росії [129, с. 173 – 174].

У вересні 1853 р. Г. Пальмерстон нагадав, що Петербургу не варто забувати про свої вразливі місця – Польщу, Черкесію й Грузію. У витісненні росіян із Кавказу й у перетворенні його в британську сферу впливу правлячі кола Великої Британії вбачали одну з цілей назріваючої війни, досягти котру вони сподівалися завдяки туркам і кавказьким повстанцям Шаміля. Так, Е. Спенсер називав Південний Кавказ «важливою точкою опори» для Великої Британії якраз тому, що «там за найменшу ціну, дякуючи войовниче налаштованому населенню, його нехитрим звичкам і стриманому способу життя, можна було б сформувані й озброїти двісті тисяч найхоробріших у світі воїнів, здатних, за потреби, дійти з вогнем і мечем до самих воріт Москви» [264, с. 132].

Правлячі кола Великої Британії, опираючись на секретні донесення, були переконані, що британський корпус, що діятиме в Грузії, за сприяння Персії й Туреччини, а також при підтримці Шаміля і його витривалих горців, без проблем зможе відкинути росіян із Південного Кавказу [175, с. 71].

Г. Пальмерстон дивився на майбутній конфлікт як на грандіозну шахову партію, у котрій британці повинні виграти великі фігури, якщо не

зроблять непродуманих кроків. До розряду «великих фігур» він насамперед відносив Кавказ, а під «помилковими кроками» вбачав обережну політику прем'єр-міністра Великої Британії Д.Г. Ебердіна, який не поділяв занадто оптимістичних поглядів свого колеги щодо слабкості позицій Росії в Закавказзі. Натомість лорд Пальмерстон, а за ним і вся британська преса, прямо заявляли, що «кордон Росії на Кавказі повинен проходити на північ від Тереку й Кубані», бо «сама природа призначила цим рікам стати межею між «деспотичною» Росією й «вільною» Європою» [126, с. 81].

Російський посол у Лондоні Ф.І. Бурунов, повертаючись у Петербург після розриву дипломатичних відносин з Великою Британією, попереджав К. Нессельроде про однозначне бажання англійського уряду використати війну, аби відібрати в Росії закавказькі провінції або ж, по меншій мірі, допомогти черкесам знищити результати тривалих зусиль росіян закріпитися на Північно-Західному й Південному Кавказі.

У доповідній записці Головного штабу російської армії щодо цього зазначалося: «<...> Відбирання в нас (Росії. – М.Б.) цього краю (Південного Кавказу. – М.Б.), знищення виняткового нашого права на володіння Каспійським морем, утрата нами безпосереднього зв'язку з країнами Центральної Азії – усі ці обставини надзвичайно важливі для англійського уряду, особливо щодо його індійських володінь, а тому ми не можемо сподіватися, що європейські держави відмовляться від своїх планів». У російському генштабові розуміли, що «для торгівельної вигоди Великої Британії потрібно витіснити Росію з Чорного моря; для усунення в майбутньому небезпеки для її індійських володінь Лондону треба відкинути кордони Росії на 1000 верст назад від кордонів Індії. Відторгнення Закавказького краю від Росії, укріплення англійської влади на південному березі Каспійського моря, – дуже потрібні Великій Британії» [126, с. 80]. Велика Британія намагалася тримати росіян на безпечній відстані як від Індії, так і від Східного Середземномор'я [175, с. 72]. Російські стратеги не виключали навіть можливості вторгнення англо-індійських військ у Персію,

що змусило б шаха приєднатися до коаліції Великої Британії, Франції й Туреччини.

Тривожні вісті з цього приводу надходили й з Австрії: 13 січня 1854 р. російський посол у Відні П. Мейєндорф писав, що англо-французький флот однозначно вдарить по східному узбережжю Чорного моря. Тому він рекомендував військовим стратегам мати в долині річки Ріоні надійно укріплений пункт, «Кутаїсі або Горн» [129, с. 174].

На думку австрійського імператора Франца-Йосипа, за умови виникнення війни між Росією й Західними державами, Лондон усе ж віддасть перевагу веденню бойових дій в Азії, а Франція – у Європі. Бажаючи відсунути театр військового протистояння подалі від кордонів Австрії, Франц-Йосип радив Миколі I «притримуватися в Закавказзі наступальної позиції, а на Дунаї – захисної» [129, с. 173 – 174].

Французький посол в Австрії В.-А. де Буркне передбачав, що Лондон вестиме війну до тих пір, доки не відбере в Петербурга Крим та Кавказ і не зведе до мінімуму його переваги в Чорному морі й на Сході загалом, адже британські дипломати й стратеги включали в систему оборони Індії не тільки Афганістан, Бухару, Хіву, Східний Іран, Кашгарію, але й північно-західну частину Персії, Кавказ і Малу Азію.

Однак не тільки Велика Британія була налаштована так войовниче. Париж усіяко лобював інтереси свого союзника на континенті. Французький міністр закордонних справ Е.Д. де Люїс під час зустрічі з австрійським послом у Парижі І.-А. Хюбнером розробив програму дій на випадок війни й за умови вступу в неї Франції й Великої Британії. Вона виглядала ще агресивніше, аніж англійські плани.

Історія війн, за словами Е.Д. де Люїса, ще не знала настільки великої концентрації військово-морських сил на одному напрямку. Цим шансом потрібно було б скористатися для того, щоб завдати Росії якомога більшої шкоди: витіснити її з Чорного моря, розорити Північне Причорномор'я, спалити Севастополь, підбурити до повстання черкесів, зруйнувати або

захопити морські порти в Абхазії, Мегрелії, Гурії, відібрати в росіян закавказькі провінції й витурити їх за кавказький хребет. «Ми відріжемо від Росії її азійську частину, як відрізають частину наросту на тілі» [129, с. 175], – самовпевнено пророкував французький міністр закордонних справ.

Більше того, він довірливо розповідав австрійському колезі, що якщо англійці зуміють закріпитися хоча б на одній скелі Чорного моря, то перетворять її на новий Гібралтар, а саме море – на британське озеро. Це, у свою чергу, раз і назавжди поклало б край будь-яким територіальним захопленням Росії в Азії. Однак одразу виникає питання щодо того, що з цього матиме сама Франція й чому французький глава МЗС із таким захопленням розповідав про все це не британцям, а утаємничував саме австрійців.

Уся справа була в тому, щоб змусити Відень визначитися зі своїми пріоритетами й на кінець обрати, на чийй він буде стороні під час війни. При цьому Д. де Люїс маніпулював співрозмовником досить уміло й майстерно. Риторичним видавалося й питання: якщо Росія втратить Закавказзя, бо не зможе вести війну одразу з двома наймогутнішими державами Європи – Великою Британією й Францією та з Туреччиною, то за рахунок чийх територій вона компенсує свої втрати? Звичайно що за рахунок анексованих Австрією Дунайських князівств. Де Люїс попереджав, що Західні держави при цьому не втручатимуться в конфлікт. І тоді Відень залишиться один на один у боротьбі з російською армією, а англо-британський флот на суші захистити його не зможе й не захоче. На завершення очільник французького МЗС заявив, що перед Австрійською імперією стоїть вибір: або зникнути з політичної карти світу, залишившись у союзі з Росією, або ж приєднатися до ліги переможців – Великій Британії й Франції.

Незаперечним залишається той факт, що й напередодні, і під час війни найбільш войовниче налаштовані політичні кола Великої Британії прагнули відібрати в Російській імперії не тільки Крим, а й значну частину Південного й Північного Кавказу. У березні 1854 р. про це доволі відверто писав

британський міністр внутрішніх справ, а невдовзі (із 1855 р.) – прем'єр-міністр Г. Пальмерстон. Він вбачав головну ціль війни в тому, аби скоротити до мінімуму російські територіальні надбання шляхом силового відторгнення. Більше того, лорд Пальмерстон, обгрутовуючи завдання майбутніх військових операцій, підкреслював, що відокремлення від Росії певних окраїнних територій і буде запорукою європейського миру в майбутньому [126, с. 80].

За результатами Кримської війни в Лондоні планували відібрати в Росії Аландські острови й Фінляндію й передати їх Швеції. Пруссії мали дістатися остзейські провінції біля Балтійського моря, натомість незалежній Польщі відводилася роль буферної зони між Німеччиною й Росією. Австрія повинна була отримати Валахію, Молдавію й гирло Дунаю. Лондон був доволі щедрим і зі своїми східними союзниками – Іраном й Османською імперією: передбачалося, що вони повернуть землі, втрачені в результаті укладання Гюлістанського, Туркменчайського й Адріанопольського договорів, а також Крим.

Особлива увага в планах Форін офісу стосовно Кавказького регіону приділялася Черкесії й Грузії. Щодо першої висловлювалися різні думки: то пропонувалося проголошення її незалежності, то черкеси мали б потрапити під владу султана. Натомість за Грузією залишалася роль плацдарму для витурення Росії з Південного Кавказу й для поступового захоплення цих територій англійцями. Частина британської політичної еліти мала на меті не просто відібрати в Росії Закавказзя, але й розчленувати Грузію на окремі князівства: Мінгрелію, Імеретію, Гурію, Вірменію, котрі в майбутньому повинні були опинитися під протекторатом Туреччини й Великої Британії. Більше того, на Заході Вірменію бачили саме в складі Грузії. Натомість Ч. Вуд висловлювався на користь того, аби дати Грузії повну незалежність, позбавити Персію від російських обіймів і не дозволити Петербургу підкорити ще й Азію [129, с. 175].

Такі далекоглядні геополітичні плани Великої Британії щодо війни з Російською імперією вимагали й відповідних рішень військово-стратегічного характеру. Англійські політики, аналітики, військові, навіть журналісти й письменники мали дати відповідь на питання: де краще почати бойові дії, аби максимально зреалізувати англійські задуми й відстояти власні національні інтереси на Кавказі?

Напередодні вступу у війну Великої Британії й Франції існувало два проекти: «континентальний» і «кавказький». Французи наполягали на тому, щоб завдати поразки Росії на Балканах, відкинути її за Прут, чим стимулювати Австрію до вступу у війну, а далі штурмувати Севастополь як символ російської могутності й агресії. Натомість британці закликали підняти проти Росії повстання горців від Каспійського до Чорного морів на Кавказі, а потім уже в 1855 р. увести в дію в Криму проти ослаблених російських частин свою армію й зменшити таким чином кількість жертв у власних військах. Лорд Пальмерстон побоювався, що Севастополь виявиться «міцним горішком», якого так одразу й «не розколеш», тому й пропонував у січні 1854 р. зосередити зусилля на допомозі Шамілю [129, с. 189].

Прихильники «кавказького» варіанту, тобто англійці, планували висадити союзні війська в Західній Грузії, а також атакувати російські позиції зі сторони турецького кордону в Малій Азії. При цьому паралельно мали б відбуватися й військово-морські операції, спрямовані на знищення Севастополя й російського чорноморського флоту.

У 1854 р. з'явилася друком книга англійського генерала А. Макінтоша [129, с. 192], яку можна вважати своєрідним звітом про пророблену розвідувальну роботу на Кавказі. Генерал, подорожуючи Грузією та Черкесією, детально вивчив політичну ситуацію в регіоні, а тому у своїй праці давав практичні поради, як зробити так, щоб війна за Кавказ виявилася для союзників переможною. Він закликав до того, аби Лондон і Париж досягли згоди з Іраном і північнокавказькими горцями й розпочали спільні

бойові дії проти Росії. Із їхньою допомогою А. Макінтош пропонував захопити Воєнно-Грузинську дорогу, Анапу й інші чорноморські фортеці.

У 1854 р. британська преса – потужний засіб пропаганди й розпалювання міжетнічної ворожнечі – також передбачала блискучу перемогу над російською армією спочатку в Дунайських князівствах, а згодом розгром російських частин англо-турецькими військами й на Кавказі. Лондонські газети рясніли політичними пророцтвами, що Петербург у результаті війни втратить балтійський флот, Бессарабію, Фінляндію, Крим, а головне – Кавказ. Журналісти підігривали пристрасті на сторінках зокрема газети «Таймс»: «Добре було б повернути Росію до обробітку внутрішніх земель, загнати московитів углиб лісів і степів» [175, с. 70].

У тому ж 1854 р. у Парижі на полицях книжкових крамниць з'явився воєнно-географічний довідник Ж. Корреара [129, с. 193], для офіцерів сухопутних армій і флоту, комерсантів і судновласників із детальним змалюванням східного узбережжя Чорного моря. Автор теж давав практичні рекомендації військовим, як краще захопити Південний Кавказ. Він був переконаний, що цей регіон стане важливим театром війни, а тому радив англо-французьким силам висадитися на узбережжі Мінгрелії, у Батумі або Поті, а туркам – наступати з Анатолії на Тифліс й Єривань. Ж. Корреара не мав сумніву не тільки з приводу того, що Шаміль і черкеси підтримають союзників, але й зараховував до їхніх доброзичливців навіть чорноморських і кубанських козаків, які, на його думку, також були налаштовані проти Росії. Автор був переконаний у перемозі англо-французьких військ на Кавказі, якщо керівництво цих країн урахує уроки російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. [129, с. 194].

Підготовка Великої Британії до війни на Кавказі в 1854 р. супроводжувалася потужною пропагандистською кампанією з дискредитації Росії як «варварської імперії». У тому ж році вийшли друком книги Р. Керзона, Р. Чесні, І. Головіна, у яких у тій чи іншій мірі мова йшла про Кавказ і про російську політику в цьому регіоні. Більше того, напередодні

воєнних дій у західної громадськості, особливо британської, узагалі зріс інтерес до інформації щодо Кавказу. Як періодична преса, так й окремо взяті автори з різною повнотою й об'єктивністю задовольняли цей інформаційний попит.

Відомий публіцист Р. Керзон [129, с. 194] видав книгу-нарис про свою подорож і перебування в Ерзерумі. Її політичний пафос зводився до того, що Росія – дика й відстала країна, яка гальмувала не тільки свій власний розвиток, але й стояла на шляху просування загарбаних і поневолених народів до європейської цивілізації. Кавказці, як стверджував автор, зазнавали від імперії лише гніту й тиранії, адже значні територіальні надбання в найкоротші терміни – із 1774 по 1829 рр. – вимагали від Петербурга проведення жорсткої, цинічної, нищівної політики щодо місцевого населення.

Саме тому Кавказ – це й у політичному, і в економічному відношенні – найслабша ланка в державному організмі Російської імперії, а тому перший удар має бути нанесений саме сюди. Після перемоги над російськими варварами на полі битви, Кавказький регіон повинен стати сферою цивілізаційного культивування зі сторони Великої Британії, що візьме на себе просвітительську функцію [129, с. 194].

Інший експерт зі «Східного питання» Р. Чесні [253] у своїй праці з досить промовистою назвою «1854 рік» розглядав ключові моменти російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр., вважаючи, що вона була лише прологом для сучасних йому подій. Знову ж таки автор переконує громадськість: Індія в небезпеці, а щоб її врятувати, потрібно британським військам висадитися на Кавказі й надати мінімальну, навіть символічну допомогу горцям, і ті зможуть вигнати росіян.

Російський емігрант І. Головін у книзі «Кавказ» [129, с. 194], яка була якраз на часі – у розпал антиросійської кампанії, також закликав Францію й Англію допомогти населенню регіону в боротьбі за свободу й демократію проти деспотичної Росії.

Вільна західна преса пішла ще далі у своїх розмірковуваннях із приводу цивілізаційної місії Великої Британії на Кавказі. На думку більшості журналістів-аналітиків, «дикі» кавказькі народи без держави й культури повинні обов'язково контролюватися великими країнами. Росія ж сама напівдика держава, яка могла лише на незначному відтинку часу володіти цими землями, аби не допустити тут хаосу. Проте кавказцям потрібен інший опікун – Велика Британія, під пильним просвітницьким оком котрої вони вийдуть зі стану дикості й долучаться до європейських цінностей.

Більш цинічні автори уникали метафор й евфемізмів, говорячи напрому: Кавказ має для Британії важливе політичне, економічне й стратегічне значення, а тому Лондон просто зобов'язаний відстоювати національні інтереси всіма засобами, у тому числі й військовими.

Лондонська газета «The Examiner» натомість пропонувала «безкровну» війну проти Російської імперії, за якої жоден англійський солдат не загине на полі бою, однак «російська соціальна система буде розірвана на шматки» [129, с. 193]. Суть її полягала в тому, щоб заблокувати російські порти в Чорному й Балтійському морях, тобто перекрити основні торгівельні артерії, через які здійснювалася торгівля з усім світом. Як наслідок, російські поміщики, що втратять прибутки від своїх товарів, самі ж і знищать Росію зсередини.

Не зважаючи на перелічені оптимістичні передбачення й поради, Лондонський кабінет усе-таки більше схилився до військових дій саме в Криму, а не на Кавказі. Для того, аби зрозуміти причини такого рішення, потрібно розглянути листування британських високопосадовців на початку 1854 р. Так, помічник міністра фінансів Ч. Тревельян у листі до Д. Макнейла, англійського посланця в Тегерані, висував ідею самостійної, незалежної від Франції експедиції англійської армії в Закавказзі. Свою позицію він аргументував тим, що англійці за таких умов не повинні будуть підпорядковуватися французькому командуванню. Крім того, прихід навіть нечисленного контингенту британських військ мав викликати піднесення в

жителів Закавказзя й тут можна було очікувати на підтримку черкесів та інших ворожих до Росії племен. Успішний похід, на думку Ч. Тревельяна, дав би змогу захопити Тифліс, Ерівань, після чого сприяння Ірану в окупації регіону було б забезпечене.

Солідарність із головою фінансового відомства висловив і представник вищого генералітету Великої Британії Дж. Бергойн, котрий віддавав перевагу експедиції в Анапу, а не в Крим. Британський посол у Росії Г. Сеймур 9 та 19 лютого 1854 р. відправив у Форін офіс інформацію про воєнну обстановку на Кавказі [129, с. 197]. Навіть французький міністр закордонних справ Д. де Люїс підкреслював значний інтерес Лондона до Кавказького регіону.

Однак Д. Макнейл, погляди якого високо цінувалися в Лондоні, досить холодно зустрів оптимістичні плани-прогнози помічника міністра фінансів, бо стояв на абсолютно інших позиціях. Він вважав, що саме поразка Росії в Європі дозволить союзникам диктувати їй умови в «Східному питанні». Якщо ж на європейському континенті російська армія домінуватиме, то навіть її поразка в Азії не дасть змоги досягнути поставлених результатів, тобто перетворити Росію з імперії на середньовічне Московське князівство. Д. Макнейл повністю розкритикував ідею Ч. Тревельяна відправити британське військо без французької підтримки воювати в Закавказзі, адже тоді йому хоча й не довелося б підпорядковуватися французам, натомість англійські солдати були б віддані в розпорядження турецькому інтендантству. Досить скептично посол в Ірані ставився й до гірських іррегулярних ополчень, вважаючи їх абсолютно неорганізованими й нездатними до ведення бойових дій, навіть не зважаючи на їхню кількісну перевагу.

Ч. Тревельян передав розмірковування Д. Макнейла військовому міністру Г.П. Ньюкаслу. Той також висловився за нанесення головного удару в Криму. Майбутній головнокомандуючий англійськими військами Ф.Д. Реглан розглядав Кавказ як важливий, але допоміжний район бойових дій. Він був переконаний, що Росія тут тільки тоді опиниться у вкрай

тяжкому становищі, якщо втратить морське сполучення між Кримом і Кавказом. Саме тому він рекомендував союзному командуванню після введення англо-французького флоту в Чорне море послати для захоплення Анапи 9 тис. європейських солдат [129, с. 196 – 197].

До розробки планів нападу в березні 1854 р. долучився й А. Чарторийський, экс-міністр закордонних справ Росії (1804 – 1806), а напередодні Кримської війни – очільник антиросійського консервативно-аристократичного крила польської еміграції в Парижі. Він представив лорду Пальмерстону меморандум, у котрому пропонував Великій Британії знищити російський флот у Чорному морі, захопити узбережжя Західного Кавказу між Батумом й Анапою, ударити по Тифлісу через Кутаїс і Горі, а також із півдня з Анатолії. Він переконував, що всі народи від Каспійського до Чорного морів повстануть проти російського панування. А. Чарторийський рекомендував озброїти їх і привернути на свою сторону поляків, що служили в Окремому Кавказькому корпусі. За його планом, грузини й імеретинці мали б у перспективі отримати право на створення самостійної держави [129, с. 197]. Для просування свого плану він намагався вплинути на Лондонський кабінет через Д. Стюарта, а на Паризький – через Д. де Люїса.

У будь-якому випадку вибір того чи іншого сценарію у великій мірі залежав від позицій Австрії: вступить вона у війну чи ні. У Відні добре пам'ятали події 1848 – 1849 рр., а тому серйозно побоювалися військового зіткнення з Росією на Балканах, яке в результаті могло призвести до чергового національно-визвольного підйому поневолених народів у Південно-Східній Європі. Що Австрійська імперія вистоїть у внутрішній революційній боротьбі з власним народом без допомоги Петербурга, було досить сумнівним. Тим паче Відень навіть і не був переконаний у перевазі австрійської зброї над російською, іншими словами: австрійці навряд чи могли завдати поразки росіянам у відкритому бою.

Усе це змушувало Австрію досить обережно оцінювати шанси розгортання війни за «континентальним» сценарієм. З іншої сторони,

«кавказький» варіант також її не влаштовував, адже якщо французько-британські війська зосередяться на Кавказі, Росія зможе нанести удар по їхнім ослабленим позиціям – на Балканах, розігравши ту саму воєнну карту, що й у російсько-турецькій війні 1828 – 1829 рр., а це загрожувало Відню справжньою катастрофою.

Саме тому на цьому етапі підготовки військово-стратегічних проектів на перший план вийшло питання щодо того, на яких умовах австрійці згодяться кинути виклик Росії. У зв'язку з цим проблему Кавказу англійці використовували для відкритого шантажу Відня. Лондон через австрійського посла Ф. Коллоредо погрожував Австрії розпочати війну «в Азії, Грузії й Черкесії», якщо не буде впевнений у серйозності намірів Відня. Австрійський амбасадор у Парижі І.-А. Хюбнер попередив свого англійського колегу Г.Р. Каулі, що його країна тільки тоді піде на відкритий конфлікт із Росією, коли союзники висадяться на західному березі Чорного моря. У відповідь Лондон і Париж закликали Австрію бути більш рішучою й довести слова діями, лише тоді вони вирішуватимуть, що робити на Балканах [129, с. 192].

Таким чином, короткий огляд планів і пропозицій союзників щодо того, звідкіля все ж таки почати військові дії проти Росії, показує, що учасники антиросійської коаліції не були одностайними у виробленні спільних підходів. Однак у їхніх планах значна роль відводилася Південному Кавказу й подальшому його перерозподілу між країнами-переможницями. Отже, ще до початку війни проблема Кавказу була надзвичайно важливою й серйозною, а значення Кавказького регіону – стратегічно винятковим. Тим більше, що кабінет Пальмерстона всерйоз сприйняв заяви різних русофобів, що мовляв, на Кавказі й у Персії зосереджено російські військові бази, із яких буде нанесено удар по британській Індії. Отже, англійське суспільство було морально готове до того, що зупинити Росію й витіснити її з позицій у Кавказькому регіоні можна лише воєнним шляхом.

Таким чином, напередодні Кримської війни конфронтація між Петербургом і Портою та її європейськими союзниками досягла свого

апогею. Тим більше, що вона розглядалася учасниками конфлікту як частина «Східного питання» та «Великої гри». Лондон та Париж мали на меті ослабити позиції Росії на Євразійському континенті, витіснити з Південного Кавказу, обмежити доступ до Чорного й Каспійського морів, забезпечити індійські простори від можливого нападу зі сторони Росії. Закавказзя, за таких умов, розглядалося як один із можливих театрів майбутньої війни й плацдарм для проникнення британців у Кавказький регіон і далі в Середню Азію, чого, звичайно, у Петербурзі допустити не могли.

4.3. Південнокавказький театр бойових дій у період Кримської війни в 1853 – 1856 рр. Паризький мир.

Російська імперія напередодні Кримської війни (1853 – 1856) всіляко намагалася уникнути конфронтації з Заходом. У Петербурзі розуміли, що вести війну на два фронти буде надзвичайно важко, практично неможливо, а тому за умови загострення російсько-турецьких відносин російські правлячі кола нічим не хотіли спровокувати Велику Британію й Францію. Навіть командирам російських суден, котрі крейсували уздовж кавказького узбережжя, рекомендувалося проявляти обережність і максимальну лояльність, особливо щодо торгових іноземних суден, аби «не дратувати європейські уряди» [129, с. 178], щоб це не стало приводом до агресії зі сторони Лондона й Парижа.

Тому й не дивно, що Туреччина вважала військово-політичну ситуація, що склалася на міжнародній арені – у Європі й Азії, найбільш вдалою для втілення в життя її проектів повного завоювання Кавказу. До сприятливих факторів Порта відносила, по-перше, укладання антиросійського англо-французького союзу; по-друге, неспокій у Дагестані й Черкесії, що міг за незначного поштовху ззовні перетворитися на вогнище громадянської війни, а по-третє, нечисленність російських військ у Закавказзі.

На відміну від європейських союзників, котрі ніяк не могли визначитися з місцем початку бойових дій, османи заздалегідь не тільки

готувалися до війни на Кавказі, але й підбирали людей, які в майбутньому повинні були сформувати турецьку адміністрацію на місцях у регіоні.

Так, ще в жовтні 1853 р. султан викликав Сефер-бея з його «адріанопольського» заслання й присвоїв йому чин мирмирана (генерала). Генеральське звання отримав й інший виходець із Черкесії Бечет-бей (або Бечет-паша). Їх Порта готувала на роль свого емісара й намісника – відповідно на Північно-Західному Кавказі. Для ознайомлення з ситуацією туди був направлений помічник Сефер-бея Хаджі Мехмеда Ефенді, а для налагодження зв'язків із Шамілем в Дагестан через Ерзерум і Батум попрямували інші османські агенти [129, с. 177].

На Кавказі Туреччина хотіла обійтися без допомоги західних держав, адже сподівалася на широку підтримку місцевого мусульманського населення. Петербург у свою чергу також лякала перспектива того, що османи скористаються сприятливою для них ситуацією на Кавказі, особливо в його північно-західній частині, яка залишалася легкодоступною з моря й слабо контрольованою російськими військами. Навіть було запропоновано перекинути туди піхотну дивізію для попередження висадки ворожого десанту на чорноморському узбережжі. Однак майже одразу з'ясувалося, що військового контингенту для цього не вистачало.

Посилювало тривогу й те, що на російсько-турецький кордон у Закавказзі постійно здійснювали набіги лази й аджарці. Порта також не могла контролювати ці войовничі племена й тримати їх у покорі, тому вирішала в перспективі використати їх як воєнний резерв проти Росії.

У Петербурзі вирішили випередити події. Навесні 1853 р. спеціальний представник Миколи І О. Меншиков звернувся до турків із пропозицією, аби ті віддали Росії Аджарію. Більше того, він пропонував імператору здійснити превентивний удар у Малій Азії й захопити Карс, Баязет і Батум.

Із військової точки зору це були абсолютно раціональні й прагматичні ідеї, про що свідчать трагічні для російської армії події в Закавказзі, яку турки потіснили, дякуючи наявності в них аджарського плацдарму. Микола І

відмовився від пропозицій О. Меншикова. По-перше, війна взагалі не входила в його плани, а, по-друге, перспективу коаліційної війни він узагалі не розглядав.

Натомість генерали не розділяли оптимізму правителя, а тому частина з них наполягала на потребі направити війська для оборони кавказького узбережжя від можливого військово-морського нападу з десантними операціями. Інші ж рекомендували укріпити позиції російських військ у Закавказзі на сухопутному російсько-турецькому кордоні. Перемогла друга точка зору, а тому можна стверджувати, що російський штаб також особливо не переобтяжував себе аналізом гіпотетичного сценарію вторгнення англо-французького флоту в Чорне море.

Короткозорість військових дорого обійшлася Росії, адже вже у жовтні 1853 р. коаліція держав у складі Великої Британії, Франції, Туреччини й Сардинії оголосили їй війну. Її мета полягала в тому, аби відібрати в останньої узбережжя Чорного й Балтійського морів, а також захопити Крим і Кавказ.

У перші ж дні війни військові дії розгорнулися на Дунайському й Кавказькому фронтах. Російсько-турецька війна в Закавказзі розпочалася 28 жовтня 1853 р. неочікуваним нічним нападом на російську прикордонну заставу св. Миколая турецьких частин Батумського корпусу, який складався, за словами французького історика Л. Герена, «із мародерів й розбійників», які практично повністю вирізали нечисленний загін фортеці, не пошкодувавши ні дітей, ні жінок. Цей нелюдський крок мав на меті, на думку Л. Герена, розпалити споконвічну ненависть між грузинами й турками [129, с. 178].

Союзники вважали за можливе завоювати Кавказ силами однієї лише Туреччини шляхом концентрованого наступу на Тифліс загонів Анатолійської амімії й банд Шаміля. Однак Кавказьких напрямом бойових дій якраз і став єдиним, де російська армія успішно атакувала територію противника й домоглася значних результатів.

У великій мірі цього вдалося досягти за рахунок активного залучення до військових операцій козацьких формувань. На той момент на Кавказі дислокувалися козацькі полки № 6, 7, 10 – 21, 23, 26, 29, 30, 31; кінно-артилерійська батарея № 6 і 7, а начальником кавалерії лівого флангу Кавказької лінії був призначений козацький генерал-майор Я. Бакланов.

Досить вдало воювали з ворогами й донські козаки, котрі входили до складу Окремого Кавказького корпусу. 27 листопада 1853 р. відбулася битва невеликого загону російських військ із 40-тисячним корпусом турків, у якому відзначилися козаки 20-го Донського полку й 7-ї Донської кінної батареї. Ворога було розбито, і він відступив до селища Башкадикляр, де й був остаточно розгромлений. Саме після цих поразок доля Анатолійської армії почала викликати наростаюче занепокоєння в Англії й Франції.

Тим більше, що в ці ж дні інший російський загін під командуванням генерала Андроннікова, маючи у своєму складі, окрім регулярних військ, дев'ять сотень козаків 2-го й 21-го Донських полків, рушив до турецької фортеці Ахалцих. 28 листопада 1853 р. після п'ятигодинного артилерійського обстрілу росіяни почали штурм. Козаки рухалися в складі правого флангу військ. Переправившись через р. Пасхів-Чай, війська вступили в рукопашний бій із турками. У розпалі битви переважаючі сили неприятельської кавалерії атакували лівий фланг російських частин, де знаходився слабкий загін піхоти. Генерал Андронніков, аби врятувати становище, кинув кінноту 2-го й 21-го Донських полків. Козаки зуміли не тільки втримати турків, але й відкинути їх із лівого флангу армії [1, с. 43].

Хоча блискучі перемоги російської піхоти поблизу Башкадиклярі й Ахалциха та російського флоту в Синопській битві 18 грудня 1853 р. заклали основу для подальших воєнних успіхів росіян на Кавказі, однак вони ще й стимулювали Францію й Британію до втручання в «кавказькі справи».

Із цього приводу Ф. Тютчев писав: «Наші останні успіхи могли їх (англійців і французів – Авт.) образити, проте для нас вони залишаються абсолютно непотрібними і <...> можуть принести Росії більше шкоди, аніж

користі» [175, с. 69]. На відміну від російського керівництва він чудово розумів, що воювати доведеться не з Туреччиною, а з тими, хто за нею стоїть – Велико. Британією, Францією й Австрією [175, с. 69]. Особливо що стосувалося «синопського розгрому», який, по суті, і став приводом для рішення лондонського й паризького кабінетів увести англо-французьку ескадру в Чорне море.

Експедиція П. Нахімова в Синоп була зумовлена ситуацією, що склалася на Кавказі, і з точки зору воєнної логіки й інтересів Росії в цьому регіону видавалася абсолютно своєчасною. Адже османський флот із початку війни регулярно курсував між малоазійським узбережжям та Черкесією й доставляв горцям зброю й боєприпаси. У цей час у Петербурзі стало відомо, що саме в листопаді 1853 р. турки, за намовою британського посла в Константинополі Стретфорда-Каннінга, запланували висадку десантників на березі Чорного моря. Затримка з контрзаходами загрожувала різким погіршенням ситуації на Кавказі. Синопська перемога попередила ослаблення позицій Росії в регіоні напередодні вступу у війну Великої Британії й Франції.

Французький імператор Наполеон III дорікав Миколі I: «Гарматні постріли по Синопу болісним відлунням відізвалися в британських і французьких серцях, сповнених національної гідності». На що російський імператор відповів, що перевезення на російський берег зброї, продовольства, військ турецьким флотом не могло тривати вічно, і військово-морські сили імперії зробили все для того, аби не допустити безкарного домінування османів на морі [129, с. 180].

Микола I апелював до загальновідомих правил війни й елементарних інтересів оборони російських земель, а тому не міг до кінця зрозуміти, чому «синопська справа» мала своїм наслідком уведення англо-британської флотилії в Чорне море. Про це йшлося й у посланні Петербурга, переданому російським послом М. Кисельовим Паризькому кабінету. Навіть вороже

налаштований до Росії публіцист А. Шиммельфенінг назвав синопську операцію обороною російських кавказьких позицій.

Це не завалило, більше того – стимулювало те, що в Парижі й Лондоні бажали бачити в артилерійському обстрілі Синопу своєрідний ляпас, мовляв, росіяни посміли знищити турецький флот на очах європейських дипломатів, що перебували в Константинополі з миротворчою місією, й англо-французької ескадри, котра прибула в протоки в ролі гаранта безпеки Туреччини.

У Лондоні й Парижі згоджувалися, що з точки зору війни обстріл Синопу – це «нормальний акт», але з позиції дипломатії Росія порушила свою обіцянку Західним державам не починати наступальних дій там, де турки до них не вдаватимуться. Британські й французькі газети галасували, називаючи події в Синопі «насильством» і «варварством», і вимагали помсти [129, с. 180, 183].

І хоча у своє виправдання Петербург нагадав про турецьку агресія в Закавказзі, яка й звільняла його від добровільно взятих на себе зобов'язань, проте це вже не мало ніякого значення. Англійці навіть реанімували екзотичний й абсурдний аргумент, нібито Синоп – це перший крок на шляху російської експансії в Індію. Західні кабінети й преса зумисне приховали від широкого загалу мотиви морської акції Росії, аби видати її за акт вандалізму й безпідставної агресії, викликати «справедливе» обурення в суспільстві, яке б розв'язало їм руки.

Найдоречнішою ілюстрацією реальної причини такої поведінки видаються цинічні зауваження Стретфорда-Каннінга, котрий, дізнавшись про поразку турків, радісно вигукнув: «Слава Богу! Це – війна» [129, с. 181]. На таких самих позиціях стояв і лорд Пальмерстон, котрий у листопадовому листі до прем'єра Д. Ебердіна писав: «Існує багато речей, набагато цінніших, аніж мир, і набагато гірших, аніж війна» [129, с. 185], – маючи на увазі британський престиж і його втрату в разі поразки у війні з Росією.

Очільник уряду Д. Ебердін, на відміну від Пальмерстона, проявив прозорливість, далекоглядність і мудру державну проникливість, передбачаючи, що війна за будь-яких умов призведе до загибелі Османської імперії й до повного розладу Віденської системи, адже стимулює національно-визвольні революційні сили в Європі. У листі до королеви Вікторії він писав: «Принизити російського імператора було б надзвичайно приємно, проте за це задоволення нам доведеться заплатити досить дорого. У Європі розпочнеться хаос. Нам потрібен мир за будь-які ціну» [129, с. 185].

Деякі члени Лондонського кабінету (Ч. Вуд, Дж. Грехем) також були проти війни, однак вони сподівалися, що її можна буде уникнути саме шляхом уведення англо-французького флоту в Чорне море. Такий крок вони розглядали більше як акцію дипломатичного тиску на Петербург. Висловлювалися припущення, що Микола I злякається вести військові дії проти таких серйозних супротивників, як Велика Британія й Франція, а тому відступить, як це вже було в 1849 р.

Однак вони прорахувалися: російський імператор побачив у цьому не тільки ворожу демонстрацію сили, але й особисту образу. Для цього були підстави: одразу після входження союзного флоту в територіальні російські води англо-французька ескадра з шести пароплавів спільно з шістьма турецькими кораблями доставила продовольство, зброю, амуніцію, підкріплення в Трапезунд, Батум і на заставу св. Миколая. Була встановлена блокада всіх російських чорноморських портів, хоча офіційно це подавалося як оборонна акція у зв'язку з синопськими подіями.

У березні 1854 р. морські держави оголосили війну Росію, після чого вони отримали «законне» право допомагати туркам й розгорнути повномасштабні бойові операції, у тому числі й на Кавказі. Оперативний план кампанії тут у 1854 р. передбачав наступ на Тифліс із трьох пунктів. Головний удар планувалося нанести силами, що базувалися в Карсі, допоміжні – Батумським і Баязедським корпусами.

Зовні цей проект здавався досить продуманим, проте своєю політикою на Кавказі Порто ускладнювала його виконання. Османи вважали зайвим витратити сили на те, аби схилити на свою сторону місцеве населення. Вони вважали для себе принизливим шукати шляхи для налагодження діалогу з християнськими народами регіону, а тому в ультимативній формі вимагали від грузинів повного підпорядкування й військового сприяння в боротьбі проти Росії. Більше того, уже перші турецькі солдати, що з'явилися на грузинських землях, викрадали дітей для продажу на невольничих ринках Батума й Трапезунда. Навіть сам командуючий Батумським корпусом Селім-паша займався цим промислом і присвоював собі частину «живого товару», аби піднести його як подарунок для високопоставлених чиновників Константинополя й для самого султана.

За таких умов стає зрозумілим, чому населення Закавказзя віддало перевагу християнській Росії, готуючись спільно з її військами виступити проти турок, котрі здавна славилися своєю жорстокістю .

Із 1854 р. й апетити Великої Британії й Франції щодо території Росії почали зростати. Симптоматичними стосовно цього видаються висловлювання Г. Сеймура, котрий закликав до хрестового походу проти неї, аби витіснити росіян із Прибалтики, Фінляндії, Польщі, Черкесії й Середньої Азії, щоб «імператор Усія Русі перетворився в слабкого Великого князя Московського». Стретфорд-Каннінг також був не менш категоричним, вважаючи, що ставка у війні занадто велика – остаточне й безкомпромісне вирішення «Східного питання» на користь Західних держав, – а тому вести її треба до переможного закінчення, незважаючи на жертви.

Лорд Кларендон, у свою чергу, теж підігрівів пристрасті заявами, сповненими гіперболами й метафорами, стверджуючи, що «спрага війни в британського народу може бути задоволена лише таким мирним договором, у якому б Росія була максимально принижена» [74, с. 188].

У березні-квітні 1854 р. на Західний Кавказ на кораблях «Семсон» і «Касік» прибула англо-французька розвідувальна місія, яка повинна була

дослідити узбережжя Мінгрелії, Абхазії, Черкесії від Редут-кале до Анапи. У межах виконання поставлених завдань була проведена картографічна зйомка, складено креслення й рисунки російських фортець, вивчалися навігаційні умови. Зібрані матеріали, необхідні для розробки планів військових дій у цьому районі, були літографовані й відправлені командуванню союзників.

Їхні наміри не були таємницею для російської влади на Кавказі. Ще на початку 1854 р. М. Воронцов висловив серйозну стурбованість долею чорноморських укріплень за умови нападу на них британського флоту й десанту. Він навіть пропонував знищити Чорноморську берегову лінію, називаючи її безнадійною. Точку зору намісника поділяв й Микола I, вважаючи Кавказ найслабшою ланкою в обороні Росії.

Тому на початку літа 1854 р. майже всі берегові укріплення були перериті, а їхні гарнізони евакуйовані морем майже напередодні появи англо-французького флоту. Російське командування залишило діючими лише кілька важливих форпостів: Суджу-кале, Геленджик, Анапу, – звідки війська могли бути виведені в будь-який час.

Невдовзі російський флот з'явився біля черкеського узбережжя, що змусило Д. Мальберстона, у майбутньому – державного секретаря Великої Британії, 30 березня 1854 р. виступити в парламенті з пропозицією перервати сполучення між Севастополем і прибережними форпостами на Кавказі. Коли ж стало зрозуміло, що росіяни просто евакуйовують фортеці, британський міністр закордонних справ Д. Кларендон закликав вважати це доказом того, що англійці нарешті стали господарями Чорного моря.

Наприкінці травня 1854 р. адмірал Р. Дандасу, командуєчий британським флотом у Чорному морі, отримав завдання не тільки блокувати Севастополь, але й зруйнувати всі укріплення на західнокавказькому узбережжі майже до Батума. Аналогічні вказівки Паризький комітет дав французьким морським силам на чолі з адміралом Ф.-А. Гамленом.

Виконуючи наказ, англо-французька ескадра під командуванням адмірала Е. Лайонса 5 травня 1854 р. рушила в плавання уздовж східного

чорноморського узбережжя. Уже 19 травня вона зайшла в Батум і взяла на борт тисячу турецьких солдатів. Вони повинні були вибити росіян із Редут-кале. Після короткої артилерійської перестрілки гарнізон покинув місто, а турецький контингент висадився на берег і захопив його.

Улітку 1854 р. епіцентр бойових дій із Балкан перемістився в Крим. Тут висадилася шістдесятичотирьохтисячна армія французів, англійців й турків. Їм протистояла тридцятитрьохтисячна російська армія під командуванням князя О. Меншикова. У її складі нараховувалося дев'ять донських козацьких полків і три донські батареї.

Микола I навіть зрадив тому, що союзники обрали Кримський півострів головним театром війни, побоюючись висадки ворожих військ у найменш укріплених і найбільш вразливих місцях – в Анапі й Редут-кале. Імператор радив генералу Н. Реаду, котрий виконував обов'язки командуючого Кавказьким корпусом після відставки М. Воронцова, скористатися відстрочкою й розгромити турків до приходу сюди англійців і французів.

Хоча головні події війни 1853 – 1856 рр. відбувалися на Кримському півострові, запекле протистояння тривало ще на трьох театрах бойових дій. Так, на Кавказі 40-тисячна російська армія успішно протистояла утрічі переважаючим силам турок. У кампанії 1854 р. частини генерала Бебутова нанесли неприятелю кілька серйозних поразок. 10 червня невеликий загін полковника Ерастова розгромив 12-тисячний авангард османів. 14 червня 12-тисячний загін генерала Андроннікова у битві на річці Чорох розбив турецький корпус Селіма-паші, при чому турки втратили 4 тис. убитими, пораненими й полоненими, а також увесь обоз. 31 липня генерал К. Врангель домігся ще однієї перемоги – біля Баязета й навіть увійшов у фортецю.

Через тиждень Александропольський загін Бебутова атакував противника біля селища Кюрюк-Дара. У його розпорядженні було 18 тис. чоловік при 72 гарматах. Турків налічувалося 60 тис. із 64 гарматами, при цьому 14 тис. османів були озброєні нарізними рушницями й штуцерами, значно переважаючи російський загін за вогняною міццю. Бебутов

розраховував на короткий бій, після якого ворог мав відступити до Карса. Але турецький командуючий Мустафа Заріф-паша і його британський радник генерал Гюйон розробили план повного знищення російського корпусу. Використовуючи перевагу в чисельності, вони мали на меті оточити загін й атакувати його одразу з флангів і в лоб.

Майже одразу Бебутов зрозумів задум противника, а тому розвернув армію, виставивши проти ворожого лівого крила невеликий загін Багговута, а основні сили зосередив проти правого флангу турок. Дякуючи ефективним діям артилерії, російським військам удалося зупинити натиск османів, виснажити їх, а потім перейти до контрнаступу.

Після поразки турецького правого флангу, який першим вступив у бій, частини Бріммера атакували центр ворожого війська. Тим часом у лівий фланг османів вдарив і розгромив його загін Белявського, отримавши перед цим підкріплення резервами. Кількість жертв зі сторони ворога сягнула 10 тис. чоловік, у тому числі 2 тис. полоненими. Росіяни мали 599 чоловік убитими й 2445 пораненими. Після поразки при Кюрюк-Даре турецька армія втратила здатність до наступальних дій.

Тим часом у вересневому бою на р. Альмі козаки, підтримані вогнем 4-ї Донської батареї, відкинули ворожу кавалерію, що саме проводила рекогноситування. На наступний день розгорілася битва, під час якої донці прикривали основні війська й не дали противнику обійти їх із тилу й флангів. В обороні мосту через Альму добре себе зарекомендували артилеристи 3-ї Донської батареї на чолі з полковником Ягодиним. Однак цього виявилось замало, аби перемогти чисельно переважаючу й краще озброєну турецьку армію. Росіяни відступили до Севастополя. Турки оточили місто, взяли в облогу й невдовзі тут розгорнулися жорстокі бої.

В обороні Севастополя брали участь козаки 67-го Донського полку. Про козака О. Зубова, який служив у цьому полку, серед місцевих жителів і в армії ходили справжні легенди, адже він у ніч на 24 листопада 1854 р. разом

із матросами П. Кішкою, Болотніковим і Кузьменковим захопили англійську батарею на Зеленій горі.

Жодна битва російської армії в Криму не обходилася без козаків, однак у бою при Балаклаві 13 жовтня 1854 р. їхня відвага й військовий хист особливо стали в пригоді, адже в цей день, що «залишився траурною датою у воєнній історії Британії», за висловом Є. Тарле, росіяни розгромили відбірні полки англійської кавалерії.

У боях під Інкерманом наприкінці жовтня 1854 р. знову ж таки відзначилися 2, 3, 4-а Донські батареї. Очевидці пригадують, що «артилеристи билися з таким завзяттям, що доводилося разів по три змінювати прислугу біля батарей» [86, с. 469].

Осінь і зима 1854 – 1855 рр. виявилися для козаків неспокійними, адже вони несли аванпостну службу й постійно вступали в сутички з передовими ворожими частинами [2, с. 39]. На початку лютого 1855 р. 55-й і 66-й Донські полки взяли участь у бою під Євпаторією.

Навесні ситуація для російської регулярної армії змінилася на гірше. Незважаючи на те, що в Керченській протоці були затоплені судна, а на берегах в Єнікале й Чушці стояли артилерійські батареї, англо-французький флот зумів прорватися в Азовське море. Для неприятеля важливо було захопити місто Таганрог – один із найбільших російських портів. Тут і в сусідньому Ростові зосереджувалися запаси продовольства й боєприпасів, якими постачалася російська армія в Криму.

Війська, що повинні були захищати місто й усе Азовське узбережжя, очолив генерал-лейтенант І. Краснов. Позиції від Чонгарського мосту до річки Міус зайняли козацькі полки Зарубіна, Кострюкова й Краснянського. У Маріуполі базувалося дві козацькі сотні, у Таганрозі – гарнізонний напівбатальйон і жандармська команда. Оборонці зіштовхнулися з серйозною проблемою: не вистачало зброї та боєприпасів.

21 травня 1856 р. кораблі англо-французької флотилії, що складалася з 18 великих пароплавів, 20 гвинтових канонерок і 50 дрібних суден,

показалася на рейді Таганрогу, який не мав ні сильного гарнізону, ні потужних гармат. Захисники міста – міщани, козаки й солдати – створили загони самооборони й поклялися, що Таганрога не здадуть. Англійські парламентарі пропонували генералу І. Краснову капітулювати, проте той відповів, що «воєнна честь забороняє залишати місто без бою» [86, с. 470].

Після цього союзники почали бомбардувати Таганрог зі своєї потужної корабельної артилерії. Тривало це більше шести годин: будинки, пристань, навіть шпиталь, над яким майорів санітарний прапор, – усе перетворилося в руїни. Неприятель зробив близько трьохсот пострілів ядрами, бомбами, картечними гранатами. Невеликі судна стріляли по місту зі штуцерів. Після такого артобстрілу до Таганрога підійшли шлюпки з десантом: на березі їх чекали козаки 68-о Донського полку. Вони змусили ворога відступити, однак сильна група англійців і французів швидко рухалася в районі мису, щоб закріпитися на узвишші біля колишньої Константинопольської церкви.

Рота таганрозького гарнізонного напівбатальйону під командуванням полковника Македонського відкрила вогонь по ворогам. Потім зав'язався рукопашний бій, і французи з британцями були відтиснуті до моря. Під час оборони міста проявили героїзм і відвагу козаки Є. Спірін, Є. Суворов, Є. Попов, солдати й жителі Калашников, Борисов, Ладигін, Герасимов та інші.

Після невдалих спроб висадки десанту й отриманих численних втрат в особовому складі англо-французький флот покинув таганрозький рейд. Однак уже на початку липня 1855 р. він знову тут з'явилися. Сотні снарядів знову полетіло на беззахисне місто. Це тривало до 24 липня, коли, прикриваючись гарматним вогнем, противник зробив спробу висадити десант. Йому завадили 70, 74 і 76-й Донські полки й 2-а Донська батарея, а також вісімсот матросів. Ворога знову було відкинуто. Більше того, 12 липня 1855 р. козаки захопили англійський паровий канонерський човен «Джаспер», що сів на мілину в гирлі Дону. Екіпаж врятувався втечею, пересівши на корвет, що поспішив на допомогу.

Третя спроба оволодіти Таганрогом мала місце в середині серпня 1855 р. Французи й британці були переконані, що в місті, як і в попередні рази, не було далекобійних гармат, а тому максимально наблизилися й відкрили вогонь. У відповідь гримнули залпи російських батарей. Від несподіванки ворог навіть не зробив спроби висадити десант і назавжди покинув таганрозький рейд. Англійський офіцер щодо цього згодом написав: «Стійкість росіян вражала» [86, с. 472].

І хоча втрати, яких зазнало місто, були величезні – повністю згоріло дев'ятнадцять казенних приміщень і приватних будинків, сімдесят сім магазинів і лавок, напівзруйнованими столи чотири церкви й інші будівлі, – зате Таганрог не був захоплений ворогом.

По іншому склалася ситуація в Севастополі. Після трьохсот сорока дев'яти днів героїчної оборони 27 серпня 1855 р. ворогам вдалося захопити Малахів курган. Місто капітулювало. Варто сказати, що не тільки сили оборонців вичерпалися, а й наступальні можливості англійців і французів також. Доля Севастополя вирішувалася на полях вже іншої битви – битви за Карс.

Проблема Карса мала на той момент більш широкий воєнно-політичний контекст, аніж прийнято вважати. Англійці розглядали його не просто як одну з турецьких фортець, тимчасова втрата якої – це лише один програний епізод війни. Лорд Пальмерстон і Кларендон остерігались, що її капітуляція служитиме пусковим механізмом для розпаду Османської імперії.

На їх думку, штурм і захоплення росіянами цієї ключової позиції в Східній Анатолії відкриє для них шлях на Ерзурум і на Константинополь. Моральний вплив такої перемоги на курдів, а далі – як ланцюгова реакція – і на балканські народи – також важко було б переоцінити. Британські військово-політичні стратеги називали такий розвиток подій «великою азійською катастрофою» [129, с. 260]. Крім того, взяття Карса давало

можливість Петербургу вимагати в обмін на нього Севастополь й уберігало від диктування умов союзниками.

Із цього приводу член палати обшин від Консервативної партії лорд Булвер-Літтон зауважував: «Російська зірка на Сході затьмарила англійську. Втрата Севастополя для росіян не така страшна, як втрат Карса для англійців. Ця подія назавжди залишиться темною плямою в нашій історії. Полон Вільямса, звичайно-що, буде витлумачений народами Азії як перемога Росії над Великою Британією» [175, с. 74].

Це все розуміли й у Лондоні, і в Константинополі, натомість російський уряд й імператор, здається, випустили очевидний факт зі своїх стратегічних і політичних розрахунків. Виявляється, це лише на перший погляд захоплення турецької фортеці мало винятково позитивні наслідки. Справа в тому, що просування вглиб Анатолії російських військ могло спровокувати консолідацію сил союзників і сповнити їх рішучістю зробити Кавказ повномасштабним театром воєнних дій, чого в Петербурзі не могли допустити. Адже вторгнення англо-французьких сил у Грузію й Вірменію відрізало б східно-анатолійську групу російських військ від місць базування й комунікацій. Військово-морських сил, котрі могли б цьому перешкодити, у Росії на Кавказі не було.

Зважаючи на це, англійські державні діячі все ж протягом 1855 р. продумували способи порятунку Карса й витіснення росіян із Кавказького регіону. Генерали У.Р. Менсфілд (військовий радник британського посольства в Туреччині) й У.Ф. Бітсон (командуючий турецькою кавалерією в Криму) пропонували свій план дій. Вони вважали ефективною висадку військ або в Сухум-кале, або в Редут-кале, щоб потім спрямувати війська на столицю Грузію через Кутаїс. Тобто ударом у тил російській армії не тільки врятувати становище в Малій Азії, але й витіснити Росію з Закавказзя.

У зв'язку з цим, У.Ф. Бітсон наполягав на невідкладних заходах, адже дякуючи успіхам командуючого Кавказьким корпусом М. Муравйова війна на цьому театрі ставала надзвичайно затратною для союзників і вчетверо

перевищувала матеріальні й людські втрати, порівняно з іншими фронтами. З аналогічними пропозиціями до Ньюкасла звертався й полковник Чесні, англійський спеціаліст зі східних питань [129, с. 262].

Більше того, британські політики розглядали англійську експедицію на Кавказ у досить широкому міжнародно-політичному контексті, продовжуючи вважати цей регіон ахіллесовою п'ятою Російської імперії. Так, Кларендон накреслював для союзників досить привабливу перспективу, передбачаючи, що поразка Росії на Кавказі стимулює до активних дій і Швецію, і Пруссію.

Порта також підтримувала план висадки в Редут-кале. На спеціальній нараді в Константинополі 30 червня 1855 р. за участю візира, міністра закордонних справ Туреччини, Стретфорда-Каннінга й У. Менсфілда неодноразово підкреслювалося, що Кавказ – «важлива ціль війни, і саме там потрібно шукати удачі» [129, с. 263]. Присутні прийшли до згоди в питанні щодо висадки десанту на чорноморському узбережжі з подальшим наступом на Тифліс через Кутаїс. Керівництво операцією покладалося на англійського генерала Р. Вівіана.

Ситуація була вкрай напруженою: Кларендон із нетерпінням чекав на падіння Севастополя, побоюючись, що росіяни таки зуміють взяти Карс, після чого захоплять комунікації по лінії Трапезунд – Ерзурум – Тавріз, у край необхідні британцям для торгівлі. Його страхи посилилися після того, як з'явилися чутки, нібито Петербург зумів домовитися з синами Шаміля про перемир'я, а отже, сили росіян на Закавказзі збільшуватимуться.

У зв'язку з цим командуючий турецькою армією в Криму Омер-паша просив союзне командування виділити тридцятитисячну армію для наступу на Грузію. У Лондоні дали карт-бланш на десантування експедиційного корпусу Омер-паші. Стретфорд-Каннінг сприйняв цю операцію як генеральну репетицію перед вторгненням у Грузію англійців і перетворенням її на «благородне поприще для демонстрації британської доблесті й сили»

[129, с. 264], хоча подавалося це під демагогічним соусом турботи за долю Османської імперії.

Натомість у Петербурзі розглядали експедицію Омер-паші як чергову спробу англійсько-турецької коаліції відірвати Закавказзя від Росії, витіснити з Каспійського моря й укріпити таким чином позиції Великої Британії на південному узбережжі, а в перспективі прогнозувалося вторгнення англійсько-індійських військ в Іран, щоб змусити шаха приєднатися до антиросійського союзу.

Нагадаємо, що в 1855 р. командує Окремим Кавказьким корпусом і намісником Кавказу було призначено генерала-ад'ютанта М. Муравйова. У середині серпня 1855 р. він почав наступ на Ерзерумському напрямку. Загін іррегулярної кавалерії Головного Олександропольського загону російської кавалерії на чолі з козацьким генерал-майором Я. Баклановим й Ахалцихський загін рухалися в напрямку Карса, фортифікаційні споруди котрої проектували британські інженери. Усього 25 тис. чоловік.

У червні-липні російські війська взяли Ардаган, Баязет й Алашкерт. М. Муравйову не вдалося одразу взяти Карс, хоча сприятлива нагода для цього була. Уже 1 серпня розпочалася його облога. Повністю блокувати фортецю в росіян не вистачало сил, тому вони робили все, аби не допустити підвіз до міста продовольства. Кіннота Я. Бакланова відіграла при цьому виняткову роль: вона знищувала турецькі бази постачання за Карсом, у Єникеї, Каракургані, Бардузі, Зевіні. Козаки перехоплювали транспорти й громіли загоны, що намагалися прорватися з провіантом і продуктами харчування до міста.

Я. Бакланов розташував своїх вояків на стратегічно важливих висотах і не давав туркам навіть висунутися з фортеці. Вони його прозвали «Батман-Клич» – «Богатир із півпудовим мечем» [41, с. 475]. 18 серпня козаки розгромили турецьких фуражирів, котрі вийшли з Карса під прикриттям кавалерії, щоб поповнити продовольчі запаси, а вже через чотири дні – нова

поразка турків від рук «Батман-Клича»: 125 чоловік убитими й 20 полонених [4, с. 128 – 131].

Через місяць, 17 вересня, усупереч наполяганням Я. Бакланова, з ініціативи М. Муравйова розпочався штурм Карса. Це не була забаганка головнокомандуючого, а вимушений крок: він отримав інформацію про те, що в Батумі планує висадитися корпус Омер-паші, котрий має наказ деблокувати Карс. Натомість козацький генерал переконував головнокомандуючого, що лише щільна блокада зможе зламати оборонців міста. І дійсно, захопити фортецю наскоком знову не вдалося, а російські війська зазнали величезних утрат – 7,5 тис. убитими й пораненими. Турки взяли реванш і святкували перемогу.

М. Муравйов змушений був згодитися з аргументами досвідченого Я. Бакланова – облога міста продовжилася. Корпус Омер-паші, що все ж з'явився на Чорноморському узбережжі, був зупинений силами Гурійського загону генерала І. Багратіона-Мухранського. Турецьке військо Велі-паші також не могло допомогти Карсу. Сильні гірські снігопади перекрити йому дорогу. Гарнізону й мешканцям фортеці не було на що сподіватися, вони страждали від голоду.

13 листопада англійський радник генерал Вільямс (Інгліз-паша) як представник турецького командування розпочав переговори про капітуляцію. На наступний день захисники Карса відкрили ворота – місто капітулювало. Було захоплено 15 тис. полонених і 136 гармат [7, с. 76].

Саме це дало змогу Росії під час підписання Паризького мирного договору (1856) обміняти Севастополь, захоплений англо-французькими військами, на Карс. Донські козаки на чолі зі своїм легендарним генералом Я. Баклановим доклали чимало зусиль для того, щоб Петербург мав такого «козирного туза» на переговорах у Франції. За взяття Карсу генерал М. Муравйов отримав титул графа Карського. Натомість Є. Тарле віддає шану не тільки йому, але й донцям: «Бакланов і його козаки наприкінці літа 1855 р. перевершили самих себе в сміливості й спритності» [86, с. 472].

За бойові заслуги в роки Кримської війни Військо Донське було нагороджене Георгіївським знаменом із зображенням державного герба Росії, на якому красувався надпис: «За хоробрість і гарну службу у війні проти французів, англійців й турків у 1853 – 1856 рр.». Крім того, Георгіївськими знаменами були відзначені й 11, 20, 23-й Донські полки. Різні нагороди отримали рядові козаки й офіцери війська Донського [86, с. 472].

Отже, воєнні дії на Кавказі відіграли важливу роль у перебігові усієї війни. У ході воєнних дій проявилася військово-технічна відсталість кріпосницької Росії порівняно з капіталістичними Великою Британією й Францією. Використовуючи значну перевагу в озброєнні й боєприпасах, війська антиросійської коаліції висадилися в Криму. На захисників Севастополя покладалося важливе стратегічне завдання: вистояти. Війська Діючого корпусу його виконали й перейшли в наступ і здобули перемогу по всій лінії фронту: Ахалцих, Башкадиклар, Чингильський перевал (17 липня 1854 р.), Кюрюк-Дара (19 липня 1854 р.). Донські козаки як військова складова російської армії взяли участь у цих битвах, продемонструвавши високі морально-бойові якості, особливості козацького воєнного мистецтва, довівши переваги козацької тактики.

У період затишшя на лініях фронту вони продовжували наносити удари по супротивнику: постійні перестрілки, сутички під час розвідувальних операцій, на аванпостах деморалізували ворогів. Крім того, козаки були задіяні в переселенні вірменів. Їхні дії відзначалися швидкістю, сміливістю й рішучістю.

Однак не тільки оборона Севастополя, але й взяття турецької фортеці Карс на Кавказі, для блокади якої було сформовано летючий загін під командуванням козацького генерала Я. Бакланова [132, с. 27], не дало туркам і їхнім західноєвропейським союзникам захопити Чорноморське узбережжя Росії. Проте погіршення міжнародної й військової ситуації не йшло на користь Росії: після втрати Севастополя й зради Австрії, котра таки вирішила приєднатися до антиросійської коаліції, Петербург змушений був згодитися

на мирні переговори. Тим більше, що тут відбулася зміна влади – після смерті Миколи I трон успадкував Олександр II, котрий й ініціював проведення перемовин.

Їм у 1855 р. передувала зустріч представників Росії, Австрії, Франції, Великої Британії й Туреччини у Відні. Дипломати зібралися в австрійській столиці з метою вироблення попередніх мирних угод. На той момент ні Франція, ні тим більше Велика Британія не прагнули до завершення війни. Цікаво простежити, що перед цим обговорювалося питання щодо подальшої долі Грузії після поразки Росії у війні, натомість на самій Віденській конференції це питання британськими представниками порушено так і не було через англо-французькі й англо-турецькі суперечки з цього приводу.

Як свідчать документи Форін оффісу, за місяць до Віденської конференції, тобто 1 лютого 1856 р., був підготовлений меморандум, що підсумовував погляди британських представників на місцях „грузинську проблему”. Його автор, Дж. Брант, британський консул в Ерзерумі, вважав, що «якщо Росію, котра прагне до світового панування, не позбавити права втручатися в справи Туреччини <...>; якщо її кордони не відсунути від Пруту до Дністра <...>; якщо Крим й узбережжя Черкесії не будуть у неї відібрані, а її кордони на Кавказі не будуть переміщені від Карса до лінії на півночі від Кавказу, до Кубані», – плани Лондона залишаться нездійсненими. «Якщо всі ці проекти не будуть утілені в життя, – писав він, – я не зможу сказати, що мир із Росією нарешті досягнуто, а основна мети війни – реалізована» [252, с. 87 – 88].

Дж. Брант вважав за доцільне детальніше зупинитися на питаннях, пов'язаних із Грузією. Насамперед мова йшла про чотири важливі проблеми: по-перше, це потреба відторгнення Грузії від Росії; по-друге, легкість, із котрою можна буде це зробити; по-третє, стратегія управління країною після вигнання росіян; і, на кінець, по-четверте, величезні переваги, які дає реалізація цього плану.

Досить цікавими й показовими є думки британського консула відносно майбутнього статусу Грузії після її виходу зі складу Російської імперії. Один із можливих варіантів вирішення цього питання він бачив в установленні подвійного англо-французького контролю над цією територією. Разом із тим Дж. Брант вважав, що «протекторат двох країн буде не ефективним», оскільки у випадку виникнення зовнішньої загрози вона не отримає «бажаного захисту» [252, с. 90].

Як наслідок, єдиноправильна альтернатива полягає в тому, аби «поставити Грузію під протекторат однієї могутньої держави, яка здатна виконати свої зобов'язання й котра візьме на себе відповідальність і витрати» [252, с. 90], тобто – Великої Британії. Адже Дж. Брант розглядав Грузію як важливий форпост на шляху в Індію.

Разом із тим британський консул розумів, що таке вирішення проблеми не влаштує Францію, саме тому від пропонував «відкупитися» від французів, запропонувавши їм «деяке вигідні умови» [252, с. 91]. Проте Париж не пішов на угоду, що, у кінцевому підсумку, і не дозволило британським дипломатам винести пропозиції Дж. Бранта й інших представників Форін офісу на місцях на обговорення під час Віденської конференції.

Мирний договір, що був підписаний у 1856 р. у Парижі між Австрією, Великою Британією, Пруссією, Францією, Туреччиною, Сардинським королівством з однієї сторони та Росією – з іншої, абсолютно не влаштував останню. Вона втрачала Бессарабію, яка відходила до Молдавського князівства – васала Османської імперії, а з нею – і вихід до Дунаю.

Крім того, на порядку денному залишалось питання щодо нейтралізації Чорного моря. Практично до підписання в 1920 р. Севрського договору між країнами Антанти й Туреччиною діяли положення угоди, укладеної на Паризькому конгресі, за якою ні Росія, ні Туреччина не мали права утримувати військовий флот на Чорному морі й будувати військово-морські бази на його узбережжі. Босфор і Дарданелли також залишалися закритими для військових суден.

Це мало винятково важливе значення для оборони й охорони російського чорноморського узбережжя, адже не було гарантій, що Порта не пропустить через свої територіальні води й протоки ворожі кораблі або й сама не посягне на південні рубежі Росії, швидко перекинувши свій флот у Чорне море з Середземного.

На Паризькому конгресі Велика Британія з Францією виступили також з ініціативою демілітаризації Аландських островів у Балтійському морі, що належали Росії й розташовувалися біля входу в Ботанічну затоку. Режим демілітаризованої зони зберігався майже до Першої світової війни.

Варто сказати, що взаємні підозри й недовіра між французькими й англійськими урядами все ж далися взнаки й під час Паризького конгресу (1856). Франція доволі прохолодно реагувала на плани Великої Британії щодо Кавказу й відмовилася підтримати вимоги Лондона стосовно надання самостійності Черкесії з метою перетворення її на буферну зону на шляху ймовірної російської агресії в напрямку Індії, Ірану й Туреччини.

Таким чином, у ході російсько-турецької війни 1853 – 1856 рр., активними учасниками якої стали й провідні європейські країни-союзниці – Велика Британія та Франція – бойові дії розгорталися на різних воєнних театрах. Особливо важливим за таких умов залишався Кавказький регіон. У ході військового протистояння бойові дії на Кавказькому театрі відіграли виняткову роль. Стратегічне завдання, яке стояло перед військами Діючого корпусу, до якого входили й козацькі загони, було вирішене дякуючи перемогам по всій лінії фронту. Козаки досить-таки успішно брали участь на всіх авансценах воєнних дій. Більше того: лише переможні військові дії в цьому регіоні, що завершилися взяттям Карса, дозволили Петербургу утримати за собою Південний Кавказ, а вже Паризький конгрес зафіксував приналежність цього регіону Росії як міжнародно-правову реальність.

При цьому російські дипломати на своєму полі бою зуміли скористатися англо-французькими протиріччями під час паризьких перемовин й зняти з порядку денного обговорення питання щодо можливої

незалежності Черкесії, Дагестану й Грузії, а отже й перешкодити спробі Великої Британії відділити Кавказ від Російської імперії. І хоча за результатами Паризьких домовленостей російське просування в напрямку проток і на Балканах було заблоковано, однак саме це, у великій мірі, і стимулювало ще більшу активність Петербурга на Південному Кавказі, особливо адміністративно-територіальні перетворення, які б зміцнили російські позиції в регіоні.

Таким чином, у першій половині XIX ст. Російська імперія територіально продовжувала зростати насамперед за рахунок південних земель Кавказу. Це вимагало здійснення реформ, покликаних посилити вплив імперії в регіоні, а також уберегти кордони від посягань зовні. Із цією метою в першій половині XIX ст. закладалися основи адміністративно-територіального поділу, економічного освоєння краю, практикувалися різні типи колонізації, аби перетворити Південний Кавказ у невіддільну складову частину імперії. І хоча це наштовхнулося на протидію зі сторони Великої Британії й Франції й у великій мірі зумовило початок Кримської війни, однак саме переможні дії російської армії на Кавказі під командуванням В. Бебутова, а згодом М. Муравйова дозволили ще більше укріпити позиції Петербурга на Південному Кавказі, а Паризький конгрес, по суті, зафіксував приналежність цього регіону Росії як міжнародно-правову реальність.

РОЗДІЛ V.

ЗМІЩЕННЯ ПОЗИЦІЙ РОСІЇ В ЗАКАВКАЗІ В 1857 – 1879 РР.

5.1. Характерні риси й особливості адміністративно-господарського устрою Південного Кавказу в 1857 – 1879 рр.

Досвід Кримської війни (1853 – 1856) показав, що утримання величезної, у кількісному співвідношенні армії, для того, аби забезпечити Південний Кавказ від посягань ззовні не може бути досить вдалим до тих пір, доки серед місцевих жителів не сформується надійне ядро, яке не тільки упокориться російському управлінню Закавказзям, але й братиме в ньому участь, буде зацікавленим у його ефективності.

У зв'язку з цим Олександр II вирішив здійснити кадрові перестановки у вищому керівництві регіоном. Згідно з указом від 22 липня 1856 р., замість М. Муравйова намісником Кавказу ставав О. Барятинський. Із його приходом якраз і почалася нова епоха реформ як у військовому, так і в цивільному облаштуванні Закавказзя й усього Кавказу [160, с. 227].

На це новопризначення по різному відреагували сучасники: Шаміль, наприклад, заборонив під страхом смерті говорити щось хороше про О. Барятинського [130, с. 154], що не могло не лестити урядовим колам Петербурга: значить, вибір зроблено правильно. Натомість Д. Мілютін зізнавався, що «призначення на таку високу посаду молодого генерала-лейтенанта ні для кого не було несподіванкою» [187, с. 458], а С. Вітте навіть не приховував радості з приводу зміни керівництва: «Усі були в захваті від цього призначення, тому що ніхто не любив Муравйова» [58, с. 22].

Справа була не стільки в самому М. Муравйові, скільки в тому, що він сприймався як «чужий» на Кавказі, а О. Барятинський – як «свій», адже він брав участь чи не в усіх битвах із горцям, неодноразово був пораненим, проводив зимові операції в 1851 – 1852 рр.

Ще перебуваючи в Петербурзі, він передав Олександрю II записку, у якій виклав свої погляди на фінансування Закавказького краю й усього Кавказу. Основна думка зводилася до того, що саме намісник повинен розпоряджатися прибутками й видатками в регіоні, аби своєчасно втілювати в життя різноманітні економічні проекти. Він закидав Міністерству фінансів, що воно не поспішає виділяти кошти на потреби краю. Як не дивно, однак імператор пристав на пропозиції О. Барятинського й віддав у його розпорядження всі фінансові справи.

Однією з перших була проведена на Кавказі військова реформа, суть котрої зводилася до того, що армія ділилася на військові округи, командуючі котрими наділялися більшою самостійністю в прийнятті рішень, а намісник при цьому здійснював лише загальне керівництво. Таким чином, уперше на законодавчому рівні («Положення про Кавказьку армію») була закріплена система воєнно-народного управління [212, с. 229].

Хоча О. Барятинський активно взявся не тільки за реформування у військовій сфері, але й у цивільному управлінні, проте в нього не вистачало знань і практичних навиків у цій справі. Саме тому ще в Петербурзі він тісно співпрацював із В. Бутковим, очільником Кавказького комітету, котрий знайомив намісника зі «світом Кавказу» [61, с. 50]. Опираючись на його поради й інформацію, О. Барятинський досить швидко освоївся й намагався якомога швидше позбутися від петербурзького опікунства й контролю зі сторони міністрів.

Його права, як намісника, були значно ширшими порівняно з його попередниками й сягали навіть духовно-релігійної сфери, проти чого імператор не заперечував. Ним була дана санкція на фінансову підзвітність О. Барятинського не Міністерству фінансів, а особисто йому. У розпорядження намісника поступав шостий округ корпусу жандармів, надавалося право цензури драматичних творів, у його підпорядкування потрапляла діяльність Закавказького жіночого інституту, а також він міг на

власний розсуд розпоряджатися залишкам грошей із казни (наприклад, витратити їх на навчання й виховання дітей почесних горців) [212, с. 233].

У 1857 р. була чітко прописана система взаємин між Сенатом і намісником. Так, справи, котрі стосувалися Кавказького й Закавказького краю й надходили в Урядовий Сенат, не повинні були переадресовуватися міністрам, адже О. Барятинський наділявся повноваженнями, аналогічними міністрам й управляючим. Більше того, намісник міг призупинити виконання наказів Урядового Сенату щодо кримінальних справ, якщо вони, на його думку, могли завдати шкоди краю. Крім того, О. Барятинський подав на розгляд Кавказького комітету проект Тимчасових правил, суть котрого зводилася до того, аби застосовувати в повітових і губернських судах словесну розправу, подібну до тієї, яка існувала в комерційних судах. Ця форма юриспруденції передбачала ведення допиту під час засідання суду й винесення вироку без залучення Сенату, що знову ж таки розширювало повноваження намісника. Особливо проти цього заперечував міністр юстиції. У 1859 р. О. Барятинському надавалося право представляти до нагород, а ще через два роки в його підпорядкування перейшли Таманська карантинна застава й Бугазький меновий двір [212, с. 234 – 235].

Нова адміністративна реформа намісника зводилася до створення системи місцевого управління аналогічну тій, що існувала в центральному апараті. Так, палати було реорганізовано в департаменти й наділено правами міністерств, а законодавча влада зосередилася в Тимчасовому відділі при Головному управлінні намісника кавказького.

Уже в 1859 р. було затверджено «Положення про Головне управління й Рада намісника кавказького», згідно з яким, канцелярія намісника й експедиції державного майна ліквідувалися, а замість них виникав департамент загальних справ, котрий керував інспекторською, навчальною, поштовою, медичною, карантинною, будівельною та іншими частинами. Департамент судових справ при цьому здійснював нагляд за судовими справами, а департамент фінансів займався усім, що було пов'язане з

грошовими зборами, митним управлінням, торгівлею й промисловістю. Департамент державного майна відав справами сільського господарства, розпоряджався казенними землями й лісами, державними селянами.

У цьому ж році з ініціативи намісника було створено ще один орган – контрольний департамент, що повинен був виконувати функцію «закавказького фінансового ревізора»: він здійснював ревізію всіх фінансових звітів установ, підпорядкованих наміснику, перевіряв їхню достовірність, особливо документацію щодо коштів, котрі надходили з місцевих бюджетів, із земського збору, міських прибутків на основі окремого для Закавказького краю кошторису [212, с. 231].

Однак більшість мемуаристів (В. Дзюбенко, А. Фадєєв, М. Олишевський та ін.), оцінюючи ініціативи намісника, сходилися в одному: перелічені перетворення не мали особливого сенсу, бо не дали очікуваного результату. Більше того, призвели до небувалого збільшення штатів і витрат на їхнє утримування, а в суспільстві утвердилася думка, що деякі структури в апараті управління створювалися для забезпечення прибутковими й почесними місцями наближених до намісника осіб [212, с. 232].

Тим не менше, потрібно віддати належне О. Барятинському насамперед щодо запропонованих ним військових перетворень, тісно пов'язаних з облаштуванням цивільного управління на приєднаних територіях. Вирішення проблеми організації ефективного адміністрування він вбачав насамперед в економічному добробуті народу [147, с. 130.]. Для досягнення цієї мети він і запропонував будівництво залізниці, котра повинна була не тільки з'єднати Кавказ із внутрішньою імперією, але й мала забезпечити рух Росії на Схід, за Каспій. Імператор нагадав наміснику, що країна перебувала у важкому економічному становищі, проте це не єдине, що гальмувало реалізацію його амбіційних проектів. Опонентом О. Барятинського в усіх його починаннях був міністр закордонних справ О. Горчаков, котрий закликав бути надзвичайно обережним і дипломатичним у «кавказьких» питаннях, аби

нічим не спровокувати західні держави, із якими лише нещодавно вдалося налагодити діалог.

Не тільки це, але й сімейні проблеми та погане самопочуття не дали можливості наміснику втілити в життя далекоглядні плани. У 1861 р. О. Барятинський поїхав на лікування за кордон, а вже в 1862 р. подав у відставку. На посаді його змінив молодший брат імператора великий князь Михайло Миколайович, який прибув для виконання покладених на нього обов'язків у лютому 1863 р.

На той момент війна з горцями добігала кінця: після розгрому Шаміля й витіснення залишків його загону до чорноморського узбережжя більшість повстанців розуміли безперспективність боротьби. Адміністративні реформи рухалися накресленим М. Воронцовим й О. Барятинським шляхом, тому новопризначеному наміснику залишилося йти визначеним курсом. Разом із тим, він намагався довести до кінця більшість задумів свого попередника й уважно прислухався до його порад. Насамперед це стосувалося розширення шляхів сполучення, покращення землеробства з допомогою зрошування, збільшення кількості навчальних закладів для кавказьких жінок, котрі повинні були стати надійними союзницями російської адміністрації в справі колонізації Закавказзя [212, с. 244].

У 1864 р. у цілому закінчується столітня фаза оволодіння Росією Кавказьким регіоном. Стартуючи з каспійсько-теркського козацького плацдарму, росіяни підкорили весь Кавказ, перетворивши його на частину імперії. Геополітичні устремління росіян полягали в тому, аби об'єднати тут в одне ціле як військові, так й економічні цілі Росії. У зв'язку з цим у 70-х рр. XIX ст. на перший план вийшла проблема забезпечення контролю й безпеки регіону, а також створення міцного флангу Азовському «вікну» у Чорномор'я.

За таких умов після входження території Закавказзя й Північного Кавказу до складу імперії російська столиця Кавказу перемістилася зі сходу в центр – від Кизляра до Моздока й далі в Єкатериноград, на передову

експансії й у самий її центр. Так, у Тифлісі було зосереджено авангардне, військово-стратегічне осердя російського протистояння туркам, тоді як Георгієвськ, а потім і Ставрополь залишилися центрами селянської колонізації.

Крім того, поступово укріпилися два нових козацьких центра російського Кавказу: Єкатеринодар і Владикавказ – обидва на передньому краї, але вже внутрішньої війни. Якраз за рахунок козаків у Кавказькій війні Російська імперія й вирішувала «проблему гірського бар'єру», що мав розділяти регіон на дві частини, що несли загрозу одна одній і збалансовували роль імперського центру [235, с. 23].

У середині 1860-х рр. чітко визначилися зональні особливості російської колонізації не тільки між Передкавказзям з однієї сторони та Закавказзям і Великим Кавказом – з іншої, але й між заходом, центром і сходом гірської смуги. Захід (Закубанська Черкесія) став продовженням зони суцільної колонізації й повної зміни населення, Центр перетворився в зону чергування смуг козацьких ліній в однорідному масиві компактно розселених гірських народів, а дагестанський Схід залишився частиною Закавказзя з локальною російською колонізацією. Щоб забезпечити внутрішні кордони від набігів чеченців у 1860-х рр. продовжилося будівництво козацьких ліній у Терській області.

На завершальному етапі Кавказької війни російська окупаційна влада ініціювала також масштабну військово-департаційну операцію проти закубанських народів. Обезземелення селян у ході аграрної реформи посилювало загальний міграційний вектор усередині регіону – із гірської місцевості на рівнину. З'явилися анклавні гірського населення на орендованих або викуплених землях. У зв'язку з цим екс-намісник А. Барятинський у листах до свого наступника Михайла Миколайовича неодноразово закликав колонізувати край із допомогою переселенців, що мало сприяти розвитку сільського господарства й слугувати своєрідним

бар'єром для відновлення/поширення ісламу, адже більшість колонізаторів були християнами [227, с. 320].

Крім того, на порядку денному стояло питання щодо виселення шістдесяти гірських племен, які заявили про своє небажання йти на примирення з окупаційною владою й згодилися переїхати на турецьку територію. Тим більше, що османські емісари висловили згоду прийняти всіх тих, хто не хоче жити під російським гнітом. Ця справа лягла на плечі намісника Михайла Миколайовича. І хоча була надзвичайно болісною й неприємною, однак протягом 1862 – 1865 рр. таки завершилася.

Після закінчення Кавказької війни в районах, що перебували в ханському або комендантському підпорядкуванні й були населені горцями, ввели «військово-народна» форму управління, яка поєднувало в собі досить суперечливі тенденції, чого не спостерігалось на території Закавказзя. Насамперед воно було формою адміністративно-територіального розмежування однієї категорії населення (горці) від іншої (козаки). Таким чином, ця модель продовжила практику використання етнічних одиниць як об'єктів внутрішнього адміністрування в мирний час. У зв'язку з цим у Центрі відбувалося укріплення ліній військово-поселенського козацького контролю по північному периметру гірських територій і повз стратегічні комунікації, що проходили через території Кавказької лінії.

Пореформений період на Кавказі супроводжувався загальною лібералізацією й формуванням політичного курсу на адміністративно-правове зближення краю з порядками, запровадженими на усій території Росії при збереженні його особливого статусу – Кавказьке намісництво. Цей курс проявився в прагненні наблизити адміністративно-правові режими, у яких існували різні категорії населення, до загальноімперської моделі, котра включала в себе домінуючу губернську систему регіонального управління.

У Закавказзі, де російська громадянська адміністрація на той момент уже утвердилася, цей процес практично завершився. Серед адміністративно-територіальних пертурбацій цього періоду потрібно згадати ліквідацію

Абхазького князівства в 1864 р. Через два роки, у 1866 р., у його межах було організовано Сухумський відділ, що згодом увійшов до складу Кутаїського генерал-губернаторства.

У 1867 р. територію Мегрельського князівства було включено до складу Кутаїської губернії. У цьому ж році на основі об'єднання суміжних повітів Бакинської й Тіфліської губерній, а також із приєднанням Мегринської ділянки Єреванської губернії виникла Єлисаветпольська губернія. Її кордони охоплювали територіальні сегменти вірменського, тюркського, курдського, лезгинського розселення й за рахунок цього перекривали складну мозаїку місцевих етнічних кордонів, утверджуючи при цьому імперський (наднаціональний) принцип в адміністративно-територіальному поділі.

Узагалі потрібно сказати, що основні перетворення, ініційовані Михайлом Миколайовичем, стосувалися поетапного перенесення реформ, що проводилися взагалі в Росії, на кавказький ґрунт, у першу чергу в Грузію. Там у два заходи було відмінено кріпосне право, селянство отримало особисту свободу й невеликий шмат землі. На грузинську територію поширилася судова й міська реформи, що було позитивно сприйнято населенням.

Натомість політичний курс на «злиття» населення Кавказу з іншими підданими імперії, на наближення козаків і горців до цивільного стану з самого початку наштовхнувся на низку перешкод, що й призвело спочатку до тимчасової відмови від цього стратегічного завдання як передчасного, а згодом і до відмови від нього.

Комбінація внутрішньо- й зовнішньополітичних факторів не тільки гальмувала розвиток цієї загальногромадянської тенденції в адміністративно-політичному облаштуванні Кавказу, але й змусила переглянути її засади. Особливо що стосувалося козацьких поселень. Залучення козацтва в господарсько-економічні відносини, характерні для цивільного населення, призвело до зміни ціннісних орієнтирів у козаків, до станового

розшарування, до погіршення взаємин між козаками й місцевим населенням на ґрунті обезземелення останнього. Це серйозно відобразилося на бойовому духові козацтва, на общинній психології й спричинило до неправильного витлумачення державного призначення війська. Російсько-турецька війна (1877 – 1877) показала, що такі процеси серед козацьких частин досить не своєчасні, а тому знову було порушено питання щодо надання козацтву як основній ударній силі Російської імперії особливого статусу. Тим більше, що в російській колоніальній політиці на Південному Кавказі досить чітко почала проступати військова складова. Причину цього потрібно шукати не стільки у внутрішньополітичній ситуації, скільки в зовнішньополітичній.

Основним зовнішнім фактором, що стимулював мілітаризацію політики імперії в регіоні, стало загострення російсько-британського геополітичного суперництва й зростання ролі Кавказу як стратегічного плацдарму Росії на південному напрямку.

Крім того, присутність Росії як суб'єкта в геополітичній грі світових держав загостило питання й стосовно самих соціальних, ідентифікаційних рамок її «імперських основ» у контексті національно-державного суперництва, що розгорнулося в цей час і в Європі.

Імперії, у тому числі й Російська, починають шукати свої національні, а не династичні або конфесійно-месіанські основи. У нову епоху конфесійна характеристика імперських основ Росії вимагала адекватної мовної й етнічної однозначності. В останній чверті XIX ст. вона починає все більше визначатися як російська держава не тільки в сенсі підданих, але й у культурно-мовному сенсі – як держава, створена російським народом і така, що йому належить, а це, у свою чергу, втілювалося в новому імперському курсі, у новій стратегії по абсорбції кавказької периферії, її поселенського освоєння, що знову загостило питання щодо характеру інтеграції Кавказу в імперію, про культурне домінування, що визначилося в процесі інтеграції регіону в російський державний механізм.

Разом з етнізацією російської протонації й зміною загальної імперської «системи координат», у котрих оцінювалися самі національні основи Російської держави, не викликала сумнівів потреба в російському домінуванні на Південному Кавказі – економічному, культурному, адміністративному, поселенському. За таких умов. імперська політика «національного балансу» стала більш інституційно очевидною й етнічно вибірковою. Ця «вибірковість» мала сприяти укріпленню «російського елемента» у краї.

Урядовий курс на русифікацію регіону супроводжувався загальним погіршенням міжетнічних відносин на Кавказі. Визріли й соціальні конфлікти, котрі лягали в політичний контекст, набуваючи при цьому символічного значення. Саме ці конфлікти й політичні стратегії їхнього вирішення стали каталізаторами тих процесів і моделей національно-державного устрою на Кавказі, які утілювалися в життя в наступні десятиліття, тобто в 1890-х рр.

Таким чином, напередодні чергової російсько-турецької війни на Південному Кавказі спочатку О. Баратинським, а згодом і його наступником – Михайлом Миколайовичем було здійснено низку адміністративних реформ, котрі зміцнили позиції Росії в регіоні, а це, у свою чергу, у майбутньому й забезпечило військову підтримку серед місцевого населення.

5.2. Російсько-турецька війна (1877 – 1878): Південнокавказький театр бойових дій

Якщо в 60 – 70-х рр. XIX ст. перед кавказьким намісником і тамтешнім чиновницьким апаратом стояло завдання інкорпорувати Південний Кавказ й упокорений Північний у державне тіло Росії, використовуючи для цього насамперед реформи, то перед російським зовнішньополітичним відомством стояло дещо інше завдання – укріпити позиції Російської імперії на євразійській арені, які серйозно похитнулися після її поразки в Кримській війні (1853 – 1856).

Військова невдача Росії продемонструвала політичну, економічну й військову відсталість країни, що вимагало негайних заходів у всіх сферах життя імперії. У зовнішній політиці цього періоду відбувся серйозний перелом, названий М. Леонтьєвим кінцем «воронцовщини» й «нессельродовщини» і, як наслідок, поява нової генерації російських політиків – переконаних русофобів [175, с. 81]. Олександр II, що зійшов на престол після самогубства Миколи I, ініціював численні реформи, котрі були покликані вивести державу з затяжної кризи й дипломатичного нокауту. При цьому, на думку Д. Лівена, російська правляча еліта керувалася насамперед геополітичними інтересами [177, с. 81].

Ситуацію погіршувала ще й те, що за договором, підписаним на Паризькому мирному конгресі (1856) Австрією, Великою Британією, Пруссією, Францією, Туреччиною, Сардинським королівством і Росією, остання втрачала Молдавське князівство, а з ним і вихід до Дунаю, змушена була згодитися з «нейтралізацією» Чорного моря й демілітаризацією Аландських островів. Це, у свою чергу, робило вразливими південні рубежі імперії, насамперед Південний Кавказ, за умови агресії зі сторони Туреччини, Ірану чи інших держав.

Разом із тим російським дипломатам усе ж таки вдалося зняти з порядку денного питання щодо можливої незалежності Черкесії й Дагестану, а отже, і перешкодити спробі Лондона відділити Кавказ від Російської імперії. Більше того, переможні військові дії в цьому регіоні, що завершилися взяттям Карса, ще більше укріпили позиції Петербурга в Закавказзі, а входження гірського Кавказу до складу Росії в 1864 р. завершило столітню воєнну фазу оволодіння цією територією.

Завдяки тому, що в 1873 – 1874 рр. оформився «союз трьох імператорів» і були відмінені статті Паризького договору, Російська імперія таки зуміла вийти з міжнародної ізоляції й активізувала зовнішньополітичну діяльність. Однак якщо домогтися відміни «нейтралізації» Чорного моря в 1871 р. російським правлячим колам вдалося дипломатичним шляхом, то для

повернення Бессарабії Петербургу довелося знову вступити у двобій із Портою в 1877 р.

В останній третині XIX ст. «Східне питання» знову опинилося в центрі міжнародної уваги: із новою силою розгорілася боротьба європейських держав за турецьку спадщину. Австро-Угорщина намагалася захопити Боснію й Герцеговину, побоюючись зростання впливу Росії на Балканах. Велика Британія докладала чимало зусиль, аби Росії не дісталися Босфор і Дарданелли. Німеччина зі своєї сторони сприяла загостренню протиріч між Петербургом і Лондоном, адже в кінцевому результаті допоки епіцентр геополітичної конфронтації знаходився на Сході, доти в Центральній Європі в Берліна залишалася свобода дій.

У цей період на Балканах протягом 1875–1876 рр. розгорнувся антитурецький південнослов'янський національно-визвольний рух у Боснії, Герцеговині, Болгарії, Сербії й Чорногорії. Велика Британія й Австро-Угорщина намагалися завадити створенню там незалежних слов'янських держав, а тому всіляко допомагали Туреччині в придушенні виступів.

Хоча в Петербурзі за всіма цими подіями стежили надзвичайно уважно, однак втрутитися в балканські справи безпосередньо не наважувалися й діяли обережно через Слов'янський комітет у Москві. Через нього набиралися загони добровольців, надходили щедрі пожертви для повсталих народів. Російські правлячі кола з певним застереженням сприймали такі прояви братерства, побоюючись, що піднесення національної свідомості народів Російської імперії може призвести до конфлікту всередині самої держави, але при цьому й не хотіли відмовлятися від можливості витіснити турок із Балканського півострова й захопити стратегічно важливі протоки.

Туреччина не реагувала на заклики Петербурга переглянути дискримінаційну політику щодо слов'янських народів, надати Боснії, Герцеговині й Болгарії автономію й припинити геноцид. Європейські держави зі свого боку підписали в Лондоні протокол, котрим зобов'язували османів провести реформи на користь християн. Після того, як султан

відмовився виконати ці умови, 24 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині.

Хоча головні події розгорнулися в Південно-Східній Європі, а Кавказький театр воєнних дій вважався другорядним, однак надалі стало зрозумілим, що турки мають на меті проникнути на Кавказ і підняти там антиросійське повстання гірських мусульманських племен. Враховуючи нестабільність цих територій і відносно нещодавнє упокорення горців, у Петербурзі боялися нової громадянської війни на півночі регіону. Крім недопущення такого повороту подій, російські генерали ставили за ціль також захоплення Карса й Ерзерума.

Тим часом у Закавказзі початок російсько-турецького військового протистояння зустріли з великим ентузіазмом. Так, грузини сподівалися, що в результаті поразки османів нарешті буде звільнена Південно-Західна Грузія. Майже одразу грузинські патріоти почали налагоджувати зв'язки з так званою Турецькою Грузією. Напередодні війни Південно-Західну Грузію відвідали відомі громадсько-політичні діячі Д. Бакрадзе, Г. Казбегі, М. Гурієлі, А. Мепісашвілі, Г. Церетелі, І. Кереселідзе. Останній зустрічався з аджарським лідером Шериф-беком Хімшіашвілі, який прагнув возз'єднання Аджарії з Грузією й вичікував лише зручного моменту для повстання проти турок [197, с. 321].

Аджарці відмовилися вступити в турецьку армію й брати участь у придушенні герцоговинського повстання. У відповідь на погрози зі сторони Порти турецькі грузини підняли проти поневолювачів повстання, яке з великим захопленням було сприйняте в Грузії. Росія використала таке патріотичне піднесення, аби укомплектувати загони грузинських добровольців для боротьби з Туреччиною. На початку війни було сформовано вісім піших і три кінних полки ополченців-міліціонерів, чотири кінних дивізії й три піших сотні. Безпосередньо на театр бойових дій було направлено приблизно 30 тис. грузинських вояків-добровольців.

На Кавказі російська армія нараховувала 180 тис. солдат і 400 гармат. Туди було направлено 60 тис. вояків. У військових операціях активно брали участь грузинські, вірменські й азербайджанські міліціонери [197, с. 322]. Більше того, широке використання обома сторонами іррегулярних військ, набраних із місцевих жителів, було особливістю війни на Кавказькому театрі воєнних дій [241, с. 577].

Згідно з планом наступу, діючий корпус Кавказької армії було поділено на чотири частини: одна виступала в похід у напрямку Озургеті – Батумі, друга – Ахалцих – Ардаган, третя – Олександропіль – Карс і четверта – Єреван – Баязет. На чолі озургетської частини стояв генерал Оклобжіо, ахалцихської – генерал Девель, олександропільсько-карську вів генерал Гейман, а єреванську – генерал Тергукасов. Головнокомандуючим діючим корпусом було призначено генерала Лоріс-Мелікова [198, с. 323].

Туреччина також добре підготувалася до війни. В анатолійському четвертому корпусі її армії нараховувалося близько 60 тис. солдатів, озброєних рушницями найновішого зразка, і велика кількість гармат фірми Круппа.

Росіяни розпочали бойові дії проти турків безпосередньо на їхній території. Командування російською армією докладало чимало зусиль, аби привернути на свою сторону вірменське населення Туреччини й підняти його на боротьбу проти ворога. Так, генерал Оклобжіо застерігав своїх солдатів, що вступили на територію Аджарії, ні в якому разі не порушувати традиції й обряди місцевого населення й з повагою ставитися до народу, який згодом може поповнити ряди міліціонерів й ополченців російського війська.

Наступ росіян на лівому фланзі просувався доволі успішно. Через шість днів після оголошення війни, 30 квітня 1877 р., Єреванський загін генерала-лейтенанта О. Тергукасова захопив Баязет і рівнину навколо нього. А вже 10 травня дві колони російської армії на чолі з генералами Гейманом і Девелем оточили місто Ардаган.

На укріплення цієї фортеці, розташованої у верхній течії р. Кури, турки звернули особливу увагу ще під час Кримської війни. Під керівництвом європейських інженерів тут були зведені нові укріплення, де встановлено 95 гармат найновішої системи. За свідченням очевидця Г. Градовського, «Ардаган являв собою серйозну перешкоду на шляху наших (російських – Б.М.) військ, і все це дякуючи нашим гуманним друзям-християнам англійцям. Не можна не обурюватися тим, як «дружня» Велика Британія допомагала туркам всупереч оголошеному нейтралітету» [68, с. 12].

Ардаган захищав 8-тисячний гарнізон (Г. Градовський, наприклад, називає цифру 10 тис. чоловік), на озброєнні котрих були швидкострільні рушниці, патрони, порох. Ахалцихський загін росіян складався з 15 тис. солдатів й офіцерів, що мали у своєму розпорядженні 76 гармат. Командуючий корпусом генерал-ад'ютант М. Лоріс-Меліков вирішив його укріпити, перекинувши сюди частину Олександропільської армії під керівництвом генерала Геймана. Саме він й очолив штурмові колони, що о шостій годині вечора 16 травня 1877 р. перейшли в наступ. Оманські ряди похитнулися й вони почали втікати з поля бою [167, с. 13].

Тим часом артилерійська дивізія підполковника Мусхелішвілі розпочала атаку Гюлявердинських висот – ключових позицій оборони Ардагана. До вечора Єлисаветпольський полк під командуванням Амїреджібі розгромив ворожий табір на Гюлявердинській горі, потім були захоплені мало чи не всі укріплення й таким чином розчищена дорога російській армії до міста. На висоті розмістили російські батареї.

Однак «ніякі гармати й рушниці, жодна кількість патронів не допоможуть, якщо у військах немає усвідомлення правоти своєї справи й того духу, який створює перемоги» [59, с. 12]. Російські війська усе це мали. На наступний день, 17 травня, вони відкрили нищівний вогонь по Ардагану з 40 гармат. Противник почав відступати й залишив найсильніше укріплення – Рамазан-Тібія. Після двогодинного штурму місто капітулювало, близько

трьох тисяч турецьких солдат загинуло, триста потрапило в полон. Росіяни втратили 49 чоловік убитими й 251 пораненими [167, с. 313].

Місто мало величезне стратегічне значення й відіграло провідну роль чи не в усіх російсько-турецьких війнах. Воно знаходилося на перехресті більшості шляхів від кордону й від Батума до Карса й до Саганлузького хребта, і далі на Ольти. Захоплення Ардагана дозволило відрізати північну турецьку армію, що опиралася на Батум і на флот, від армії анатолійської, базою для котрої служив Карс. Крім того, падіння цієї фортеці робило надійними тили російській армії, убезпечувало від ворожого удару зі сторони Батума. Саме тому взяття Ардагана передувало й у 1828 р., і в 1855 р. воєнній операції проти Карса. За таким самим сценарієм розгорнулися події й у 1877 р. [59, с. 9].

Через це російське командування направило військові частини, що отримали блискучу перемогу під Ардаганом, до Карської фортеці, яка вважалася неприступною, замість того, щоб спрямувати удар на Батумі через Артанджі й Артвін. Нагадаємо, що Карс розташовувався на узвишші, представляючи собою комплекс штучних і природних укріплень. Однак після блискучих перемог російської армії ніхто практично не сумнівався в тому, що невдовзі фортеця також буде взята.

Разом із тим постійно надходили тривожні вісті від генерала Оклобжію, війська котрого «кожний свій крок змушені були купувати ціною крові; турки, користуючись природними перешкодами – непрохідними лісами й кручами Каджарських гір, чинили запеклий супротив» [59, с. 53]. З іншої сторони, не могло не насторожувати й те, що османи практично безперешкодно висадилися в Сухумі й змусили генерала Кравченка відступати, а в Абхазії в цей час розпочалося повстання.

Саме в таких умовах російські війська розташувалися поблизу Карса й готувалися до штурму фортеці. У розпорядженні генерала-лейтенанта Девеля була 39-а піхотна дивізія, саперний батальйон і кавалерійська дивізія генерала Шереметьєва. Колона генерала-лейтенанта Геймана, що складалася

з кавказької гренадерської дивізії, саперного батальйону й гренадерської артилерійської бригади, рушила вздовж східних укріплень Карса на південь і на початку червня закріпилася в селищі Хаджі-Халіл. Сюди ж підійшла кавалерія князя З. Чавчавадзе в складі нижньогородського й Сіверського драгунського полків, трьох козацьких полків і кількох сотень іррегулярної кавалерії – усього 8 ескадронів і 30 сотень, озброєних 16 гарматами козацької артилерії.

Після кавалерійської перемоги поблизу Беглі-Ахмета піхота генерала Геймана перейшла на південну сторону Карса, перекривши шлях турецьким військам зі сторони Ерзерума. 6 червня 1877 р. південний загін розбив табір на десять верст ближче до Карса біля селища Мезра. Проте російське командування ніяк не могло зважитися на рішучі дії, тобто на штурм міста.

Щоб зрозуміти причини такої затримки, потрібно згадати один важливий факт: якщо в 1855 р. основна частина анатолійської групи турецьких військ зосереджувалася саме в Карсі, і його захоплення було обов'язковим для росіян, аби не залишати османів у тилу, то в 1877 р. захищав фортецю всього-лише двадцятитисячний гарнізон, а основна армія турків сформувалася біля Ерзерума, за Саганлузьким хребтом [59, с. 58]. Більше того, саме в Ерзерумі були військові й продовольчі запаси османів.

У зв'язку з цим неодноразово висувалася пропозиція залишити під Карсом два-три полки піхоти й козацькі полки, аби ті перешкождали ворожим вилазкам карського гарнізону, а більшу частину російського війська спрямувати до Саганлуга [9, с. 42 – 44]. Цієї точки зору притримувався й генерал-ад'ютант Лоріс-Меліков. Він укріпився у своїх намірах після того, як полковник Комаров на чолі невеликого загону зумів захопити Пеняк й Ольти, відкривши, таким чином, північний шлях на Ерзерум. Гірські переходи на шляху з Карса в Ерзерум також не контролювалися турками. Натомість генерал Тергукасов, за умови початку військової операції з оволодіння містом, міг ударити у фланги й тил Мухтару-паші [59, с. 60].

Однак рішення про штурм Ерзерума, а не Карса повинен був прийняти великий князь головнокомандуючий, а він не міг прибути на місце подій через повстання в Абхазії. Лише 9 червня його урочисто зустрічали в селищі Мацра. Після нетривалих нарад було вирішено штурмувати все-таки Карс.

Російська армія через топографічні особливості місцевості, не мала змоги розташувати навколо міста артилерійські батареї, тому штурмувати довелося при відкритій позиції [198, с. 324]. І хоча південно-східна сторона фортеці залишалася більш доступною, адже оборона там була лише штучною, розпочинати наступ тут не вважали за доцільне до тих пір, доки не будуть взяті Карадаг й Араб. Російське керівництво сподівалося, що захоплення навіть одного укріплення сприйметься карським гарнізоном як сигнал для втечі через так званий «золотий міст» на сході й півночі, спеціально залишений росіянами, аби потім вдарити по відступаючих кавалерією.

У ніч із 13 на 14 червня 1877 р. частини генерала Девеля й ериванський загін генерала Геймана здійснили спробу непомітно наблизитися до Карса, аби виставити гармати з північної сторони й із Шораських висот. Однак вона виявилася невдалою, по-перше, через погані природнокліматичні умови – розпочався сильний дощ, а, по-друге, через незнання інженерами місцевості, що викликало плутанину щодо місць, де потрібно було встановлювати гармати й батареї. І хоча проти Араба й Карадана виставили й другу бригаду 39-ї дивізії, однак при цьому ослабили позиції на лівому березі Карс-чая.

Отже, ця спроба оволодіти містом була невдалою. Більше того, було зрозумілим: взяття Карса не вирішувало стратегічних завдань. Тим більше, що невдовзі стало відомо про заклики про допомогу, які лунали з оточеного Баязета. І це при тому, що відомостей від армії генерала Тергукасова взагалі не надходило. За таких умов було вирішено армію, котра складалася з кавказької гренадерської дивізії, саперного батальйону, кавалерійської дивізії князя З. Чавчавадзе [59, с. 80], спрямувати на Саганлуг.

Об'єктивно оцінюючи події, потрібно сказати, що в ситуації, яка склалася навколо Карса, якнайкраще себе проявив головнокомандуючий Анатолійським корпусом турецького війська Мухтар-паша. Він зумів уникнути помилки, допущеної в 1855 р., і не зачинив усю армію в Карсі, а зосередив свої сили в районі Зівіна, де перехрещувалися шляхи на Карс, Олтіс й Алашкерт. Таким чином, Мухтар-паша змусив російське командування постійно остерігатися удару як зі сторони Карса, так і зі сторони Саганлуга. Це пояснює, чому росіяни просто не могли залишити фортецю в тилу й майже місяць просиділи біля неї, хоча так і не зважившись на рішучі кроки.

Такою відстрочкою скористалися османи. Мухтар-паша укріпив свою армію добровольцями з місцевих жителів й ударив усіма своїми військовими силами по загону генерала Тергукасова. Майже одразу з ним був перерваний зв'язок, а тому Лоріс-Меліков пообіцяв дві тисячі карбованців тому, хто зуміє пробратися до ериванського загону. Тим часом тринадцятитисячний корпус турків несподівано підійшов зі сторони озера Вана до Баязета, захопив місто й оточив баязетську цитадель, де чинив супротив ворогу усього-лише один батальйон.

Аби не допустити розгрому ериванського загону генерал Лоріс-Меліков почав наступ на Зівін. Розрахунок базувався на тому, що поки Мухтар-паша зайнятий двобоєм із частинами Тергукасова, потрібно вдарити по зевінському табору, розгромити його, а потім спрямувати свої сили проти «Мухтарки», як поза очі називали Мухтара-пашу.

Напередодні битви командуючий корпусом таки отримав приємну звістку від Тергукасова: його шеститисячний загін не тільки витримав натиск двадцятидвохтисячної турецької армії, але й зумів її відтіснити, залишившись на своїх позиціях. Особливо при цьому відзначилися козаки й піші драгуни Переяславського полку. Як наслідок, Мухтар-паша змушений був залишити генерала Тергукасова й поспішив до Зівіна, куди підійшло російське військо.

За таких умов основні сили російської армії опинилися у важкому становищі, бо вклинилися у ворожі позиції, відірвавшись від своїх тилів. Зівінський бій розпочався 25 липня. Війська, зосереджені в центрі й на правому фланзі, почали відступати. Турки продовжили наступ і поступово повернули собі всю територію, захоплену росіянами за місяць війни.

Невдача під Зівіном поставила загін О. Тергукасова у важке становище. Він був відрізаний від своїх баз переважаючими силами противника – корпусами Ізмаїл-паші й Фаїк-паші, що оточили Баязет. У зв'язку з цим генерал повинен був прийняти нелегке рішення: або рухатися на допомогу баязетському гарнізону, або вивести обоз із пораненими й хворими на російську територію. Тергукасов обрав другий варіант [167, с. 314].

Щодо Баязета, то його гарнізон складався з окремих частин Кримського й Ставропольського піхотних полків, Уманського, Хоперського, Кавказького козацьких полків, Єлисаветпольського і Єрewanського кінно-ірегулярних полків, мав 2 гармати 19-ї артилерійської бригади й нараховував 1700 чоловік. Комендантом міста був підполковник Пацевич, його помічниками – підполковник Ковалевський й капітан Штоквич.

19 червня в ході розвідки російський загін зіштовхнувся з одинадцятитисячним корпусом Фаїка-паші. Під час відступу загинув улюбленець гарнізону Ковалевський, а загін ледве досяг цитаделі й сховався в ній. Баязет прострілювався з найближчих висот, що значно ускладнювало його захист.

20 червня турки почали обстріл фортеці, а далі пішли на штурм. У розпалі бою Пацевич вирішив здати місто, силою примушуючи солдат припинити стрілянину, однак був убитий чи то російською, чи турецькою кулею. Захисники Баязета дружніми залпами зі стін міста відкинули турків, утративши лише вбитими триста чоловік. У відповідь османи заблокували фортецю.

У цитаделі не було води, тому сміливці пробиралися до джерельця за сто кроків від міста. Більшість із них були вражені стрілами противників. На

кінець турки отруїли воду, кинувши туди трупи. Дійшло до того, що в день баязетцям видавали дві ложки води й чверть сухаря. Захисники міста не могли навіть утримати зброю в руках, однак відмовлялися від пропозицій про капітуляцію. Комендант фортеці Штоквич слав посланців до Тергукасова, аби той поспішив на виручку. Один із них, вірменин Тер-Погосов зумів добратися до штабу Єреванського загону. 9 липня Тергукасов підійшов до Баязета. На наступний день його війська пробилися до фортеці, а корпус Фаїк-паші відступив, залишивши полонених і три гармати [167, с. 314 – 315].

Таким чином, із липня по серпень 1877 р. ситуація на фронті для російських частин залишалася критичною. Причину цього вбачали в розділені армії на три колони, що й дозволило туркам маневрувати. Не менш складна ситуація склалася й на Кавказькому узбережжі Чорного моря. Наступ в Аджарії не приніс бажаного успіху. Це трапилося насамперед через відсутність у росіян військового флоту в чорноморських портах. Натомість турецькі військові кораблі безперешкодно перекидали морським шляхом боєприпаси, озброєння, продовольство, бомбардували прибережні російські фортеці. Не зважаючи на те, що наступальні дії з берегів Чорного моря були помилковими, російське командування продовжило наполягати на штурмі Батума [198, с. 325].

11 травня 1877 р. турки висадили десант поблизу Гудаути й спрямували його в напрямку Сухумі. Генерал Кравченко здав місто, зваживши на чисельність ворога. Як наслідок, османи окупували значну частину Абхазії й спровокували повстання абхазців проти Росії.

На допомогу частинам генерала Кравченка був посланий генерал Алхазішвілі. Вирішальна битва відгриміла біля містечка Окумі. Турки зазнали поразки й почали відступати. У червні 1877 р. відбувся бій поблизу містечка Ціхідзірі. Ця фортеця вважалася неприступною, однак турки перестрахувалися й направили сюди ще 35 тис. чоловік, тоді як загальна кількість вояків у російському загоні не перевищувала 25 тис. чоловік. За такого співвідношення сил росіяни взяти фортецю не змогли й відступили.

Однак уже 1 серпня османи залишили Очамчіре, а 2 вересня російські війська зайняли Сухумі [198, с. 325].

Хоча в цілому перевага на приморському напрямку бойових дій була на стороні російської армії, однак війна тут ішла з перемінним успіхом. Нерішучість російського командування призвела до того, що турки захопили половину Абхазії. Через це російське командування готувалося до контрнаступу на Малоазійському театрі війни. У вересні 1877 р. частини діючого корпусу, що нараховував 56 тис. чоловік, на озброєнні котрих було 220 гармат, розпочали операцію проти армії Мухтар-паші, у розпорядженні якого було 37 тис. чоловік й 74 гармати. Османи закріпилися на Аладжинських висотах, зайняли оборонну позицію й постійно вдавалися до контратак [198, с. 315].

Вирішальна битва розпочалася 2 жовтня 1877 р. в районі Аваляра, однак жодна зі сторін не досягла успіху. Тоді росіяни розробили операцію повного знищення армії Мухтар-паші. Для цього колонна генерала-лейтенанта І. Лазарева повинна була обійти правий фланг турків й атакувати ворога з тилу. І. Лазарев прекрасно впорався з поставленим завданням: російські війська несподівано з'явилися позаду турецьких позицій, сіючи паніку в рядах османів. Як тільки через телеграф російське командування отримало про це звістку, одразу розпочався загальний наступ військ.

Уже 15 жовтня 1877 р. Аладжинські висоти опинилися в руках російської армії. А 17 жовтня після потужної артилерійської підготовки були захоплені турецькі укріплення на горі Авліар. Мухтар-паша, побоюючись того, що його армія буде оточена, віддав наказ відступати, однак досить швидко відступ перетворився у втечу.

Із точки зору воєнного мистецтва бої 2 – 4 й 14 – 15 жовтня складали два етапи однієї операції, що закінчилася повним розгромом Анатолійського корпусу османів. Росіяни зайняли всю територію до Соганлузьких висот [197, с. 326]. Блискуча перемога російської армії в Авліар-аладжинській битві

вирішила долю кампанії на Кавказі. Турецькі частини були дезорганізовані – вони не вірили в можливість перемоги над супротивником.

Залишки корпусу на чолі з Мухтар-пашою відійшли до Карської фортеці. Він зумів ціною неймовірних зусиль зосередити 20 тис. вояків у районі Деве-Бойнської гори, аби зупинити наступ Кавказької армії, яка рухалася в напрямку Ерзерума. Однак 5 листопада 1877 р. загопи Геймана й О. Тергукасова розбили турецьку армію біля хребта Деве-Бойну. Османи втратили половину свого війська – 7 тис. чоловік, натомість росіяни в сім разів менше.

Після цього генерал Гейман 10 листопада розпочав штурм головного міста Анатолії – Ерзерума, проте досягти успіху росіянам не вдалося через погану підготовку військової операції. У ході облоги від тифу загинуло 20 тис. чоловік, більше, аніж за всю кавказьку кампанію [197, с. 316].

Тоді як одна частина російського війська вела бої за Ерзурум, загін генерала Лазарева, що налічував 35 тис. чоловік і 198 гармат, рухався в напрямку Карса, котрий нараховував 300 гармат і чотири групи укріплень. І хоча спеціалісти при російському штабі вважали взяття міста неможливим, Лазарев вирішив це зробити. Для цього були виготовлені й роздані офіцерам найдетальніші креслення турецьких укріплень. Генерал вирішив, що найдоцільніше буде атакувати Карс уночі, аби зменшити втрати. Перед генеральним штурмом російські вояки щоночі робили вилазки у ворожий стан, а артилерія обстрілювала місто.

Атакувати Лазарев вирішив сімома колонами, при цьому головний удар наносили з південного-заходу. Першочергове завдання полягало в тому, аби взяти укріплення Хафіз, Канли й Чім. Увечері 5 листопада російські війська вийшли на вихідні позиції. Російський штаб дезінформував турецький гарнізон, що атака розпочнеться на світанку 6 листопада, тому турки вмостилися спати, щоб бути готовими до двобою. Першим під натиском колони полковника Мелікова впав форт Суварі, однак оволодіти Чімом ні йому, ні колоні Комарова не вдалося.

Колона Граббе, що атакувала Канли, зломити супротив двохтисячного гарнізону турок змогла лише за підтримки колони Вождакіна й резервів. При цьому сам Граббе й багато офіцерів загинуло. Відзначився Фадєєв, загін котрого відіграв вирішальну роль під час взяття форту Хафіз-паша, а потім із власної ініціативи захопив ще два укріплення.

На світанку основні укріплення на сході й півдні від Карса опинилися в руках росіян. Комендант фортеці Гусейн-паша прийняв рішення прориватися на захід. Більшість турок потрапила в полон до кінних загонів Щербакова й Шереметєва. Урятуватися вдалося лише півсотні вершників, серед яких був і Гусейн-паша. Загалом у полон потрапило близько 22 тис. турецьких військовослужбовців, 2,5 тис. турок загинуло. Утрати серед росіян вимірювалися сотнями, 2196 солдатів були пораненими. Падіння Карса принесло Росії значну стратегічну перевагу на Кавказькому театрі військових дій [167, с. 316 – 317].

Натомість в Аджарії ситуація склалася для російського командування критично. Розроблялися різні плани взяття Батума. Генерал Святополк-Мирський у листах до царського намісника в Тбілісі неодноразово підкреслював, що під час майбутніх мирних переговорів можна буде претендувати на це місто лише в тому випадку, якщо російські війська захоплять його силою. Для цього він радив командуванню розпочати наступ із трьох різних пунктів – з Ардагана, Ахалкалакі й Кобулеті [197, с. 327].

14 грудня 1877 р. Ардаганський загін захопив селище Хеві й Хертвісі. 16 грудня від турків було звільнено місто Артануджі й село Бацу. У січні 1878 р. усю Шавшеті зайняли російські війська.

Саме тому на початку 1878 р. останнім оплотом Мухтар-паші залишилося місто Ерзерум. Хоча йому вдалося дещо посилити обороноздатність фортеці, однак три піхотних російських дивізії й кавалерійські частини відрізали тридцятитисячний гарнізон осман і шістдесят тисяч місцевих жителів від зовнішнього світу. При цьому росіяни

потерпали від голоду й холоду, а також від епідемії тифу не менше, аніж ерзерумці. Усе ж командування готувалося до штурму.

Російська армія домоглася значних успіхів як на Кавказько-Малоазійському театрі війни, так і на Балканах. 10 грудня 1877 р. була взята фортеця Плевна, 20 січня 1878 р. – Адріанополь. Після цього російські генерали спрямували армію на Константинополь. Турецькому султану не залишалося нічого іншого, як запросити миру.

Таким чином, в останній третині XIX ст. геополітичні супротивники Росії в Кавказькому регіоні зробили чергову спробу силоміць вирішити «Східне питання», однак наштотувалися на військовий супротив Петербурга, котрий зумів відновити свої позиції на міжнародній арені й вступив у боротьбу за збереження свого статусу на Південному Кавказі.

5.3. Міжнародна боротьба навколо підписання мирного договору. Остаточна інкорпорація Закавказзя до складу Росії.

У результаті переможних дій російської армії на Балканському й Південнокавказькому театрах бойових дій 31 січня 1878 р. в Адріанополі османи підписали угоду про перемир'я, котра містила в собі згоду Туреччини на запропоновані їй попередні умови мирного договору.

Проте Захід негайно консолідовано проти цього виступив. Австро-Угорська імперія, наприклад, вимагала, аби основні положення майбутнього російсько-турецького миру були винесені на обговорення під час міжнародної конференції. Австрійці мотивували своє рішення тим, що, мовляв, пропозиції Петербурга, покладені в основу мирної угоди, порушували Рейхштадтські й Будапештські домовленості. Нагадаємо, що в них ішлося про розчленування Болгарії по меридіану, більше того – Західна Болгарія повинна була потрапити в австрійську сферу впливу. При цьому росіяни наполягали на створенні на Балканах великої слов'янської держави Болгарії, чого у Відні панічно боялися. Англійський уряд також підтримав вимоги Австро-Угорщини, маючи на меті вирішити на свою користь питання щодо проток.

У Петербурзі не наважилися піти на відкритий конфлікт із двома великими європейськими державами: російська армія була виснажена, фінансове становище залишалось катастрофічним, на Кавказі діяли турецькі агенти, що підігривали антиросійські настрої. Усе це змусило імператора офіційно дати згоду на скликання міжнародного конгресу. На ньому планувалося розглянути ті пункти мирного російсько-турецького договору, які стосувалися «загальноєвропейських» справ. Під ними розуміли насамперед питання стосовно проток.

Як виявилось, шовіністична агітація у Великій Британії зіграла на руку Біконсфільда: він віддав наказ адміралу Хорнбі спрямувати британський флот у Дарданелли й там очікувати султанського дозволу пройти через протоки. Проте султан не наважився на це, побоюючись активізації російської армії поблизу Константинополя. І не випадково: коли в Петербурзі стало відомо про дії британців, Олександр II схилився до рішення віддати наказ головнокомандуючому взяти турецьку столицю 10 лютого. Лише вмовляння міністрів Горчакова й Мілютіна утримали його від цього вчинку.

Тим часом адмірал Хорнбі мандрував між Безікською бухтою й Мармуровим морем. Із Лондона він отримав наказ пройти через протоки навіть без дозволу султана. Британський флот, порушивши всі міжнародні норми й домовленості, установлені конвенцією 1871 р., залишив позаду Дарданелли й 15 лютого кинув якорі на Принцевих островах.

У відповідь російські війська наблизилися до Константинополя на відстань дванадцяти кілометрів, захопивши містечко Сан-Стефано. Як наслідок, у темпоральному відношенні можливості для нападу зрівнялися: що росіянам, що британцям, аби підійти до турецької столиці, потрібно було менше години. Війна здавалася невідворотною. Із цього приводу королева Вікторія у своєму листі від 27 червня 1877 р., писала, що «якщо росіяни візьмуть Константинополь», то вона буде «настільки ображена, що, мабуть, одразу відречеться від престолу» [175, с. 95].

Зваживши на це, лондонський кабінет одразу вдався до погроз: якщо росіяни увійдуть до міста, то це спровокує розрив відносин між Великою Британією й Росією. Австрійці також заявили, що в разі окупації Константинополя відізвуть свого посла з Петербурга. За таких складних умов, російський уряд обмежився тим, що наказав головнокомандуючому зайняти пункти на узбережжі на півночі міста, якщо британський флот увійде в Босфор. На щастя для росіян, цього робити не довелося: 3 березня 1878 р. у Сан-Стефано було підписано прелімінарний мирний договір між Туреччиною й Росією [158, с. 123 – 124].

Уже на цьому етапі спостерігалися розбіжності в поглядах російських дипломатів на подальший перебіг переговорного процесу. Якщо Горчаков, Шувалов, Жомінін, Гірс мали на меті налагодити діалог із Лондоном і Константинополем, то граф Ігнат'єв, уповноважений Олександра II на ведення перемовин із турками, був прихильником великодержавної російської політики, а тому владно продиктував Порті умови миру [158, с. 125].

Сан-Стефанський договір (1878), як те й передбачали австрійці, розширював за рахунок Егейського узбережжя територію Болгарії, порівняно з тією, яку накреслили учасники Константинопольської конференції. Болгарія ставала князівством з номінальною васальною залежністю від султана: навіть турецькі війська покидали її межі, а їм на зміну приходили російські. Простори країни простягалися від Дунаю й Чорного моря до Егейського моря на півдні й албанських гір – на заході.

Для англійців й австро-угорців такий поворот подій був неприйнятним. У Лондоні боялися того, що, укріпивши свої позиції в Болгарії, Росія перетвориться в потужну середземноморську державу. Із болгарського плацдарму вона зможе наносити удари по турецькій столиці й контролювати протоки.

Крім того, Сан-Стефанська угода також передбачав суверенність Чорногорії, котра навіть отримувала порт на Адріатиці; Румунії, що

збагатилася Північною Добруджею; і Сербії. До Росії відходила Південно-Західна Бессарабія, а в Азії – територія Південно-Західної Грузії й більша частина Західної Вірменії аж до Соганлузьких висот [197, с. 328]. Конкретніше – Карс, Ардаган, Баязет, Батум. У Боснії й Герцеговині, на Криті, в Епірі й Фессалії планувалося проведення реформ на користь християнського населення. Турки мали сплатити контрибуції в розмірі 410 млн. крб., однак більша частина боргу покривалася за рахунок територіальних уступок, тому до сплати належало 310 млн. крб.

Хоча питання щодо проток росіяни не порушували, проте й усього іншого виявилось достатньо, аби австрійці в злагодженому тандемі з англійцями почали вимагати скликання конгресу для обговорення умов миру. Російський уряд змушений був піти на такий крок, боячись загострення відносин із Лондоном і Віднем і зважаючи на нейтралітет, який зайняла на той момент Германія.

Пруський «залізний канцлер» О. Бісмарк недвозначно натякнув на те, що його країна не підтримає петербурзький проект завершення війни й вирішення «Східної кризи». Німецький очільник при цьому мав на меті поглибити російсько-британські протиріччя, показати Росії її слабкість й ізольованість на міжнародній арені, зробити її більш поступливою в зовнішній політиці в Центральній і Східній Європі.

Олександр II не залишалося нічого іншого, як піти на поступки ще й тому, що його оточення – головнокомандуючі Балканською й Кавказькою арміями, міністри, дипломати – вважали продовження війни небажаним для Росії.

У зв'язку з цим імператор наприкінці березня відправив до Відня Ігнатієва, аби той домовився з цісарським урядом. Однак на той момент апетити Австро-Угорщини значно зросли: вона претендувала не тільки на Боснію й Герцеговину, але й на контроль над західною частиною Балканського півострова. Згодитися на це росіяни не могли й не хотіли [158, с. 127].

За таких умов у Лондоні вирішили злякати Росію військовими приготуваннями, аби зробити її більш поступливою. Олександр II сприйняв заходи Біконсфільда всерйоз. Особливо після того, як росифільськи налаштований лорд Дербі в знак протесту проти війни вийшов із кабінету міністрів. Його на посаді змінив лорд Солсбері, котрий хоча й був прихильником мирного врегулювання російсько-британських протиріч, однак вважав, що перед тим Петербург потрібно «поставити на місце» [158, с. 128].

У такій не зовсім сприятливій обстановці розпочалися переговори на найвищому рівні. Усі дипломатичні крапки були розставлені 30 травня 1878 р., коли російська й британська сторони підписали угоду, згідно з якою болгарська територія відсувалася за оборонну лінію Балканського хребта. Що стосується Південного Кавказу, то Росія залишила за собою Батум і Карс, при цьому відмовлялася від претензій на Баязет.

Британці за таку щедрість зі своєї сторони запросили компенсацію у вигляді Кіпру: їм у край була потрібна військово-морська база у східній частині Середземного моря. Лондон мав узгодити це питання з турецькою стороною. Султан отримав проект англо-турецького договору, у котрому говорилося про відторгнення Кіпру Британією, а за це Біконсфільд обіцяв союзнику військову підтримку в разі чергового зіткнення з Росією. 4 червня було підписано Кіпрську конвенцію – і, як наслідок, англійці окупували острів, хоча султан так і не наважився видати відповідний фірман, а лише постскриптом поставив своїх підданих перед фактом.

Уже 6 червня Лондон і Відень домовилися про спільну дипломатичну лінію на майбутньому конгресі. Щодо Болгарії ніяких розходжень у позиціях союзників не було. Велика Британія навіть згодилася підтримати Австро-Угорщину в її територіальних претензіях на Боснію.

Так як вропейські держави одноголосно виступили проти умов Сан-Стефанської угоди, адже за ними посилювалися позиції Росії на міжнародній арені, останній не залишалося нічого іншого, як згодитися на скликання в

Берліні конгресу. Аби стимулювати Петербург, Велика Британія й Франція навіть почали готуватися до нової війни. Російські правлячі кола не ризикнули вступити з ними у військове протиборство.

Конгрес відкрився 13 червня 1878 р. у Берліні. У ньому взяли участь шість європейських країн і Туреччина. У статусі спостерігачів тут були присутні представники Балканських країн. Переговори вели міністри закордонних справ і прем'єри Германії, Росії, Великої Британії, Австро-Угорщини, Франції й Італії, а саме: Бісмарк, Горчаков, Біконсфільд, Андрюші, Ваддінгтон і Корті – відповідно. Перший, як господар, головував на конгресі. Рішення, як того вимагала процедура встановлення міжнародних норм, приймалися лише одноголосно.

Становище Росії під час переговорів залишалося надзвичайно складним. Австро-Угорщина, Велика Британія, Франція, Туреччини виступили в антиросійському тандемі, а Германія притримувалася відносного, але досить хиткого нейтралітету. Унаслідок неабиякого енергійного посередництва Бісмарка англійці згодилися на передачу Варни й Софійвського санджака Болгарії, а росіяни дозволили султану утримувати свої війська в Східній Румелії – південній частині Болгарії, розташованій на південь від Балканського хребта. У свою чергу Австро-Угорщина отримала омріяні Боснію й Герцеговину [158, с. 131].

Якщо «європейські» проблеми вирішувалися порівняно спокійно, то російські територіальні надбаня в Азії, зокрема на Південному Кавказі, мало не призвели до кризи в переговорному процесі. Солсбері й Біконсфільд стверджували, що вони не давали санкції на приєднання Батума до Росії, а згоджувалися лише на його тимчасову окупацію. В обмін на поступки в цьому питанні вони вимагали від російських представників згоди для британського флоту увійти в Чорне море. Шувалов навідріз відмовився задовольняти вимоги англійських колег. Це ще більше стимулювало Лондон і Париж об'єднати зусилля проти Петербурга. Вони відкрито стали на захист інтересів Туреччини, а для того, аби чинити тиск на Росію, в акваторію

Чорного моря таки увійшли кораблі Великої Британії. Як наслідок, Російська імперія знову опинилася в міжнародній ізоляції. Це чітко проявилось насамперед при вирішенні територіальних суперечок.

Не зайвим буде сказати, що під час обговорення гострих питань щодо політичного устрою на Балканах й російсько-турецького кордону в Азії, особливо батумського, спостерігалася тенденція до зближення австро-німецьких позицій. При цьому антиросійська коаліція повинна була враховувати, що всі перелічені закавказькі території, окрім Аджарії, знаходилися під контролем російської армії.

Однак турки не поспішали з передачею Аджарії. Навіть навпаки: провокували зіткнення між місцевим населенням й російськими військовими частинами, закликали правовірних аджарців переселитися у внутрішні провінції Туреччини. Англо-турецькі агенти примушували грузинів-мусульман та інших жителів Закавказзя й Малої Азії до антиросійської боротьби, у тому числі й найвпливовішого серед аджарських беків Шерифа-бека Хімшіашвілі. Дервіш-паша навіть роздавав зброю аджарцям, вимагаючи від них виступів проти Росії. Коли ж ті відмовився, в Аджарію були направлені каральні загони, які вщент зруйнували княжий палац у Схалті. Шериф-бек утік в Ахалцих і перейшов на службу до російського уряду.

Отже, сподівання турецьких агентів не виправдалися: більшість закавказьких жителів зустріла росіян як визволителів. Із 16 по 25 серпня міста й села Аджарії перейшли під владу російської адміністрації. 25 серпня 1878 р. війська увійшли в Батумі, а флот – у Батумський порт. У результаті, завершилася багатовікова окупація Туреччиною Аджарії і її приєднання до Грузії.

Конгрес закріпив положення Сан-Стефанського договору щодо незалежного статусу Чорногорії, Сербії й Румунії, як і приєднання до Росії Бессарабії й Добруджі. Разом із тим на берлінських перемовинах було вирішено, що Алашкертську долину й Баязет Росія поверне Туреччині, однак Петербургу вдалося утримати за собою Аджарію, Шавшеті, Кларджеті,

Імерхеві, Кола, Артануджі й Олтисі та значну частину Західної Вірменії. Що стосувалося конкретних міст, то до Росії відійшли разом зі своїми округами Ардаган, Карс і Батумі, оголошене вільним портом. Як наслідок, Росія остаточно закріпилася на Південному Кавказі, що стало міжнародно-правовою реальністю.

Підсумовуючи, можна сказати, що від підписання 13 липня 1878 р. Берлінського трактату виграли всі, окрім переможниці у війні – Росії, котра втрачала порівняно з умовами Сан-Стефанського договору значну частину плодів своєї перемоги, і переможеної – Туреччини, колишні території котрої – Кіпр і Боснію та Герцеговину – поділили між собою Велика Британія й Австро-Угорщина [158, с. 132].

Крім того, уже 8 лютого 1879 р. між Росією й Туреччиною був підписаний Константинопольський мирний договір. Саме він і проголосив «мир і дружбу» між цими країнами, закріпивши заміну умовами Берлінського трактату тих статей Сан-Стефанської мирної угоди (1878), котрі були змінені або узагалі відмінені на Берлінському конгресі (1878). За цим договором, сума контрибуцій, котрі Туреччина повинна була виплатити Росії, сягала 802,5 млн. фр. Обумовлювалися також розмір відшкодувань російським громадянам й організаціям на турецькій території, котрі зазнали збитків під час війни. Відновлювалися попередні зобов'язання відносно торгівлі, юрисдикції й положення російських підданих у Туреччині [136, с. 77].

Отже, у другій половині XIX ст. Росія в адміністративно-територіальному впорядкуванні Закавказзя досягла відчутних результатів, пов'язаних насамперед з призначенням намісником талановитого військового й реформатора О. Барятинського, діяльність котрого була спрямована на покращення життя місцевого населення, досягнення відносної фінансової автономії регіону, сприяння економічному розвитку Південного Кавказу. Так як у 1860-х рр. відбулося упокорення горців і встановлення відносної стабільності, наступник О. Барятинського князь Михайло Миколайович

продовжив реформаторський курс свого попередника й зумів утримати регіон від захоплення османами під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. За її результатами, затвердженими Сан-Стефанським мирним договором (1878), Берлінським конгресом (1878) та Константинопольською угодою (1879), Південний Кавказ остаточно входив до складу Росії.

ВИСНОВКИ

Територія Кавказького регіону як культурно-історична й географічна одиниця до початку ХІХ ст. розглядалася російськими правлячими колами як імперська буферна зона, що відокремлювала південні кордони імперії від вороже налаштованих щодо неї Оманської імперії й Ірану. Проте уже з перших років ХІХ ст. акценти в зовнішньополітичній стратегії Петербурга щодо усього Кавказу й особливо відносно Закавказзя змінилися: він перетворився на особливий, стратегічно важливий регіон Росії, входженню й освоєнню території котрого імперська влада почала приділяти значну увагу.

Таким поступовим метаморфозам у зовнішній політиці Петербурга передували військово-політичні події, що мали своїм наслідком підписання Кючук-Кайнарджійського договору (1774), у результаті котрого Кримське ханство потрапило під російський протекторат, що, у свою чергу, і дало старт територіальному примноженню Росії на південних рубежах імперії. А вже після побудови Азово-Моздокської лінії (1777) і перенесення кордонів на Кубань (1783) усі землі від Каспійського й до Азовського моря увійшли до складу імперії, а на їхній території виникла Кавказька область. До неї не належала лише західна частина, передана після виселення звідси Ногайської орди Чорноморському козацькому Війську.

Анексія в 1783 р. Кримського ханства разом із його кубанською частиною вивела кордони Російської держави на середню й нижню течію Кубані. Таким чином, починаючи з 1792 р. на колишніх ногайських кочівних просторах між Кубанню, Ією й азовським узбережжям з'явилося російське Чорномор'я – могутній козацький бастион імперії з запорозьких козаків-переселенців. Як наслідок, уже наприкінці ХVІІІ ст. сформувався чіткий контур Кавказької лінії – суцільної смуги розселення козацьких військ від Тамані до гирла Кубані на заході й до гирла Терека – на сході, що окреслила на той момент південні кордони імперії.

У зв'язку з тим, що Росію на Кавказ привело як прагнення до розширення територіальних меж держави, так і геополітичне суперництво з регіональними лідерами Туреччиною й Іраном за контроль над регіоном, при вирішенні проблем, що виникали в процесі завоювання й освоєння краю, Петербургом використовувалися й силові, і дипломатичні методи. При цьому варто зазначити, що російські правлячі кола були зацікавлені саме в підпорядкуванні територій Південного Кавказу. Це пояснюється тим, що інтереси імперії на обширах від Чорного до Каспійського морів визначалися потребою забезпечити насамперед безпеку торгівельного шляху по лінії Астрахань – Дербент – Баку – Астрабад, котрим користувалися російські купці, що торгували зі Сходом ще з XV ст.

Однак наприкінці XVIII ст. у південнокавказькій російській політиці намітилися серйозні зміни, зумовлені насамперед численними проханнями грузинських правителів узяти їхні князівства під свою опіку, аби уберегти край від посягань мусульманської Туреччини й Ірану, котрі розорювали території постійними набігами й забирали місцеве християнське населення в рабство. У зв'язку з цим, у листопаді 1783 р. було укладено Георгіївський трактат між Росією, в особі Г. Потьомкіна, і Грузією, яку представляли І. Мухран-Батоні і Г. Чавчавадзе. Згідно з цим договором, грузинський цар Іраклій присягнув на вірність Катерині II, а Грузія потрапила під протекторат Російської імперії.

З аналогічними проханнями протягом 1797 – 1799 рр. до Петербурга були направлені посланці карабаського й кубинського ханів. Як наслідок, у період із 1799 по 1801 рр. Кубинське, Талишське й Бакинське ханства Петербург також узяв під своє покровительство.

Підсумовуючи, можна сказати, що до зближення з Росією закавказьких правителів підштовхувала насамперед боязнь бути захопленими Туреччиною й Іраном, котрі проводили на Південному Кавказі політику етнічної й релігійної дискримінації місцевого населення, що й змушувало шукати захисту й підтримки в могутньої північної сусідки.

Так як процес інкорпорації Південного Кавказу відбувався майже століття, то це, у свою чергу, зумовлює потребу у виокремленні основних його етапів. Для першого з них – 12 вересня 1801 – 14 вересня 1829 рр. – характерне як добровільне входження (Східна Грузія, Карабаське, Шекинського, Ширванське князівства), так і силове захоплення закавказьких територій (Гянджинське, Бакинське, Кубинське ханства й Джаро-Белоканські джамаати).

Відправною точкою в цьому процесі потрібно вважати анексію Олександром I території Грузії в 1801 р., а завершальною – укладання Туркманчайської (1828) й Адріанопольської (1829) мирних угод, якими на міжнародному рівні закріплювалися територіальні надбання Росії на Південному Кавказі.

Саме в період царювання Олександра I Російська імперія активізувала свою діяльність на Південному Кавказі й вступила в протиборство за контроль над стратегічно важливим Кавказько-Каспійським регіоном із регіональними лідерами Туреччиною й Іраном та з могутніми європейськими державами – Францією й Великою Британією.

У названих геополітичних і військовим процесах були задіяні також і військові козацькі формування, які входили до складу російської регулярної армії, що колонізувала Закавказзя. У мирний час на них покладалися обов'язки прикордонної варти, кінної поліції, супроводження й захист поселенців, охорона торгівельних шляхів, а у військовий – повноцінна участь в усіх операціях регулярних частин.

Так як приєднання Грузії суперечило основним пунктам Георгіївської угоди (1783), інкорпорація цих земель до складу імперії позначилася непростими відносинам, що склалися між російською адміністрацією та військовими, котрі здійснювали колонізацію краю, й народами, які населяли територію між Чорним і Каспійським морями. Саме тому основне завдання, що стояло перед правлячими колами Росії полягало в тому, аби обрати найвдалішу, найдоцільнішу форму адміністративного управління регіоном,

аби й завойовані, і добровільно приєднані землі стали невід'ємною частиною імперії.

На початковому етапі перші кроки російських адміністраторів були направлені на те, аби контролювати управління Закавказзям, а не здійснювати його самим. Для цього на приєднаних землях, насамперед у Грузії, було ліквідовано царський престол, а всю повноту влади передано Верховному грузинському уряду (1802). При цьому діяв він під пильним наглядом зі сторони статського радника П. Ковалевського й генерала К. Кноррінга. Натомість адміністративне управління тут хоча й організовувалося на зразок інших російських губерній, однак не було позбавлене від хабарництва, зловживань владою, зверхнього ставлення до місцевих жителів: російські чиновники поводили себе як загарбники-визискувачі, постійно здійснювали репресивні заходи, що викликало незадоволення в грузинських князів і дворяни.

Із метою розширення територіальних надбань Росії на Південному Кавказі й утихомирення непокірних вельмож уже наступником К. Кноррінга П. Ціціановим було розроблено й реалізовано цілу низку військово-дипломатичних заходів. Саме дякуючи їм до складу імперії увійшли Імеретія, Мінгрелія, Гурія, Гянджинське ханства, тобто практично всі землі на просторах між Чорним і Каспійським морями.

Після інкорпорації Картлі-Кахетинського царства в якості Грузинської губернії (1801) до імперії були також приєднані тюркські ханства Північно-Західного Ірану (1804 – 1813), князівства Західної Грузії й Абхазії (1804 – 1810).

Комплекс зовнішніх і внутрішніх причин сприяли тому, що до 1804 р. більша частина території Закавказзя увійшла до складу Російської імперії, однак це, у свою чергу, призвело до російсько-іранської (1804 – 1813) та російсько-турецької (1828 – 1829) війн за Південний Кавказ.

Як наслідок, до 1813 р. Росія оволоділа більшою частиною Закавказзя, а вже в 1830-х рр. було завершено воєнно-політичне завоювання цього

регіону. Протистояння з Портою й Тегераном у першій третині XIX ст. послужило тлом для приєднання не тільки Західної, але й Східної Грузії до Росії (Мегрелії (1803), Імеретії (1804), Гурії (1810)) і визнання територіальних надбань Петербурга на міжнародному рівні згідно з Туркманчайською (1828) й Адріанопольською (1829) угодами, укладеними за результати російсько-турецьких і російсько-перських війн першої третини XIX ст., із яких Петербург вийшов переможцем.

Для цього етапу інкорпорації й колонізації Південного Кавказу Російською імперією характерне застосування військово-дипломатичних методів управління й початок адміністративно-територіального впорядкування закавказьких земель.

Варто сказати, що на відміну від Північного Кавказу, заселеного племінними групами й горцями Черкесії, Чечні й Дагестану, котрі не мали станової ієрархії й відповідної концентрації політичних функцій у стабільній владній піраміді й чинили запеклий супротив завоюванням, на Південному Кавказі російська адміністрація опиралася якраз на місцеві лояльні еліти при здійсненні тут своєї політики й при визначенні кордонів орієнтувалася на контури доімперських меж усередині регіону й уже існуючі політичні кордони з сусідніми державами. Більше того, деякі з феодальних володінь зберігали свою адміністративно-територіальну окремішність десятиліття після їхнього входження до складу Росії, як, наприклад, шамхальство Тарковське, князівства Абхазії й Мегрелії.

Разом із тим потрібно констатувати, що в питаннях проросійської зовнішньополітичної стратегії в таборі азербайджанських правителів єдності в поглядах не було. Частина ханів, беків, заможного духовенства, боячись утратити вплив, вагалися в питаннях налагодження тісних взаємин із Росією, а тому «фліртували» з Іраном і Туреччиною, сподіваючись із їхньою допомогою зберегти свої права й привілеї. Однак переважна більшість азербайджанської верхівки схилилася до співпраці з Петербургом.

Залежно від співвідношення внутрішніх сил у ханствах і наявності безпосередньої загрози ззовні й визначався характер входження цих ханств до складу Росії. У більшості випадків цей перехід здійснювався мирним шляхом. Як приклад, можна назвати Карабаське, Шекинське, Ширванське ханства, проте серйозним стимулом для покори були й переважаючі в кількісному співвідношенні військові російські сили. Натомість правляча верхівка Гянджинського ханства, частково Бакинського й Кубинського, Джаро-Белоканських джамаатів чинила серйозний супротив російському завоюванню, а тому приєднання цих територій здійснювалося насильницьким шляхом.

Нові землі й нові ділянки державного кордону Російської імперії вимагали збільшення економічної, політичної й військової могутності держави, а для цього потрібно було напружити фізичні й духовні зусилля народів імперії для забезпечення надійної охорони й захисту територій від будь-яких посягань ззовні. Величезний внесок у вирішення цих завдань унесли козацькі війська.

В основі вироблення чіткої стратегії в укріпленні внутрішніх і зовнішніх кордонів та ключових районів, у цілеспрямованій зміні складу населення лежало два принципи: ідеологічний (конфесійна близькість) і прагматичний (військово-політична лояльність суб'єктів загальнокавказького політичного процесу щодо російської присутності на цих територіях). Так, наприклад, Моздокська лінія заселялася козаками, православними горцями з кабардинців й осетин, грузинськими й вірменськими переселенцями. Одночасно закладалися основи для депортації чи поступового витіснення вороже налаштованих племен за рахунок створення укріплень і станиць протягом 1820-х рр.

Російські завоювання спричинили до еміграції частини мусульман із регіону й поповнення його вірменськими переселенцями з Ірану й Туреччини. Саме християнське грузинське й вірменське населення активно сприяло приєднанню Закавказзя до Росії, інтегруючись своєю елітою в її

військово-станові й господарсько-економічні структури й перетворюючись на важливу соціальну опору російської держави в регіоні. Лояльним по відношенню до імперії виявилось й тюрксько-мусульманське населення колишніх ханств Північно-Західного Ірану. Загалом, у 1820-х рр. завершилося військово-політичне завоювання Закавказзя й мало місце освоєння цих земель.

Після завершення війн розпочався другий етап – вересень 1829 – 30 березня 1856 рр. – у здійсненні закавказької політики Петербурга, протягом якого реалізовувалася російська політико-економічна стратегія, спрямована не тільки на військове зміцнення позицій, але й на господарське упорядкування краю.

У зв'язку зі щільним заселенням указаних територій там виник новий різновид російської колонізації, який можна назвати «дисперсним». Суть його полягала в розселенні серед місцевих жителів російських поселенців різних категорій: сектантів, козаків, відставних солдатів, мешканців переселенських селищ і міських слобідок.

Російська експансія в Закавказзі відбувалася паралельно з процесами його освоєння й інкорпорації в державний імперський організм різними способами. Хоча загальний курс адміністративної політики на Південному Кавказі був неоднорідним і ґрунтувався як на централізмі й уніфікації, так і на регіоналізмі й децентралізації, однак його метою було адміністративно-територіальне впорядкування Закавказзя в рамках єдиної держави. Вразливість позицій Росії в її периферійних провінціях показало, наприклад, польське повстання 1831 р., що дало козир у руки прихильників жорсткої політики на завойованих територіях, особливо на Південному Кавказі. Саме тому в 1840-х рр. адміністративно-територіальне упорядкування Закавказзя здійснювалося в рамках централізму.

Функціональним проявом цього стало поширення тут у 1840 р. управління загальногромадянського (губернського) типу. Територія Закавказзя, за винятком Абхазії, Мегрелії й Сванетії, була поділена на дві

адміністративні одиниці – Грузинсько-Імеретинську губернію й Каспійську область.

Через чотири роки було здійснено суттєву ревізію цієї реформи й запроваджено Кавказьке намісництво, функціонування котрого виявилось досить ефективним компромісом між прихильниками централізму й регіоналізму. Намісництво стало регіональною іпостассю сильної централізованої влади, оснащеної всіма її самодержавними атрибутами, але при цьому більш наближеною до територій, де вона здійснювалася, а тому – більш прагматичною й маневреною.

Разом із тим уже в 1846 р. було введено новий адміністративно-територіальний поділ Закавказзя. Замість укрупнення, яким характеризувалися попередні періоди облаштування цієї території, відбувалося розкрупнення: замість Грузинсько-Імеретинської губернії з'явилися Кутаїська й Тифліська (а з 1849 р. – і Єреванська) губернії. На місці Каспійської області виникли Шемахинська й Дербентська губернії. Остання в 1847 р. разом із Тарновським шамхальством і Мехтулінським ханством утворили Прикаспійський край.

У цілому хід адміністративно-територіальних реформ 1840-х рр. у Закавказзі виявив у процесах освоєння імперією наявність нових для даного регіону підходів: на зміну союзно-покровительському залученню прийшов традиційний загальноімперський курс, спрямований на здійснення жорсткої політики. Пояснюється це насамперед тим, що Росії потрібен був стабільний тил напередодні й під час війни з Туреччиною і європейськими державами, котрі її підштовхували до протистояння з Петербургом. Якщо грузинське й вірменське православне населення протягом десятиліть залишалося надійним союзником імперії на Південному Кавказі, то мусульмани-азербайджанці продовжували лавіювати між двома супротивниками, проявляючи схильність до можливого союзу проти росіян. Не потрібно забувати й про те, що Північний Кавказ залишався для Росії постійною зоною нестабільності, конфліктів і громадянської війни.

Проте це аж ніяк не означає, що Закавказзя постійно потерпало від репресій і національного чи релігійного гніту. Усе-таки лише з приєднанням цього регіону до Росії тут вдалося встановити відносний мир, припинити міжусобну ворожнечу й покласти край територіальним посяганням персів й османів. Разом із тим щодо Південного Кавказу вживається поняття «колонія», а закавказька політика Петербурга визначається як «колоніальна». Однак тут потрібно зробити суттєве зауваження: вона серйозно різнилася від тих зразків колоніалізму, котрі демонстрував у той час Захід стосовно захоплених земель в Азії, Африці, Північній і Південній Америці. Велика Британія, Франція, Голландія грабували й визискували свої колонії, Росія ж вкладала величезні кошти в облаштування Південного Кавказу: на будівництво доріг, портів, міст, на охорону здоров'я, освітні заклади та інше. За столітню фазу перебування цих земель у складі імперії Петербург не повернув собі у вигляді податків із населення й п'яти відсотків затрачених на реформи в Закавказзі коштів.

Ще однією особливістю імперського освоєння Південного Кавказу за російським варіантом було те, що його населення мало однакові права з етнічними росіянами, більшість представників аристократичних родин Закавказзя потрапили в списки дворян, а серед правлячої еліти не тільки на місцях, але й у всеросійському масштабі було багато вихідців із Кавказу. Тому термін «колоніалізм» у застосуванні щодо характеристики внутрішньої політики Росії на Південному Кавказі потрібно вживати в значенні інкорпорації цих територій, їхнього облаштування й адміністративно-територіального впорядкування за загальноросійським зразком із метою якомога швидшої інтеграції населення й земель до складу держави, перетворення їх на невід'ємну складову імперії.

Цього вимагали насамперед національні інтереси Росії. Туреччина й Іран, які претендували на Закавказзя й із подачі Великої Британії розв'язували на південних рубежах імперії війни з Петербургом майже

протягом усього ХІХ ст., прагнули повернути собі ці території для грабунку, визискування й задоволення державної пихи.

Для наступного, третього, етапу – квітень 1856 – 8 лютого 1879 рр. у реалізації Петербургом колоніальної політики на Південному Кавказі характерним є посилення впливу шляхом проведення низки реформ. Адміністративна, військова, судова, аграрна, податкова, освітянська – усі вони поступово були проведені О. Барятинським, а далі і його наступником – Великим князем Михайлом Миколайовичем, і покращили економічні показники в краї, хоча й не призвели до налагодження співпраці між місцевими жителями й російським управлінським апаратом через бюрократизм останнього. Разом із тим закінчення в 1864 р. «Кавказької війни» дало змогу Петербургу стабілізувати ситуацію на Півночі, що сприяло зміцненню російських позицій у регіоні в цілому.

Перешкодити цьому, зрозуміло, у черговий раз намагалися європейські держави, особливо Велика Британія, які вбачали в Закавказзі плацдарм для подальшого просування в Середню Азію, можливість контролювати багатий нафтою й іншими природними ресурсами Каспій, установити монополію над протоками й басейном Чорного й Каспійського морів, монополізувати торгівлю між Азією і Європою, а найголовніше – отримати буферну зону для забезпечення Британської Індії від посягань зі сторони Росії й інших держав, які б могли нанести удар із півночі й північного заходу.

За умови досягнення цих цілей Лондоном Росія втрачала усі виходи до моря, була б витіснена зі стратегічно важливого регіону, а отже, залишилася б осторонь від геополітичної гри за черговий переділ світу й закріплення зон контролю й впливу на Євразійському континенті. Цього Петербург допустити не міг, а тому інкорпорація Південного Кавказу до складу Росії, а потім і зміцнення тут її позицій обумовлювалися не тільки прагненням до збільшення територій, але й залишалися важливою передумовою для існування Росії як континентальної імперії, а не перетворення її в середньовічне князівство.

Розв'язати такий непростий геополітичний «гордіїв вузол» між провідними країнами світу й регіональними лідерами з однієї сторони та Росією – з іншої дипломатичним шляхом виявилось не можливо – Захід, до речі, як і Тегеран, і Порто, особливих зусиль до цього й не докладали. Війна виявилась єдиним способом розставити всі крапки над закавказьким «і».

У зв'язку з цим потрібно акцентувати увагу на тому, що незважаючи на офіційне визначення Малоазійського або Кавказького, у нашому випадку – Південнокавказького театру бойових дій як другорядного, додаткового, менш значимого порівняно з Балканським у Кримській (1853 – 1856) і російсько-турецькій (1877 – 1878) війнах, його роль і значення узагалі не можливо переоцінити. Тільки дякуючи переможним діям російської армії на Кавказі Петербург отримав серйозний військово-політичний козир під час дипломатичної гри уже за столом переговорів. Усі без винятку мирні договори закріплювали входження Закавказзя до складу Росії. Белика Британія, Франція, Туреччина й Іран визнавали цю інкорпорація не з доброї волі, а через те, що на цих територіях перебували російські війська, котрі зуміли завдати нищівної поразки ворогу, а також заручитися підтримкою місцевого населення. За інших умов ні Лондон, ні Париж, ні Відень ніколи б добровільно не віддали Південний Кавказ Росії.

По завершенню російсько-турецької війни (1877 – 1878) за умовами Сан-Стефанського мирного договору (1878), за результатами «ревізійного» Берлінського конгресу (1878), а далі й згідно з основними положеннями Константинопольської угоди (1879) входження територій Закавказзя до складу Російської імперії, усупереч усім дипломатичним і військово-політичним перешкодам, створеним європейськими антиросійськими союзниками, стало міжнародною правовою реальністю. Росія вийшла своїми зовнішніми кордонами до узбережжя Чорного моря, проникла на Південний Кавказ і протягом наступних років робила кроки для посилення свого впливу й зміцнення позицій у регіоні.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ
АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

1. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 702 Приказы по войску Донскому – 15 янв – 17 дек 1853 г., 110 л.

2. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 704. Именные списки чинов донских казачьих полков № 36, 41, 42, 48. 49. Командированных в Грузию в 1853 г.

3. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 727. Приказы по войску Донскому 10 янв. – 30 дек. 1854 г., 114 л.

4. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 728. Циркулярные распоряжения Военного министерства и наказного атамана, присланные для сведения и руководства Приказы военного Министра янв. – ноябр., 186 л.

5. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 732. Именные списки чинов донских казачьих полков № 51, 52, 53, 35 командированных на Кавказ в 1854 г., 152 л.

6. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 753. Журналы о важнейших событиях донских казачьих полках и конно-артиллерийских батареях за 1855г.

7. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 832. Дело о возвращении на Дон из Крыма донских казачьих полков № 9, 22, 32 апр. 1856 – май 1857 г., 195 л.

8. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 1811 Дело о переводе на военное положение донских казачьих полков и льготных полков и батарей № 8,9,10, 11,15, 16,17. 1.12 – 31.12.1876, 188 л.

9. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 1837. Рапорты командиров донских казачьих полков о действиях полков в русско-турецкой войне 1876 – 1878 гг. июль 1877 – ноябрь 1878 г., 61 л.

10. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 1893. Сведения входящие во «всепопданнейший» отчет за 1877 г., 203 л.

11. Государственный архив Ростовской области

Ф.344. Войсковой штаб войска Донского 1777 – 1916 гг.

оп. 1.

Д. 1920. Приказы по войску Донскому и циркуляры Войскового штаба 3января - 28 дек 1878 г., 745 л.

12. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4263. О сборе в Персии войск чтобы вторгнуться в наши пределы, о составлении отряда ген-м Небольсина и об отличившихся в сражениях чинах.

13. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4295. 36 реляций о подробном изложении ведения боевых действий. Описание вторжения персиян в Грузию в 1826 г. (составитель Коцебу).

14. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4326. Дело о военных действиях против Персии в 1827 и о командировании в Тифлис ген-адъют. бар. Дибича для устранения разногласий между генералом от инфантерии Ермоловым и Паскевичем.

15. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 2889. Материалы, служащие к описанию военных действий в Азиатской Турции с 1803 – 1812 гг.

16. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 2893. Всеподданнейшее донесение генерала от кавалерии Михельсона от 25 июня 1806 г. относительно необходимости значительных обозов для войск действующих в Турции.

17. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 2921. Журнал военных действий в Булгарии авангарда под командою генерала Платова 1809 (с 29 июня по 24 октября).

18. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 2958. Политическая переписка главнокомандующих: гр. Каменского и Голенищева-Кутузова. 1811 – 1812 гг. (отношения России к Турции.

Переписка канцлера гр. Румянцева к Кутузову)

19. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4267. Отношение генерала Торماسова к военному министру от 10 сентября 1809 г. О положении дел в Закавказье и на персидской границе в конце августа того же года.

20. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4268. Записка, написанная рукою генерала Торماسова к военному министру от 10 сентября 1809 о положении дел в Закавказье и на персидской границе в конце августа того же года.

21. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4273. Пять всеподданнейших рапортов генерала Ртищева 1814 г.

22. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4284. План действий и расположений войск ЕИВ в Персии и в окрестностях Эриванской крепости под командою 20-й дивизии ген-лейт Розена 7 октября – 30 ноября 1808 г.

23. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4285. Планы персидской компании, произведенной фельдмаршалом гр. Гудовичем в 1808 г.

24. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4289. План действий в Персии в 1826 г.

25. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4291. Дело о военных действиях против Персии в 1826 г.

26. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4294. Журнал персидской войны 1826 – 1827 гг. (дневник военных событий, полная картина тогдашнего состояния Закавказья, сведения о намерениях неприятеля и о положении дел в Персии. Журнал заканчивается 7 октября 1827 г.).

27. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4301. Копия всеподданнейшего рапорта генерал-адъютан. Паскевича о поражении и войск Аббаса-Мирзы близ Елисаветополя от 14 сентября 1826 г.

28. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4311. О политических отношениях, касающихся до персидской войны 1827 г.

29. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4327. Дело о возвращении в Петербург ген. Бенкендорфа по заключении мира с Персией

30. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4328. Дело о возвращении из Персии при заключении мира ген гр. Сухтелена и флиг.-адъют. Бар. Фредерикса, кн. Долгоругого и грф. Толстого

31. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4329. Донесения ген-адъют. гр. Паскевича – Эриванского о мирных переговорах и заключении мира с Персией 1827 – 1828 гг.

32. Российский государственный военно-исторический архив

Ф. 846. Каталог военно-ученого архива Главного штаба

Оп. 16.

Д. 4288. Дело Высочайше возложенном на ген.-адъютанта князя Меншикова поручении объясниться с генералом Ермоловым: 1) Об отношениях России к персидскому правительству, 2) о военных позициях, занятых войсками кавказского корпуса. 3) о духе войск и тайных обществах на Кавказе 1826 г.

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

33. Армяно-русские отношения. Сборник документов. Т.1. – Ереван, Изд-во Акад. наук. Арм. ССР, 1953. – 288 с.

34. Великая дружба азербайджанского и русского народов (с древних времен до наших дней). Документы, письма, статьи, воспоминания, худож. произведения. [Сост. и авт. предисл. К. Азизбекова, Ш. Курбанов]. Кн. 1. – Баку: Изд-во акад. Наук Аз ССР, 1964. – 418 с. (Кн.2 – 479 с.).

35. Военный сборник. – 1887. – № 2. – С. 208 – 209.

36. Воронцов-Дашков. Всеподданнейший отчет за Восемь лет управления Кавказом / Воронцов-Дашков. – Спб, 1913. – 36 с.

37. Документы по истории Грузии. – Тбилиси, 1960. – Т.1. – 949 с.
38. Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении. Сборник архивных материалов. Подготовка текста, предисл. и введ. В.А. Ритуни. – Ереван, Изд-во Ереванского ун-та, 1954. – 126 с.
39. Кавказкі кордони. Документи й карти. 1802 – 1946. – Лондон, 1996. –
40. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20 – 60-х гг. 19 в. Часть 1. – М.-Л., Изд-во акад наук СССР, 1936. – Феодалные отношения и колониальный режим, 1843 – 1868 гг. – 478 с.
41. Материалы для описания русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг. на Кавказско-Малоазийском театре с планами. Том 3 / Под. ред. Генерал-лейтенанта Чернявского. – Тифлис, Электротипография Штаба Кавказского военного округа, 1906. – 372 с.
42. Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры. (19 – нач. 20 вв) / Под ред. А.Н. Гулиева и В.Д. Молчанова). Баку, Изд-во АН Аз ССР, 1955. – 295 с.
43. Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение. / Сб. статей под. Ред. Казаряна Г.М. – Ереван, 1978. – 280 с.
44. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 1. Отчет полевого штаба. – С.-Петербург. Военная типография, 1900. – 336 с.
45. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 2. Журнал боевых действий, веденный в Полевом Штабе. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 457 с.
46. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 3. Журнал военных действий IX армейского корпуса. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 425с.
47. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 4. Журнал военных действий VIII армейского корпуса. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 197с.

48. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 5. Отчет о состоянии и действиях 14-й пехотной дивизии. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 411 с.
49. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 6. Журнал военных действий 3-й и 24-й пехотных дивизий. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 153 с.
50. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 7. Журнал военных действий 1-й, 4-й и 9-й кавалерийских дивизий. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 318 с.
51. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 8. О турецкой, румынской и сербской армиях и русских добровольцах в Сербии. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 97 с.
52. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 9. Сведения о театре войны. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 161 с.
53. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 10. Соображения, касающиеся плана войны. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 94 с.
54. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 10. Журналы, дневники и очерки военных действий частей VIII армейского корпуса. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 330 с.
55. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 11. Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии. – С.-Петербург, Военная типография, 1898. – 249 с.

56. Бутков П.Г. Записки Персидского похода 1796 года, или Все, что я видел, слышал, узнал. Материалы для новой истории Кавказа. Ч.2. / П.Г. Бутков – СПб., 1869.
57. Верещагин В. Скобелев. Русско-турецкая война в воспоминаниях В.В. Верещагина. – М.: «ДАР», 2007. – 496 с.
58. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849 – 1911 / С.Ю. Витте. – М., 1991. – С. 22.
59. Градовский Г.К. Война в Малой Азии в 1877 году: очерки очевидца / Г.К. Градовский; Гос. публ. ист. б-ка России. – М., 2008. – 233 с.
- 59 а. Ковалевский Е.П. Восточные дела в двадцатых годах / Е.П. Ковалевский // Вестник Европы. – 1868. – № 3.
60. Ермолов А.П. Записки А. П. Ермолова. 1798–1826 гг. / Сост., подгот. текста, вступ. ст., коммент. В. А. Федорова. – М.: Высш. шк., 1991. – 463 с.:
61. Записки Василия Антоновича Инсарского. – РС. – 1895. – Т.84. – № 84.
62. Зубов П. Картина Кавказского края принадлежащего России, СПб – 1834. – 239 с.
63. Ковалевский П.И. Кавказ. – Т2. – История завоевания Кавказа / Е.П. Ковалевский. – Пг., 1915. – 270 с.
64. Милютин Д.А. Воспоминания. 1843 – 1856. – М., 2000. – С. 458
65. Михайловский-Данилевский А.И. Из воспоминаний // Русский вестник. – 1889. Т.200. – №2. – С. 158 – 199.
66. Михайловский-Данилевский А.И. Описание Турецкой войны в царствование императора Александра I, 1806-го до 1812-го года. – СПб.: Типография штаба отдельного корпуса внутренней стражи, 1843. Ч.1. – 279 с.
67. Михайловский-Данилевский А.И. Описание Турецкой войны в царствование императора Александра I, 1806-го до 1812-го года. – СПб.: Типография штаба отдельного корпуса внутренней стражи, 1843. Ч.2. – 277 с.
68. Муравьев Н.Н. Война за Кавказом 1855 г. – СПб.: Типография товарищества общественная польза, 1877. – 401 с.

69. Русские консулы об Азербайджане (20 – 60-е гг. 18 в) /АН АзССР, Ин-т истории. – Баку : Элм, 1989. – 128 с.
70. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI – XIX вв. Изд-во соц.-эконом. лит-ры., М.:1958. – 244 с.
- 71.Торнау Ф.Ф. Воспоминания барона Ф.Ф. Торнау // Исторический вестник. – 1897. – №1. С. 50 – 82.
- 72.Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. – М.: АИРО-XX, 2000. – 368 с.
- 73.Торнау Ф.Ф. Воспоминания о кампании 1829 года в европейской Турции // Русский вестник. – 1867. – Т.69. – №6. – С. 409 – 487.
- 74.Торнау Ф.Ф. Воспоминания о кампании 1829 года в европейской Турции // Русский вестник. – 1867. – Т.70. – №7. – С. 5 – 64.
75. Фадеев Р. Государственный порядок. Россия и Кавказ / Ростислав Фадеев / Сост. Лебедев С.В., Линицкая Т.В. / Предисл. и коммент. Лебедева С.В. / Отв. ред. О.А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – 988 с.
76. Фадеев Р.А. Шестьдесят лет Кавказской войны / Собр. соч. – Т.1. / А.В. Фадеев. – СПб., 1889. – 543 с.
77. Шеремет В.И. У врат Царьграда. Кампания 1829 года и Адрианопольский мирный договор. Русско-турецкая война 1828 – 1829 гг.: военные действия и геополитические последствия // Военно-исторический журнал. – 2002. – №2. – С. 70 – 78.
78. Эйдельман Н.Я. Быть может за хребтом Кавказа (Русская литература и общественная мысль первой половины XIX ст. Кавказский контекст). – М.: Наука, 1990. – 319 с.

ЛІТЕРАТУРА

79. Абдуллаев Гаси Бехбурович Азербайджан в 18 в. и взаимоотношения его с Россией / Гаси Бехбурович Абдуллаев. – Баку: Изд-во Акад. Наук Аз ССР, 1965. – 621 с.

80. Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа: К 150-летию присоединения Вост. Армении к России / Ц.П. Агаян. – М.: Наук, 1978. – 311 с.
81. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801 – 1914) / Олег Айрапетов. – М.: Европа, 2006. – 668 с.
82. Алиев Фуад Мамедович. Азербайджано-русские отношения (15 – 19 вв.) / Фуад Мамедович Алиев. – Баку: Элим, 1985. – 174 с.
83. Алферьев П. Очерки из жизни Шамиля / П. Алферьев. – М., 1905. – 280 с.
84. Андрианов П. Русско-турецкая война 1828 – 1829 гг. / П. Андрианов // История русской армии и флота. – Вып. 6. – Спб., 1911. – С. 145 – 188.
85. Антелава И.Г. Русско-турецкая война и Грузия / И.Г. Антелава // Труды Сухумского гос. Педагогического института. Вып. 7. – Сухуми, 1952. – С. 125 – 138.
86. Астапенко М.П. История донского казачества с древнейших времен до 1920 г. / М.П. Астапенко. – Ростов-на-Дону: ООО «Мини Тайп», 2004. – 608 с.
87. Ахундов Вели Юсифович 150 лет вхождения Азербайджана в состав России. Доклад на собрании актива 13 марта 1964 г. / Вели Юсифович Ахундов. – Баку, Азернешпр, 1964. – 70 с.
88. Беляев Н.И. Русско-турецкая война 1877 – 1878 гг. / Н.И. Беляев. – М., 1956.
89. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические империи / Збигнев Бжезинский. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 256 с.
90. Блиев М.М. «Камень Барятинского» / М.М. Блиев // Родина. – 1995. – № 10. – С. 26 – 30.
91. Блиев М.М. Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России / М.М. Блиев. – М., 1955.

92. Блиев М.М. Россия и горцы Большого Кавказа. На пути к цивилизации / М.М. Блиев. – М.: Мысль, 2004. – 878 с.
93. Блиев М.М. Русско-осетинские отношения (40-е гг. XVIII – 30-е гг. XIX в.) / М.М. Блиев. – Орджоникидзе, Ир, 1970. – 379 с.
94. Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказская война / М.М. Блиев, В.В. Дегоев. – М.: Росет, 1994. – 592 с.
95. Брегвадзе А. Славная страница истории: Добровольное присоединение Грузин к России и его социально-экономические последствия / А. Брегвадзе. – М.: Мысль, 1983. – 174 с.
96. Булгарин Ф.В. Картина войны России с Турцею в царствование имп. Николая 1. / Ф.В. Булгарин. – СПб., Тип. И. Греча, 1830. – 212 с.
97. Буркин М.О. О великодержавных и националистических тенденциях в горской исторической литературе / М.О. Буркин // Историк-марксист. – 1932. – №1 – 2. – С. 23 – 24.
98. Бурьян М.А. Входження Південного Кавказу до складу Російської імперії (кін. XVIII ст. – 1804 р.) / М.А. Бурьян // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. Випуск 19. Зовнішня політика і дипломатія: досвід, моделі, традиції / за заг. ред. Н.О. Татаренко, В.Г. Ціватого. – К.: ДАУ при МЗС України, 2012. – С. 217–221.
5. Бурьян М.А. Южный Кавказ в планах участников антироссийской коалиции европейских держав накануне и во время Крымской войны (1853 – 1856). / М.А. Бурьян // Социально-гуманитарные знания. – Москва. – 2012. – № 11. – С. 270 – 278.
6. Бурьян М.А. Участь козацьких військ у приєднанні Південного Кавказу до Російської імперії у першій третині XIX ст. / М.А. Бурьян // Російсько-українська транскордонна співпраця: історія й сучасність: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю Бородинської битви: матеріали доповідей і виступів / Під ред. Карпенко М.М. – Луганськ, 2012. – С. 9 – 12.

99. Бушуев С.К. Борьба горцев за независимость под руководством Шаміля / С.К. Бушуев. – М. - Л., 1955.
100. Обзорение главнейших действий ген.-фельдмаршала кн. Варшавского, графа Паскевича-Эриванского против турок в Азии. – Спб, 1836. – 36 с.
101. Ванюков Д.А., Веселовский С.Д. Непризнанные государства / Д.А. Ванюков, С.Д. Веселовский. – М.: Книговед, 2011. – 416 с.
102. Виноградов В.Б. Россия и Северный Кавказ / В.Б. Виноградов // История СССР. – 1977. – № 3. – С. 156 – 158.
103. Виноградов В.И. Русско-турецкая война 1877 – 1878 гг. и освобождение Болгарии / В.Б. Виноградов. – М., 1978.
104. Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М.: Наука, 1991. – 160 с.
105. Виноградов В.Н. Двуглавый российский орел на Балканах: 1683–1914 / В.Н. Виноградов. – М.: «Индрик», 2010. – 480 с.
106. Вілер Д. Російське завоювання і колонізація центральної Азії / Джері Вілер / Російський імперіалізм / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с. – С. 219 – 241.
107. Волошина Е. Участие Донского казачества в Русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. / Екатерина Волошина / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ростова-на-Дону, 2006. – 26 с.
108. Воскобойников С.Г. Участие донских казаков в русско-турецкой войне 1806 – 1812 гг. / Сергей Георгиевич Воскобойников / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ростов-на-Дону, 2006. – 27 с.
109. Воскобойников С.Г. Донские казаки на Кавказском театре военных действий в 1809 году / С.Г. Воскобойников // «Научная мысль Кавказа». – 2006. – № 3. – С. 136 – 137.
110. Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана / В.Г. Гаджиев. – М.: Наука, 1960. – 390 с.

111. Гаджиев В.Г. Советская историческая наука Дагестана/ В.Г. Гаджиев // Вопросы истории Дагестана. – 1974. – Вып. 1. – С. 8 – 20.
112. Гаджиев В.Г., Пикман А.М. Великие русские революционные демократы о борьбе горцев Дагестана и Чечни/ В.Г. Гаджиев., А.М. Пикман. – Махачкала, 1972. – 76 с.
113. Гаджиев К.С. Введения в геополитику. Изд. 2-е. доп. и перероб.: Учебник для вузов / К.С. Гаджиев. – М.: Логос, 2000. – 432 с.
114. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа / К.С. Гаджиев. – М.: Междунар. отношения, 2001. – 464 с.
115. Галоян Галуст Анушаванович Россия и народы Закавказья: Очерки полит. истории их взаимоотношений с древнейших времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции. / Г.А. Галоян. – М.: «Мысль», 1976. – 455 с.
116. Галушко Ю. Казачьи Войска России / Ю. Галушко. – М. «Русский мир», 1993.
117. Гапуров Ш.А. Проблемы социально-политического развития Чечни (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). Монография. / Ш.А. Гапуров, Д.Б. Абдурахманов. – Грозный: ФГУП «Издательско-полиграфический комплекс «Грозненский рабочий», 2011. – 688 с.
118. Гапуров Ш.А., Саралиева Л.Ш. Кабарда в Кавказской политике России в первой четверти XIX в. Монография. / Ш.А. Гапуров, Л.Ш. Саралиева. – Грозный: АН ЧР, 2012. – 374 с.
119. Гоков О.А. Мемуары российских офицеров-участников русско-турецкой войны 1828–1829 гг. как исторический источник: структура и содержание / О.А. Гоков. – Х.: ФЛП Александрова К.М., 2011. – 184 с.
120. Гордин Я.А. Что влекло Россию на Кавказ? Заметки об идеологии Кавказской войны / Я.А. Гордин // Звезда – 1997. – № 10.
121. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале 19 в. / З.Т. Григорян. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 186 с.

122. Гулиа Д.Г. К истории Восточного вопроса. Русско-турецкая война 1806 – 1812 гг. и Англия / Д.Г. Гулиа. – Сухуми, Из-во «Алашара». – 1978. – 111 с.
123. Гунчак Т. Імперії тяжко бути рівноправним сусідом / Тарас Гунчак / Російський імперіалізм / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с. – С. 319 – 325.
124. Гусейнов В., Денисов А., Савкин Н., Демиденко С. Большой Ближний Восток: стимулы и предварительные итоги демократизации / В. Гусейнов, А. Денисов, Н. Савкин, С. С. Демиденко. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 592 с.
125. Гуттенбах Р. Генрі. Витоки російського імперіалізму / Генрі Р. Гуттенбах / Російський імперіалізм / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с. – С. 26 – 50.
126. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века / П. Дарабади. – М.: Издательство «Весь мир», 2010. – 216 с.
127. Дегоев В. Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе / В. Дегоев. – М.: Русская панорама, 2001. – 448 с.
128. Дегоев В.В. Имам Шамиль. Пророк, властитель, воин / В.В. Дегоев. – М.: Русская панорама, 2001. – 398 с.
129. Дегоев В.В. Кавказ и Великие державы 1829 – 1864 гг. Политика, война, дипломатия / В.В. Дегоев. – Издательский дом «Рубежи XXI», 2009. – 560 с
130. Дегоев В.В. Три силуэта Кавказской войны / В.В. Дегоев // Звезда. – 2000. – № 9. – С. 154.
131. Джикія В.І. Русско-турецкая война 1828-29 гг. и Грузия / В.І. Джикія. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Тбилисси, 1950. – 20 с.
132. Дидух О.В. Участие донских казаков в Крымской войне 1853 – 1856 годов / О.В. Дидух / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук за специальностью 07.00.02 – отечественная история. – Ростов-на-Дону, 2006. – 20 с.

133. Дидух О.В. Донские казаки на Кавказском театре военных действий (кампания 1854 года). / О.В. Дидух // Научная мысль Кавказа. – 2005. – № 16. – С. 153 – 157.
134. Дидух О.В. «Летучий отряд» Я.П. Бакланова в событиях под Карсом / О.В. Дидух // Научная мысль Кавказа. – 2006. – № 1. – С. 149 – 153.
135. Дипломатический словарь. В трех томах. Том I. К – Р / Главн. ред. А.А. Громько, А.Г. Ковалев, П.П. Севостьянов, С.Л. Тихвинский. – М.: Из-во «Наука», 1985. – 501 с.
136. Дипломатический словарь. Том I. А – К / Главн. ред. А.Я. Вышинский, С.А. Лозовский. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1948. – 855 с.
137. Дипломатический словарь. Том II. Л – Я / Главн. ред. А.Я. Вышинский, – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 995 с.
138. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества России на Кавказе. Т 6. / Н.Ф. Дубровин. – СПб, 1888. – 756 с.
139. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, (1871 – 1888 гг.). Т. 6. / Н.Ф. Дубровин. – СПб. – 290 с.
140. Дубровин Н.Ф. Кавказская война в царствование императоров Николая I и Александра II (1825 – 1864 гг.) / Н.Ф. Дубровин. – СПб., 1896. – 390 с.
141. Ерофеев Н.А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. 1825 – 1853. / Н.А. Ерофеев. – М.: Наука, 1982. – С. 273.
142. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона / С.С. Жильцов, И.С. Зонн, А.М. Ушков. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 280 с.
143. Жиров М. Краткий исторический очерк службы 4-й и 8-й Донских казачьих батарей. Т.2. / М. Жиров. – Новочеркасск, 1914. – 318 с.
144. Зайончковский А.М. Восточная война 1853 – 1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой / А.М. Зайончковский. – Экспедиция заготовления государственных бумаг. – С.-Петербург, 1908. – Т.1. – 763 с.

145. Захаревич А.В. Донские казачьи полки в Грузии в конце 1805 – 1807 гг. / А.В. Захаревич // Научная мысль Кавказа. Приложение. – 2004. – С.126 – 132.
146. Захаревич А.В. Донские казачьи части в обороне русских границ на Кавказе в 1826 г. от нападения иранских войск / Рост. Гос. Ун-т им. М.А. Сулова, Ростов-н/Д, 1986/ Рук. Деп. В ИНИОН АН СССР. – 40 с.
147. Захарова Л.Г. Россия и Кавказ: взгляд из XIX века / Л.Г. Захарова // Россия и Кавказ сквозь два столетия. – СПб, 2001.
148. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века) / И.В. Зеленева / Отв. ред. В.С. Ягья. – Узд. 2-е, исправл. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 270 с.
149. Золотов В.А. Участие донских казаков в войнах России с Ираном и Турцией в конце 20-х годов 19 в. / В.А. Золотов // Сыны донских степей . Ростов-н/Д, 1973. – С. 77 – 82.
150. «Зоопарк народов» лорда Пальмерстона // Бюллетень Шиллеровского института науки и культуры. – 1995. – № 4. – 36 с.
151. Зубов П.П. Картины последней войны России с Персией / П.П. Зубов. – СПб, 1837. – 269 с.
152. Ибрагимбейли Х.М. Кавказ в Крымской войне 1853 – 1856 гг. и международные отношения / Х.М. Ибрагимбейли. – М., Наука, 1971. – 403 с.
153. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в пер. тр. XIX в. / Х.М. Ибрагимбейли. – М.: Наука, 1969. – 287 с.
154. Ибрагимбеков М.А. Русско-иранская война 1826 – 1828 гг. // Труды Таджикского учительского института им. Айни Т.Ш. / Х.М. Ибрагимбейли. – 1955. – С. 65 – 98.
155. Иоаннисян Абгар Рубенович. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале 19 столетия / Абгар Рубенович Иоаннисян. – Ереван, Изд-во Ан Арм. ССР, 1958. – 447 с.
156. Исмаилов М. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма / М. Исмаилов. – Баку: Элм, 1982. – 165 с.

157. История Азербайджана в 3-х т. Под ред. Чл.-кор. Акад. Наук Аз. ССР И.А. Гусейнова. Т1. – Баку, Изд-во Акад. Наук, Азербайдж. ССР, 1958. – 423 с.
158. История дипломатии. Том II. Дипломатия в новое время (1871 – 1914) / Под ред. А.А. Громыко, И.Н. Земскова, В.А. Зорина, В.С. Семенова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1963. – 820 с.
159. Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность. Начало XIX – начало XX вв. – СПб.: Издательство журнала «Звезда», 2005. – 720 с.
160. Каграманов Ю. Империя и ойкумена / Ю. Каграманов // Новый мир. – 1995. – № 1. – С. 140 – 172 с.
161. Казамзадег Ф. Російське проникнення на Кавказ / Ф. Казамзадег / Російський імперіалізм / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с. – С. 219 – 241.
162. Киняпина Н. С. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, вторая половина XVIII – 80-е XIX в. / Н.С. Киняпина. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 328 с.
163. Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины 19 в. / Н.С. Киняпина. – 1963. – 288 с.
164. Киняпина Н.С. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России второй половины XVIII – 80-х гг. XIX вв. / Н.С. Киняпина. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 328 с.
165. Кокиев Г. Военно-колониционная политика России на Северном Кавказе / Г. Кокиев // Революция и горец. – 1929. – № 5. – С. 25 – 54.
166. Кокиев Г. Из истории сношения России с Кавказом (IX – XIX вв.) // Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института. – 1946. – Т.1. – С. 33 – 80.
167. Колосов Д.В., Вронский О.Г., Родин А.И., Шведов А.В. Великие битвы в истории России / Д.В. Колосов, О.Г. Вронский, А.И. Родин, А.В. Шведов. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2009. – 479 с.

168. Кольничев Н.А. Перечень последних событий в Дагестане / Н.А. Кольничев. – СПб., 1859. – Т.5. – 456 с.
- Колюбакин Б. Руссо-турецкая война в 1877 – 1878 гг. на Кавказе и в Малой Азии / Б. Колюбакин. – С.-Петербург, Типо-Литография А.З. Розена, 1906. – 169.
170. Королев В.Н. Босфорская война / Владимир Королев. – М.: Вече, 2007. – 608 с.: ил. – (История казачества).
171. Краснякова М.А. Приєднання Північного Кавказу до Росії, 1817 – 1864 рр. / М.А. Краснякова / Всесвітня історія та міжнародні відносини: стат. та матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Г.Л. Бондаревського / Під ред. М.С. Бур'яна. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», Частина II. 2010. – 256 с.
172. Краснякова М.А. Російсько-турецька боротьба за Південний Кавказ / М.А. Краснякова / Всесвітня історія та міжнародні відносини: стат. та матеріали II Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Г.Л. Бондаревського / Під ред. М.С. Бур'яна. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – 672 с.
173. Краснякова М.А. Російсько-іранська боротьба за панування на Південному Кавказі в першій третині XIX ст. / М.А. Краснякова / Всесвітня історія та міжнародні відносини: стат. та матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті проф. Г.Л. Бондаревського / Під ред. М.С. Бур'яна. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2012. – 504 с.
174. Лапин В.В. Армия России в Кавказской войне XVIII – XIX вв. / В.В. Лапин. – СПб.: Издательство «Европейский дом», 2008. – 400 с.
175. Леонтьев М. Большая игра / Михаил Леонтьев. – М.: Астрель-СПб, 2008. – 319 с.
176. Лесин В.И. Генерал Ермолов / В. Лесин. – М.: Вече, 2011. – 544 с.
177. Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова / Домини Ливен. – М.: Из-во „Европа”, 2007. – 688 с., с. 344.

178. Лівен Д. Інтерв'ю Першому каналу. Лондон, 2004. Листопад. [из книги: Леонтьев М. Большая игра / Михаил Леонтьев. – М.: Астрель-СПб, 2008. – 319 с.].
179. Ляхов В.А. Русская армия и флот в войне с оттоманской Турцией в 1828 – 1829 гг. / В.А. Ляхов. – Ярославль, 1972. – 304 с.
180. Магмудлу Ягуб. Азербайджан: нариси історії / Ягуб Магмудлу. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2011. – 154 с.
181. Мамонтова А.В. Социально-экономический строй у нижних черкесов накануне крестьянской реформы 1867 г. / А.В. Мамонтов // Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института. – 1946. – Т.1. – С. 80 – 110.
182. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. / О.П. Маркова. – М.: Наука, 1966. – 323 с.
183. Маркс К. Предатель в Черкесии / Соч. – Т. 12. / Карл Маркс. – М., 1957. – С. 171 – 172.
184. Маркс К., Энгельс Ф. Положение на русско-турецком театре военных действий / Соч. – Т. 11. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1957. – С. 282 – 288.
185. Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) – К.: Аквілон-Плюс, 2010. – 792 с.
186. Мегрелидзе Ш.В. Вопросы присоединения Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг. / Ш.В. Мегрелидзе. – Тбилиси, «Мецниереба», 1969.- 144 с. 782197
187. Мегрелидзе Ш.В. Закавказье в русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. / Ш.В. Мегрелидзе. – Тбилиси, «Мецниереба», 1972. – 303 с.
188. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления) / А.Ш. Мильман. – Азербайджанское государственное издательство. – Баку, 1966. – 318 с.
189. Мордвінцев В.М. Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : Знання, 2012. – 480 с.

190. Мотиль О. Підсумки імперії: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. – Київ: Критика, 2009. – 200 с.
191. Мустафаев Д.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец 18 – начало 19 в.) АН АзССР, Ин-т истории / Д.М. Мустафьев / – Баку: Элм, 1989. – 126 с.
192. Муханов В.М. Покоритель Кавказа князь А.И. Барятинский / В.М. Муханов. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2007. – 428 с.
193. Накашидзе Н.Т. Грузинско-русские политические отношения в первой половине X века / Н.Т. Накашидзе. – Тбилиси, 1968.
194. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории / Н.А. Нарочницкая. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 536 с.
195. Нерсисян М.Г. Новые материалы о пребывании Дениса Давыдова в Армении / М.Г. Нерсисян // Из истории русско-армянских отношений. Кн.2. – Ереван, 1961. – С.5-34.
196. Нерсисян М.Г. Из истории русско-армянских отношений / М.Г. Нерсисян. – Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1961. – Кн.2. – 462 с.
197. Очерки истории Грузии (в восьми томах). Том V. Грузия в XIX веке. – Тбилиси: «Мецниереба», 1990. – 614 с.
198. Плеханов А.М., Плеханов А.А. Казачество на рубежах Отечества / А.А. Плеханов, А.М. Плеханов. – М.: Вече, 2009. – 464 с.
199. Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX в. / М.Н. Покровский. – М., 1923. – 345 с.
200. Покровский Н.И. Кавказские войны и имамат Шамиля / Под ред. В.Г. Гаджиева, Н.Н. Покровского / Н.И. Покровский. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2009. – 584 с.
201. Поліщук Т. Історія Росії XIX – поч. XX ст.: навч. посібник / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Історичний факультет. – Л.: ПАІС, 2008. — 399с.

202. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 1. От древнейших времен до Ермолова, С-Петербург, Издание книжного склада В.А. Березовского, 1887. – 736 с.
203. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 2. От древнейших времен до Ермолова, С-Петербург, Издание книжного склада В.А. Березовского, 1887. – 736 с.
204. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 3. От древнейших времен до Ермолова, С-Петербург, Издание книжного склада В.А. Березовского, 1887. – 736 с.
205. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том 4. От древнейших времен до Ермолова, С-Петербург, Издание книжного склада В.А. Березовского, 1887. – 736 с.
206. Потто В.А. Кавказская война: В 5 томах. – Т.5: Время Паскевича, или Бунт Чечни. – М.: ЗАО ЦЕНТРОПОЛИГРАФ, 2006. – 511 с.
207. Развитие Еревана после присоединения к России: (Сб. документов, 1801 – 1917 гг.) / Ереван гос. ун-т. ; Сост Т.Х. Акопян. – Ереван: Изд-во Ереван ун-та, 1978. – 491 с.
208. Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735 – 1739 років / О. Репан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.
209. Рожков М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия / М.К. Рожков. – Москва, 1949. – С. 60.
210. Романовский Д.И. Кавказ и Кавказская война / Д.И. Романовский. – СПб., 1860. – 350 с.
211. Российско-турецкая война 1877 – 1878 гг. / Под. ред. И.И. Ростунова. – М., 1977.
212. Россия и ее «колонии». Как Грузия, Украина, Молдавия, Прибалтика и Средняя Азия вошли в состав России. – М.: Из-во ДАРЬ, 2007. – 576 с.

213. Савельев Е.П. Древняя история казачества / Е.П. Савельев. – М.: Вече, 2010. – 480 с.
214. Саркісянц Е. Переосмислення російського імперіалізму / Емануель Саркісянц. Російський імперіалізм / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с. – С. 50 – 82.
215. Семенов Л. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-е гг. XIX в. – Л., 1963. – С. 58.
216. Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856 – 1907.: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии / Е.Ю. Сергеев. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. – 454 с.
217. Сизенко А., Федичев В., Черепяхин В. Мы – Донские казаки. Документы, факты, очерки истории Станицы Луганской XVII – XX вв. Луганск, «Глобус» 2008.
218. Сизенко А.Г. Казаки станицы Луганской (генеалогия казачьих родов станицы Луганской от «А» до «Я» XVII – XX вв.) – Ростов-на-Дону, 2008. – 528 с.
219. Сили Дж. Р., Крэм Дж. А. Британская империя / Дж. Р. Сили, Дж. А.Крэм. – М.: Из-во Алгоритм-Книга, Из-во Эксмо, 2004. – 448 с.
220. Скитский Б.В. Классовый характер мюридизма в пору имамата Шаміля / Б.В. Скитский. – Владикавказ, 1930. – 250 с.
221. Страницы боевого содружества русского и кавказского народов (1853 – 1856 гг.). – Баку, Азернешр, 1970. – 233 с.
222. Стрелянов П.Н. Казаки в Персии. 1909 – 1918 гг. / П.Н. Стрелянов. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2007. – 442 с.
223. Сургуладзе А. Прогрессивные последствия присоединения Грузии к России / А. Сургуладзе. – Из-во «Мецниереба», Тбилиси, 1982. – 478 с.
224. Тавакалян Н.А. Русско-армянские отношения в период русско-персидской войны 1826 – 1828 гг. / Н.А. Тавакалян / Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. – М., 1950. – 21 с.

225. Тарле Е.В. Сочинения в двенадцати томах. Том VIII / Евгений Викторович Тарле. – Из-во АН СССР. – М., 1959. – 560 с.
226. Тарле Е.В. Сочинения в двенадцати томах. Том IX / Евгений Викторович Тарле. – М., Из-во АН СССР, 1959. – 626 с.
227. Татищев С. Император Александр II: Его жизнь и царствование. Т. I. / С. Татищев. – М., 1996. – С. 320
228. Тихонова А.А. Русско-персидская война 1826 – 1828 гг. / А.А. Тихонов / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М. 1960. – 21 с.
229. Томпсон Єва. Трубадури імперії: Російська література й колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської / Є. М. Томпсон. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 368 с.
230. Трухановский В.Г. Бенджамин Дизраэли или история одной невероятной карьеры / В.Г. Трухановский. – М., «Наука». – 1993. – 367 с.
231. Ушаков Н.И. История военных действий в Азиатской Турции в 1828 – 1829 гг. – Ч. 1 – 2. / Н.И. Ушаков. – Спб, 1836.
232. Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х гг. XIX в. / А.В. Фадеев. – М., 1958. – С. 97 – 102.
233. Фадеев А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX в. / А.В. Фадеев. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1960. – 397 с.
234. Цагарелі А.А. Грамоти, II, ч. 2, с. 287. Цит. за: Lang, *Georgian Monarchy*, p. 231.
235. Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774 – 2004) / Артур Цуциев. – М.: Из-во «Европа», 2006. – 126 с.
236. Чичагова М.Н. Шамиль на Кавказе и в России. Биографический очерк. – СПб.: Гонар, 1889. – 208 с.
237. Шайхулліна А.В. Політика США щодо Азербайджану, 1993 – 2000 рр. / А.В. Шайхулліна / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Луганськ, 2012. – 20 с.

238. Шеремет В.И. Османская империя и Западная Европа, вторая треть XIX в. / Виталий Иванович Шеремет. – М.: «Наука», 1986 – 307 с.
239. Шильдер Н.К. Война России с Турцией в 1829 году / Н.К. Шильдер // Русская старина, 1881. – №1. – С. 91 – 104.
240. Широкоград А.Б. Утерянные земли России. Отколовшиеся республики / А.Б. Широкоград. – М.: Вече, 2007. – 496 с.
241. Широкоград А.Б. Русско-турецкие войны 1676 – 1918 гг. / Под. общ. ред А.Е. Тарас / А.Б. Широкоград. – ООО «Издательство АСТ»; Мн.: Харвест, 2000. – 752 с.
242. Шишкевич М.И. Покорение Кавказа. Персидские и кавказские войны. Ермолов и Паскевич / М.И. Шишкевич // История русской армии и флота. Вып. 6. – М., 1911.
243. Шишов А. Полководцы кавказских войн / Алексей Шишов. – М.: ЗАО Центр-полиграф, 2003. – 559 с.
244. Энгельс Ф. Война / Соч. – ТЛЮ. / Ф. Энгельс. – М., 1957. – С. 236 – 242.
245. Энгельс Ф. Горная война прежде и теперь / Соч. – Т. 12. / Ф. Энгельс. – М., 1957. – С. 111 – 119.
246. Энгельс Ф. Священная война / Соч. – Т.9. / Ф. Энгельс. – М., 1957. – С. 449 – 453.
247. «Notions abregees sur la Perse», 15 жовтня 1795 р., Міністерство зовнішніх справ Франції. Memoires et Documents, Perse, I, 147, цит. за: Lang, Georgian Monarchy, p. 219.
248. Allen W. E. D. A History of Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the XIX century. N. Y., 1971.
249. Anonymous. India, Great Britain and Russia. P. 2 – 3, 11, 33 – 35.
250. Baddeley J.F. The Russian Conquest of the Caucasus with Maps, Plans and Illustrations. – L., 1908;
251. Bourn K. The Foreign Policy of Victorian England 1830 – 1902. Oxford, 1970.

252. *Caucasian Boundaries. Documents and Maps, 1802 – 1946* / Edited by Anita L.P. Burdett. – Archive Editions, 1996. – 904 p.
253. Chesney R.A. *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East.* – L., 1854. – 354 p.
254. Evans G. de Lacy. *On the Designs of Russia.* – C. 120 – 124, 240 – 242.
255. Florinsky M. *Russia: A History and an Interpretation.* – N. Y., 1953;
256. Freshfield D.W.H. *The Exploration of the Caucasus.* – L., 1896.
257. Gooch B.D. *A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War, American Historical Review.* – Vol. 62. – No. 1 (Oct., 1956). – P. 33–58.
258. Gough G. P. *A Century of British Foreign Policy.* – L., 1917.
259. LeDone J.P. *The geopolitical context of Russian Foreign policy: 1700 – 1917* // *Acta Slavica Japonica.* Sapporo, 1994. T.12.
260. Macintosh A.F. *A military tour in European Turkey, the Crimea, and the Eastern shores of the Black Sea.* V.2. – L, 1854. – P. 164.
261. Macneill J. *The Progress and Present of Russia in the East.* London: J. Murray, 1854. (репр. изд. 1836 г.) – В кн. Evans M. (ed) *The Great Game. Britain and Russia in Central Asia.* – London – New York: RoutledgeCurzon, 2004. – P. 104 – 105.
262. Markovits S. *The Crimean War in the British Imagination.* – L.: Cambridge University Press, 2009. – 287 p.
263. Morkva V. *Russia's policy of rapprochement with the ottoman empire in the era of the French revolutionary and Napoleonic wars, 1792 – 1806/ a Ph.D. dissertation - Department of International Relations? Bilkent University Ankara, 2010. – 390 p.*
264. Spencer Ed. *Travels in the western Caucasus.* Vol. – L, 1838. – 234 p.
265. Walker C. J. *Kars in the Russo-Turkish Wars of the Nineteenth Century",* (2011) in Hovannisian, Richard
266. Whittock M. *Ermolov – Proconsul of the Caucasus* // *Russian Review,* Vol. 18, No. 1. (Jan., 1959). – P. 53 – 60.